

Ёш гвардия

ЎЗБЕКИСТОН ССР ЕЗУВЧИЛАР СОЮЗИНИНГ ОРГАНИ

ОЙЛИК
АДАБИЙ-
БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-
СИЕСИЙ
ЖУРНАЛ

Бош редактор:
Эркин ВОҲИДОВ

Редакцион коллегия:

Саид АҲМАД,
Эркин АЪЗАМОВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ
Гулчеҳра ЖУРАЕВА,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Фёдор КАМОЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ,
(бош редактор ўринбосари),
Омон МАТЖОН,
Хайриддин СУЛТОНОВ,
(масъул секретарь),
Худойберди ТУХТАБОЕВ,
Шароф УБАЙДУЛЛАЕВ,
Улмаамбет ХУЖАНАЗАРОВ,
Урие ЭДЕМОВА,
Уткир ҲОШИМОВ.

(28)

1984

ЙИЛ

АПРЕЛЬ

4

ТОШКЕНТ
Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитетининг
«Ёш гвардия» нашриёти

МУНДАРИЖА

«ЕШЛИК» ЙЎКЛАМАСИ

Розияхон ТОШТЕМИРОВА . Олтин водий кўзгуси	3
Исмоил ТУЛАКОВ	2
Ҳалима ҚОРАБОЕВА , Усмонжон ШУКУРОВ , Умматхон ЖУРАЕВА	4
Фарид УСМОН , Йўлдош СУЛТОНОВ , Ҳалим КАРИМОВ , Муқимжон ҚОДИРОВ	5
Мусахон АБДУЛҲАЕВ , Рустам АҲМАДАЛИЕВ , Аҳмаджон МАМАЖОНОВ	6
Ҳумоюн АКБАРОВ , Нафиса ҲАКИМОВА	14
Абдукарим ЙЎЛДОШЕВ , Ғайрат АСРОРОВ	15

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ 90 ЙИЛЛИГИ

Абдулла ҚОДИРИЙ . Унутмайсизми...	7
Утир ҲОШИМОВ , Умарали НОРМАТОВ . Реалистик тасвир кудрати	16
Хуршид ДУСТМУҲАММЕДОВ . Отабек шуурининг оний сурати	63
Шавкат КАРИМОВ . Эътироф ва эътиқод	70
Еқубжон МАМАДАЛИЕВ . Кумушбиби, Шеър	64
Умида ЙЎЛЧИЕВА . Қолди, Шеър	64
Замира РУЗИЕВА . Қодирийнинг Кумушга мактуби	71

НАСР

Мурод МУҲАММАД ДУСТ . Истеъфо. Қисса	35
Ашурали ЖУРАЕВ . Сўқмоқлар. Ҳикоя	23

ПУБЛИЦИСТИКА

Мирза КАРИМ . Гагаринга ҳамнафас эди	27
Аҳмад МЕЛИБОЕВ . Тиниқ осмон ҳаммага керак	68

МУҲОКАМА, МУЛОҲАЗА, МУНОЗАРА

Алексей КОНДРАТОВИЧ , Одил ЕҚУБОВ . Илдизлар ва қанотлар	65
--	----

ҚАЛДИРҒОЧ

Мақсуд БЕКЖОНОВ . Шеърлар	62
--	----

ГУЛЧАМБАР

Нелли ЗИГАНШИНА . Истеъдоднинг сўнмас ёғдуси	33
---	----

«ЕШЛИК» ПОЧТАСИ

Мамараҳим БОЙҚУЛОВ . Тарбия — ўз-ўзини англаш	72
Гулчехра ТУРҒУНОВА . Одамий эрсанг	73

ТАФАҚҚУР ГУЛШАНИ

Абдуллоҳ АШ-ШАБРОВИЙ . Унвон ал-баён	74
---	----

ЕШЛИКНИНГ АҚЛ ТИШИ

Саъдулла СИЕЕВ . Раиснинг ақли шошди	76
Шермат АЛЛОМОВ . «Ҳаймағ»нинг кашф этилиши	78

**Исмоил
Тўлаков**

Қодир Юсупов

*Юлдузи йўқ эди кўксига унинг,
лек юзида порларди.
Шу юлдуз, бизларни — бригаданинг
сўяги қотмаган полапонларин —
ўзига чорларди...*

*Кўксига йўқ эди унинг Юлдузи,
лек илдизи бор эди,
она ернинг қатлам-қатламларига
сингиб кетган илдизи.*

*Мана шу илдиз-ла бақувват эди.
Бўронлар
юлиб ололмасди уни тупроқдан.
Бўҳтонлар
юлқиб отолмасди уни тупроқдан.
Мана шу илдиз-ла бақувват эди.*

*Юлдузи йўқ эди кўксига унинг,
Биринчи очилган юлдуз — чаноқни
кўкрак чўнтагида олиб юрмоқни
хуш кўрарди.
Шунданми,
юлдуз бўлмоқ орзусида
ёнган кўсаклир
асатдаёқ ёярдилар
оппоқ ҳаяжонини...
Юлдузи йўқ эди кўксига унинг,
лек ўзи
юлдуз бўлиб қолди бугун
юракларнинг Қахкашониди...*

Юлдузи бор одам эди...

МУҚОВАДА:

Биринчи бет: Самарқанд область филармониясининг раққосаси Насиба ХАЛИЛОВА,
Н. ШАРИПОВ ва Б. МИЗРОХИН фотоси.

Иккинчи ва учинчи бетлар: рас- сом Ҳабибулла РАҲМАТУЛЛАЕВ Ғафур Фуломнинг «Вақт» китобига ишлаган расм- лар.

Тўртинчи бет: Фусункор фасл.
Б. МИЗРОХИН фотоси.

Розияхон Тоштемирова,

УзЛКСМ Андижон область комитетининг биринчи секретари

Олтин водий кўзгуси

Андижон — тупроғи зарға кон диёр. Шарқироқ сойларининг соҳилларида, қуёшга яқин адирларида, кишиларидай сахий, гўзал, бағри кенг далаларида олтин унади. Боғ-роғларида минг турли мевалар етиштирилади. Нортуюдай чўкиб ётган қирлари эса «қора олтин» — нефть макони. Йўллар ва пайкаллар четидаги беҳисоб тут қаторлари бўлса ипағи — пилласи салмоғини белгилайди. Шунинг учун бу юрт азалдан олтин водий деб аталган.

Андижон табиатининг сахийлиги унинг кишиларига ҳам кўчган. Ҳамиша меҳмоннавоз, кўнгли очиқ, хушчақчақ бу одамлар орасидан кўплаб олимлар, шоирлар, хонандалар, созаңдалар етишиб чиққан. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Нодира каби сиймоларни жаҳонга таъинган бу юртда Октябрь шарофати билан фан ва маданият янада равнақ топди. Комил Яшин, Саида Зуннунова, Муҳаммад Али, Эътибор Охунова каби адабиётимиз жонқурлари билан андижонликлар ҳақли равишда фахрландилар.

Бугунги кунда областимизда ҳамма соҳалар қатори санъат ва адабиёт янада гуркираб ривожланмоқда. Санъаткорлар, мўйқалам соҳиблари, шоир ва ёзувчилар меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашда ҳормай-толмай меҳнат қилишмоқда. Шу бугунимизнинг қаҳрамонлари ҳақида замон руҳи билан суғорилган пухта асарлар яратмоқдалар.

Ешлар ота-боболаримиз яратган илғор маданий меросни асраш билан бирга уни бойитиб бормоқдалар. Тўғрироғи, давр талабларига жавоб берувчи янги санъат-адабиёт намуналарини бунёд этаётирлар. Янги-янги асарлар устида ишлаётган ёш рассомлар, архитекторлар, композиторлар, ёзувчи ва шоирлар иши таҳсинга лойиқдир. Уларнинг кўпчилиги аллақачон республикамизда маълум ва машҳур. Бугунги кунда қишлоқ кишилари ҳақида ажойиб ҳикоялар ёзаётган Сотволди Ражабов, Набижон Нажмиддинов, Одилжон Олимов каби прозаиклар, назм гулдасталарини кенг китобхонларга тўхфа этган Усмонжон Шукуров, Исмоил Тўлақов, Фарид Усмонов, Турсун Содиқова, Ҳалима Қорабоева, ўз расмлари билан одамлар

кўнглига йўл топган рассомлар — Обиджон Бакиров, Улуғбек Болтабоев, Яков Исҳоқов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Обиджон Сандбурҳонов, истеъдодли актёрлар Матлуба Мадраҳимова, Турсунной Рўзиева, хушовоз хонанда Авазбек Маҳмудовлар шулар жумласидандир. Буларнинг деярли ҳаммаси область Ленин комсомоли мукофотининг лауреатлари. Ешлар ўз асарларида оддий меҳнат саодатини, совет гражданининг ер юзида тинчлик учун олиб бораётган курашини тасвирламоқдалар.

Ешларнинг эстетик тарбиясига областимизда катта аҳамият берилмоқда. «Табассум», «Шифокор», «Умид», «Гулдаста» каби ёш талантлардан ташкил топган ансамблларнинг жойлардаги чиқишлари бунинг ёрқин далилидир. Ешлар ўз тенгдошлари томонидан ижро этилган куй ва қўшиқларни ҳамма вақт севиб қаршиламоқдалар.

Кейинги йилларда областимизда ёш ижодкорларга эътибор янада кучайди. Утган йилнинг ўзида ешлардан ўн бир киши область комсомол комитетининг лауреатлик дипломини олинш бахтига муяссар бўлди. Бундан ташқари бир қанча ешлар Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети ва область комсомол комитетининг Фахрий ёрлиқлари билан тақдирланди.

Ҳақиқий истеъдодни тарбиялаш, уни чин санъаткор даражасига кўтариш комсомолнинг олий вазифасидир. Шунинг учун бугунги кунда ёш ижодкорлар билан ишлаш савиясини янада яхшилашга алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳозир областимизда ўнлаб адабий уюшмалар, бадий ҳаваскорлик тўғарақлари, турли хил клублар ишлаб турибди. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи Андижон области бўлими қошидаги «Нихол» адабий уюшмасининг ўзига республика, область матбуотида асарлари билан актив иштирок этиб келаётган саксонга яқин ешлар бирлашган. Мана шунга ўхшаш уюшмалар район газеталари, олий ўқув юртлари ва пионерлар саройлари қошида ҳам ташкил этилган. Бу уюшма ва тўғарақларда ешлар ижод сирларини ўрганаётирлар. Ишончимиз комилки, ешларимиз гоъий пухта, бадий юксак асарлар яратиш билан кишиларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишида партиянинг чинакам авангард отряди бўлиб қоладилар.

**Ҳалима
Қорабоева**

Тўлқинларга ярармисан, кемажон

*Яна шамол бошланмоқда денгизда,
Сандиқ-сандиқ тўлқин келар бостириб.
Кема чиқиб кетмасайди оқ издан,
Осойишта фикрларни тўздириб.*

*Қай соҳилга йўл олгандинг, оқ кема,
Тўлқинлардан топармисан омонлик.
Хавотиринг кўндир ҳозир йўқ дема,
Сенга ҳужум қилар шамол-ёмонлик.*

*Тўп сингари қалқиб турган кемажон,
Сен нуқтадай, денгиз эса каттадир.
Чўқар бўлсанг омон қолмас бирон жон,
Атрофингда учган қушлар негадир.*

*Билармидинг, денгиз сокин яшамас,
Шундай нотинч уммон сари йўл олдинг.
Ер сингари майса — гилам тўшамас,
Энди дилга қандай ваҳм-зор солдинг.*

*Сен чиққанда денгиз сокин, тинч эди,
Уфқи кафтдек текис эди ҳам ёрқин.
Мавжи худди кунгурали ганж эди,
Энди эса пайдо бўлмоқда тўлқин.*

*Зирҳинг маҳкам, кучлимиди, кемажон?
Тўлқин босиб келаётир, урилар.
Тоб ташласанг силтовларга бемажол,
Қисматингдан юраккинам ёрилар.*

*Олға, олға кемагинам, ошиб ўт,
Қўрқоқ бўлсанг парча-парча тахтасан.
Тўлқинларнинг елкасидан босиб ўт,
Ниятлари поймол бўлиб тўхтасан.*

*Курашмоқдан ўзга чора йўқ сенга,
Ердам бермас олисдадир соҳиллар.
Олишмоқлик тушган фақат зимманга
Етиб борсанг сенга насибдир гуллар.*

*Ҳой, денгизчи, арқонларни маҳкам торт,
Пора-пора йиртилмасин елканлар.
Денгизчининг асаблари бўлса мўрт
Ҳар тарафдан тўлқин келиб тилкалар.*

*Яна шамол кўзгалмоқда денгизда
Зарбаларга ярармисан, кемажон...*

**Усмонжон
Шукуров**

Ой ботиб бормоқда...

*Сен менга дафъатан шундай ҳайқирдинг,
Баҳордаги қорли кунлар бирида:
«Сенсиз ҳам яшайман.
Хайр.
Яхши қол.
Севинчинг гул тўла соҳилларида!»
Билмайман:*

*Чорлаган сени қай манзил...
...Ҳузуримга қайтдинг бир кун
Мисли қуш.
Сўнг ёпиқ эшикни қоқиб, мунтазир
«Очса...» деб умид-ла турардинг хомуш.
Овозинг келади ёпиқ эшикдан,
Илтижо қиласан:
«Адашдим. Кечир».
Ой ботиб бормоқда.
Тақиллатма, бас.
Вақт ўтди.
Кечирмоқ мушкулдир, кечир.*

**Умматхон
Жўраева**

Шамчироқ

*Ўзгаларнинг қувончи учун,
Шуғлаланиб адо бўлса ҳам.
Одамларга эҳтиромни шу —
Ениб туриб бош эгади шам.*

*Умри экан шу қисматга ёр,
Бир кечада ёниб қулайди.
Чекинтириб зулматни ёрқин
Оппоқ тонгга бориб улайди.*

**Фарид
Усмон**

Боғ сувлари

Тонг чоғи чаман булбули шўх
сайраса бийрон;
кулгуда гўзал боғ,—
Тонг булбули кулгуси-ла
ором олади жон,
туйгуда гўзал боғ.
Боғ ичра баҳор сеҳри ажаб,
тантана қилган,
гул гунчаси кулган.
Боғ ичра баҳор сувлари
ўйноқлади ҳар ён,
кўзгуда гўзал боғ.
Боғ ҳуснини сув авжида ҳам
мавжида кўрдим,
боғ сувлари лим-лим.
Сув қилди чиройини баҳор
чоғи намоён
у, жуда гўзал боғ.
Боғ кўркига бу кекса бобом
меҳнати синган
ҳар ишда билинган,
Калб қўрини боғ бағрига сарф
айлади боғбон,
орзуда гўзал боғ.
Боғ сайри — баҳор сайри Фарид
кўнглини очди,
гул атрини сочди.
Гул атри бу тонг булбулини
қилди ғазалхон,
кулгуда гўзал боғ.

Йўлдош Султонов

Йиллар ўтар...
Усар ёш авлод,
Вақт ҳам болаларни яхши кўрармиш.
Аммо,
Нимаики берса уларга,
Уни катталардан олиб берармиш.

Ҳалим Каримов

* * *

Уфққа қараганча бўламан асир,
Оловли либоси гўзалдир ғоят.
Сингиб кетгим келар улкан самога,
Ажиб ранг бермишдир момо табиат.

Хаёлимдай чексиз, тубсиз бу осмон,
Қуёш чўккан денгиздай мавжланар бу кеч.
Термулиб боқаман балки у қизнинг,
Алвон кўйлагига ўхшармикан ҳеч.

Ғафлатга солганча кетади ботиб,
Адашган дунёнинг кекса маёғи.
Соғинган кўзларда қолади қотиб,
Атласдай товланган уфқ бўёғи.

Муқимжон Қодиров

Сира иккиланма...

Сира иккиланма,
Дадил олға бор.
Танлаган йўлингдан
Қайтма, воз кечма.
Сенга хайрихоҳлар
Топилар бисёр.
Қаршилар учраса,
Сира чўчима.
Фақат эҳтиёт бўл бетарафлардан!

Ватангадо билан суҳбат

Соғиндим Ватанни,
Олис қишлоқни.
Тушларимга кирар
Туғилган уйим.
Бир бор кўзга суртиб
Она тупроқни,
Армоним қолмасди,
Жон берсам кейин.
Майли, қишлоқдаги
Чапани ёшлар
Яланғоч сўзлар-ла
Қилса мурожаат.
Фақат ўзбекчалаб
Сўкса юртдошлар,
Бари-барисига
Қилардим тоқат!

Бургутнинг ўлими

Ногоҳ сайёд отган ўқ тегиб,
Мағрур қушининг қаноти синди.
Шунда сўнгги шиддати билан
Яна кўкка томон талпинди.
Булутларга туташ чўққидан
Жарга учди худди тош каби.
Овчиларга ўлжа бўлмади
Кенгликларнинг мағрур фарзанди.

**Мусахон
Абдуллаев**

Ёшлиқман

Мен бир тилсимманки, ўйларим ҳали,
Назмда баралла яралгани йўқ...
Мен — бир тилсимманки, куйларим ҳали,
Наво оҳангидек таралгани йўқ...

Мен бир тилсимманки, покликда тонгман,
Табиат сесканар юз ювганимда.
Мен бир тилсимманки, севгида бонгман,
Борлиқ уйғонади зарб урганимда.

Мен бир тилсимманки, учқурлигимдан,
Космик ракеталар ортимдан борар,
Мен бир тилсимманки, ўткирлигимдан,
Лазер ҳам кўксини минг пора ёрар.

Шоирим — ўшадир, ўша — бастакор,
Оҳангин юракдан тоғиб юраман.
Мен бир тилсимманки — умри барқарор,
Ҳаётим аксини унда кўраман.

**Рустам
Аҳмадалиев**

* * *

Сен йиғлама, кулиб юр мағрур,
То қолмасин қалбингда ғубор.
Сенинг бахтли бўлмоғинг учун
Елғиз ўзим бўлгум мададкор,
Сен йиғлама, кулиб юр мағрур.

Шунда сенинг кўзларингдаги,
Оташларга сиғингай дунё.
Шунда сенинг юрагинг каби,
Олам бўлиб қолгай мусаффо
Сен йиғлама, кулиб юр мағрур.

Бахтли бўлгин ҳар дам, ҳар лаҳза
Гулга тўлсин сен босган излар.
Кўникмоқ-чун тақдир измига,
Яралмаган бу қаро кўзлар
Сен йиғлама, кулиб юр мағрур.

Унинг суратига

Сен — бахтсан
Мен сенга интилиб яшайман,
Етишмоқ истайман ҳар дам, ҳар лаҳза.
Сен бир ширин ҳаёл,
Қучиб яйрайман.
Эркалайман ойдин кечаларда.
Сулувсан, фаришта мисоли,
Мен сенга саждалар қиламан.
Назмга айланган дунёнинг,
Энг гўзал шеъри деб биламан.
Сен — бахтсан
Мен сенга интилиб яшайман.

Манзара

Туни билан тинмади ёмғир,
Бир дард билан эзилди осмон.
Тонгга қадар қуйилди оғир,
Томчиларга айланган армон.

Тонг отарда сўнгги томчилар,
Тарновлардан узилиб тушди.
Ночоргина ҳоргин булутлар,
Осмонини ташлаб кетишди.

**Аҳмаджон
Мамажонов**

Дунё

Отам назарида кексасан, дунё,
Сайқалинг топгансан, қадду қоматли.
Менинг назаримда топясан зиё,
Ҳали келажагинг анча омадли,
Уғлим назарида тамоман ҳали.
Қурилиб битмаган уйсан серкемтик,
Сени улгайтмоқ-чун, келгач маҳали,
У ҳам ишламоқчи ечмасдан этик.
Бувим назарида сен ҳам бир кампир,
Ҳассага суянган, омонатдирсан.
Онам назарида оқил, сертадбир:
Дунё севмасларга мангу ётдирсан,
Ерим назарида баҳорсан, баҳор,
Висол топаётган хушрўй келинчак.
Қизим назарида қишдан сўнг илк бор —
Баҳор ёмғиридан юз очган чечак!

Абдулла
Қодирий

Унутмайсизми...

«Утган кунлар» романидан

Унинг бу галги Марғилон йўлига кўзғалиши ортиқча бир оғирлик билан, иккиланиш билан ўралган эди. Кумушбиби учун дунёга сиғмаслик, бир шодликни кўргувчи кўзларига ишона олмаслик, бир бахтнинг бу гал кўтариб бўлмайдиган бир қайғу, чидаб бўлмайдиган бир ҳасрат бўлиб боришини у яхши тушунар эди. Ҳар бир гал Марғилон борганида олиб борадиган нафис совғалари бу гал жуда заҳарли, ортиқча аламли бир совғага айланган. Кумушбиби бу совуқ кундош совғасини кўрганда, эҳтимол... нималар бўлар ва қандай ҳолларга тушар эди. Бу мудҳиш совғани, эҳтимолки, унинг ота-оналари ҳам қабул қилмаслар: бирдан-бир елғиз қизлари учун бундай гапнинг ярашмасини айтиб: «Совған ҳам керак эмас, ўзинг ҳам!», деган жавоб билан юзига ҳам урарлар. Мана, унинг бу галги оғир ҳаракати ва кўзғалишига нималар сабаб эди.

Бу оғирликка орзу эгаларининг қистоклари ниҳоя берди, яъни чор-ночор бу тутуриқсиз совғани кўтариб йўлга тушишга мажбур бўлди.

Отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйган, илгаригидек юрак ошиқишлари ичида отни тез юришга қистамай, сувга тушган нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совуқ, ярамас хаёллар кўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқлигига ҳам тушунмай кета берадир.

Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар, кўк-қизил, қора-оқ, сариқ, зангор, пушти, гўлас ва тагин аллақанча рангли чечаклар билан устларини бежаб, киши билан тўнгиб аранг етишган ошиқларига янги ҳаёт, янги умид берадилар. Киш бўйи аллақайси гўр осларида жунжиб чиққан куш зотлари — чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, сазвалар ва бошқа аллақанча куш туркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чугур-чугур сайраб-кўладилар, ер юзини тутган чечак гиламлари устини ўпиб ялайдилар, ётиб чўқийдилар, сапчиб учадилар... узоқ-узоқдан какку куш ҳам арзи вужуд қилади: «какку-көкку».

Поёнсиз қирларнинг ниҳоятсиз вижир-вижир кўк гиламлари ва уларнинг димоғларга мажбурий искатган даво ислари, ёқимли хидлари ҳар қандай ишдан чиқаёзган ҳаёт

эгасини озгина бўлса ҳам эпга ола биладилар. Шунингдек бу чечак қирлари ўз бағрида сузиб борган бизнинг Отабекни ҳам ўзига қаратмай қўймайдир. Унинг фикри анови қоронғуликлар ичида сузса ҳам, кўзи чечак ва сабзалар томошасида, димоғи хидлар истишомида, қулоғи кушлар нағмасида бўладир. Нима бўлса ҳам теварагидаги кўклам безакларини кўздан кечира борадир. Бора-бора фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир:

— Ҳов ана, бир қалдирғоч, тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учган йўлида вижир-вижир сайраб ҳам қўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, севганининг олдига тезроқ етиш учун шошадигандир, сайроғи ҳам севганининг кўриш шодлиги учундир... Бахтли қалдирғоч олган совғаси ҳам кўрқинч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир! Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, иковиков, севган севгани оладилар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юра берадилар... Мен ҳам шу қалдирғочдек, унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим.

Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган. Унга учғали эрк бермайдилар. Лекин ҳайвон, унинг қайрилган қанотига қарамасдан, ўзининг эски одим ташлашида қирлар, тоғлар ошиб, сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳрига интилгандан интила берадир. Бу ошишлар, бу кечишлар ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаган бўлсалар, бу гал уни нафратлантирадилар, бормай, қайтиш фикри ҳалидан-ҳали кўнглига келиб турадир.

Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиладир: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» Рўҳли, кучли кўкракдан чиққан бу ашула теваракни зир эттириб юборгандек, Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳикоя қилгандек бўладир. Бу байт деҳқоннинг оғзидан яна такрорланиб, тагин теваракни янгратадир. Энди Отабекнинг кўнглидан бир гап ҳам ўтиб кетадир: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!» Узининг сирли маъносига Отабекнинг истиқболини олиб кўринган бу байт ниҳоят уни йиғлатадир. Кўз ёшлари юзи орқали эгарнинг қошига ва отнинг ёлига тома бошлайдир...

Марғилонга тўрт кўниб кирар эди, бу гал олтинчи кўнишда етди. Теварақдан аср азони эшитилган вақтда отдан кўниди. Отини кутидорнинг йўлагига етаклар экан, негадир юраги ўйнаб кетди. Бу гал ўз одатидан ўн кунлар чамаси кечиккани учун, «балки кутиб ўтиргандир», деб ўйлаб, ҳалиги юрак ўиноғиси тагин ҳам кучайди ва йўладан меҳмонхона ҳовлисига чиққач, ихтиёрсиз отининг бўйнига сўзлаб тўхтамоққа мажбур бўлди.

Чиндан ҳам у айвоннинг олдида кутиб ўтирган эди. Хаёлот ичида Отабекнинг келиб кирганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, қора оҳу кўзларини тўлдириб бунга қаратиб олгач, ўрнидан турди-да, ичкари ҳовлисига бурилиб кета берди. Бу бурилиш маъносига Отабек аллақачон тушуниб қолган — бу ўзининг кечикиб уни зориктиргани учун... Кечикиш учун бунчалик араз қилган бу гўзалнинг кундош учун қандоғ ҳолга тушмоғи маълум эди. Отабек тамом бир эсанкирашда қолди. Отини ахтахонага боғлаб, совға тўлдириб келган ипак хуржунни кўтариб, ичкарига кирди. Севикли куёвни йўлақда кўрган Офтоб ойм, қилиб турган юмшини улоқтириб Отабекнинг олдига югурди, жонини минг тасаддуқ қилиб кўришгач, кечиккани учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лаби-лабига тегмай сўзлай кетди. Аллақавқларда юрган Тўйбека ҳам югура келиб, сўрашмоққа уялса ҳам «чиroyли йигит»нинг қўлидаги хуржунни олди.

Офтоб ойм югура-югура қат-қат кўрпачалар солиб куёвни ўтиришга таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинишларга жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса эртага «ота-она орзуси» билан бу сийланишларнинг бирдан ўзгариб кетмагига имон келтириб, қайси йўсинда ўтириб олганини ҳам пайқамас эди. Офтоб оймнинг бир қанча яхши тилаклар билан қилган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машвум «орзу»нинг бундоғ яхши дуоларнинг ост-уст қилишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойм товоқни хурмага, хурмани товоққа уриштириб куёвга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай, «Ичингиз, йўл гўборини оладир», деб кистай бошлади. Сўнгра Тўйбекани чой қайнатишга буюриб, ўзи куёв билан сўрашди:

— Отангиз, онангиз саломатларми?
— Шукр, сизга салом айтдилар.
— Ҳасанали отам соғми, нега сиз билан келмади?
— Шукр, соғ! Баъзи ишлар билан бўлиб келолмади.— Бу жавобни бериш ҳамона кўнглидан кечди: «Нега ёлғон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми...»

Отабекнинг кириб ўтирганига бир неча дақиқа фурсат ўтган бўлса ҳам, ҳамон Кумуш уйдан чиқмади-да, аразини қаттиқ ушлаганча ўтириб олди. Офтоб ойм куёви юзида кўрилган ўйчанликини Кумушнинг уйдан чиқмаганлигига йўйиб қизини қақирди:

— Кумуш! Қаллигинг келдила-я, чиқиб сўрашишни ҳам билмайсан.

Офтоб оймнинг шу йўсин қақирши уч-тўрт қайталаб бўлса-да, Кумуш эшитмаганга солиниб, арзиманган нарсалар билан шуғулланган бўлиб, чиқа бермади. Отабекнинг юзидаги ўйчанликка разм қўйган сайин Офтоб оймнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди. Куёвнинг кўзини шамғалат қилиб қизининг олдига кирди ва шивирлаб Кумушни уриша бошлади: «Эсингни едингми, қизим, эринг сени деб Тошкент деган шаҳардан келса-ю, сен ким келди, деб олдига чиқмасанг! Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса, нима қиласан?» Офтоб оймнинг бу кейинги сўзи чиндан ҳам Кумушни ўйлатиб қўйди, «... кетиб қолса нима қилман?» деган жумлани кўнглидан кечирди-да, онасидан илгарироқ чиқиб гўёки айвон тоқчасидан бир нарса оладигандек бўлиб, ўзига термулиб турган Отабекка ер остидан секингина бир кулиб боқди ва тоқчадаги кераксиз бўлган бир пиёлани олиб, яна уйга кириб кетди.

Ўзбек оймнинг сеҳрчи-жудувчи қарғашини ҳам ҳикматсиз бир гап эмас, Кумушбининг бу кулиб қараши Отабекда ажиб бир инқилоб ясаган эди. Ундаги айни бу ўзгарини жуда қизиқ ва сира ишонмаслик эди. У бу ер тагидан бир кулиб

боқиш таъсири билан устидаги тоғдек босиб ётган «орзуни» ағдариб солган ва қушдек енгил тортган эди. Унинг оний бу ўзгарини шундан иборат эди: «Уларнинг орзу ва ризоликлари, бу ризолик шарофати билан топиладиган савоб, юртнинг юқори-қуйи гаплари — бәрчаси ҳам Кумушнинг ёлғиз шу биргина кулиб қараши олдида ўта берсин!»

Оний бу ўзгариндан сўнг тарадаудсиз шу қарорни кўнглидан кечирди: «Уларнинг орзуларини буларга сўзламайман-да, Тошкентларига ҳам бормайман!»

Ундаги бу ўзгарини оний бўлганидек жуда жиддий ҳам эди, кўнглига неча кунлардан бери узала тушиб ётган чигил «бир кулиб боқиш» сеҳри билан ечилган ва Марғилонда доимий турғунликка деб тугилган эди... Бу ўзгариндан кейин онадан туғма бўлиб енгил тортди, гўёки мундан сўнг ўзиники бўлгандек қилиб ишонч ва соқит кўзлари билан уйга қаради. Шу вақт уй ичидаги ситамгар пари ўзининг сеҳрли кўзлари билан Отабекка яна кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу кулиш билан ўз сеҳрининг қайси даражаларда кучли бўлганини сўзлаб фахрланар эди.

Уртадан ўн беш кунлар вақт ўтди. Кумушнинг қайталаб сўраши:

— Чиндан, чиндан, бундан сўнг Тошкент бормайман!— деган жавобни берар эди. Кумуш бу гапга ажабланиб, тўғриси, шодланар эди.

Марғилон келганининг йигирманчи куни. Отабек ҳозиргина қаёққадир чиқиб кетган эди. Кутидор одатига қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келди-да, Отабекни сўради, йўқлигини билгандан сўнг хотинини меҳмонхонага бошлаб чиқди.

— Тинчликми?— деб сўрагучи Офтоб оймга севинч ва қувончлиги билинмаган бир вазият билан жавоб берди:

— Тинчлик.
Меҳмонхонада эру ҳотин ёнма-ён ўтиришдилар. Офтоб ойм бу боши-оёғи йўқ ишдан ёрилар даражасига етаёзган эди.

— Отабекдан ҳеч бир сўз эшитдингми?— деб сўради кутидор.

— Қандай сўз эштай, ҳар қачон сўзлайдир, албатта, мен эштаман.

— Тошкент тўғрисида ҳеч гап айтмадимми?
— Тошкентга бир гап бўлганми?
— Тошкентга ҳеч гап бўлмаган,— деб кулимсиради кутидор.

— Менинг муддаом бошқа тўғрилларда. Қизингдан ҳеч гап эшитмадингми?

— Ҳеч гап... Ҳа, айтгандек, кеча эрининг мундан кейин Тошкентга бормаслигини сўзлагандек бўлган эди.

Кутидор бир ишга тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:

— Энди Тошкентга бормас эмишми?
— Билмадим — чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшитгандек бўлган эдим. Нима, ота-онаси билан уришиб келганми?

— Йўқ,— деди кутидор ва чўнтагидан бир нарсани ола-ола айтди:— Мен бугун Тошкентдан қизиқ бир хат олдим.

— Кимдан?
— Қудангдан,— деди кутидор ва хатни оча-оча,— шунини сенга ўқиб бермоқчиман,— деди.

— Ахир ўзи нима гап!— деб сўради Офтоб ойм.
— Эшитсанг, биласан.

«Қудамиз Мирзақарим кутидорга ва қудачамиз хонимга етиб маълум бўлғайки, бизлар бунда соғ-саломатдирмиз ва ул жонибдаги сиз ҳурматли ва иззатлиларнинг ҳам парвардигори оламдан сиҳатларингизни салоти ҳамса олдида сўраб турмоқдамиз. Баъда махфий қолмаёйким, куёв ўғлингиз хизматларига юборилган эрди. Иншоолло, саломат етган бўлса керак.

Сиз ҳурматларига маълумдир, бизнинг шу Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздан кейин қолдирадиган туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз фақат шул Отабекдир. Муҳтарам сиз

Ҳадаф — нишон.

биродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул қилиб, аммо бизнинг келин болаимизни Тошкентга юбормаганлари, бизнинг жанобларидан бўлган миннатдорлигимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини бир оз тугаллай олмайдилар. Аммо каминалари айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаيمиз, зероки, бизнинг бошимизда бўлган «ёлғиз туёқлики» савдоси сизнинг ҳам бошингизда бордир.

Начуқким, Отабекнинг кўп умри Марғилонда ўтиб, бизлари ҳам сиз ўйлаган оғирлиққа солмоқдадир. Биродари азиз, сиз меним бу сўзларимдан ҳафа бўла кўрмангиз, зероки фақирингиз бу сўзларни бир йўсини келиш вақидан ёзиб ўтдимиз. Дунё — орзу-ҳавас уйи, дерлар. Юқорида баён қилингандек ва ўзлари биланларида, айниқса, қудачаларининг дунёга келиб кутгани шу ёлғиз ўғилнинг орзу-ҳавасидир. Жаноблари бул ишга ҳақ берурларми, йўқми, аммо азизларнинг руҳсатларини олмасданок Отабекни Тошкентдан ҳам тааллуқдор қилмоқчи бўлиб, бу маънига баъзи бир ҳаракатларни қилиб қўйган эрдик. Аммо бизларнинг бул раъйимизга ўғлингиз қарши тушиб ҳарчанд рад қилса ҳам, ниҳоятда онасининг сўзини ерда қолдирмаслик учун қабул қилган эрди. Аммо бул тўғридаги сиз жанобларининг руҳсатларингиз баъдида жавоб бермакчи бўлиб хизматларига кетган эрди.

Сиз ҳурматлилар бул маъини савоб топасизларми, йўқми — бу жиҳати яна марҳаматларингизга боғлиқдир. Бу мактубни ёзишдан қасдимиз шулким, Отабекнинг бу иккинчи тааллуққа асло раъйи бўлмади ва яна сизларга айтмай бул тарафда бизларни хижолат чекдириб кўярми, деб ўйладик. Биродари кироми, сиз дунё кўрган бир кишисиз, онасининг бу талабини ҳўп мулоҳаза қилиб кўрингиз, бу тўғрисидаги раъйи, ўғлингизга қараганда ҳам, фақирларича, сизларда бўлгани вақҳидан, албатта кўндиришга сазй ва кўшиш қўлурсиз, деб ишонамиз. Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин болаимизга билдирилмаса ҳўп эрди. Бизларнинг хўрсандчиликларимиз йўлида Отабек билан бизни Тошкент тушиб, ўз кўллари билан тўйимизни ўтказишингизга ишониб, Юсуфбек ҳожи ва қудачалари, 17 савр ойида, 1265 ҳижрияда ёзилди».

Қутидор хатни ўқиб битирди-да, хотинига қаради. Офтоб оймга бу хат музлик сувга шўнгитиб олиш таъсирини берган ва ўтирган ерда сирра бўлиб қотиб қолган эди. Оталар учун бундай гаплар ўнчалик ёмон таъсир бермасе-да, хотинларга қандай асар қилиши белгиллидир. Офтоб ойм учун гўеки қизининг бирор айби учун бу ишга мажбур бўлгандек, Кумуш эса энди эрига сеvimсиз, ишдан чиққан ва бурчакка текилган увададек бўлиб кўрина бошлаган эди. Мактубни эшитган қулоқлари янглиш эшитгандек бўлар эди.

— Тагин ўқиб кўрингиз-чи...

Қутидор хотинининг сўзидан кулди:

— Қайтариб ўқишнинг фойдаси йўқ, хатнинг мақсади сен англагандек, — деди.

Офтоб ойм боши янчилган илондек тўлғанди:

— Қизим устига кундош!

Қутидор қафасга янги солинган қушдек урина бошлаган хотинини босмоқ бўлди:

— Ортиқча уринма, илгари ҳақиқатга тушун-чи...

— Ҳақиқати нимаси?

— Бунда гап бор.

— Нима гап бор!

— Агар бу ишда куёвининг ҳам изи сезилганда эди, сен эмас, мен ҳам бу гапга чидамас ва қизим устига тушган бу оғир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда куёвининг иштироки кўрилмади, шунинг ила менинг дами кесилиб қолди. Ҳали унинг қизингизга: «Бундан кейини Тошкент бормайман!» деб айтганини сўзлаб эдингиз-а?

— Ёлғонми, чинми, — деди Офтоб ойм тилар-тиламас, — эшитгандек бўлган эдим.

— Эшитгандек бўлган бўлсанг ҳам бу сўз чиндир, — деди қутидор. — Нега десанг, мазмунидан ҳам англашиладир-ким, бу иккинчи уйланишга Отабек бутунлай қарши бўлиб,

фақат бу гап қудаларининггина ишларидир. Шунинг учун куёвининг уйланишини қизининг устига чин маъноси билан кундош деб бўлмайди.

Офтоб ойм кутмаган жойда қутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва ўлганнинг устига чиқиб тепар эди.

— Агарда Отабек бу иккинчи уйланишга ризо бўлса эди, биринчидан, руҳсат олиш учун Марғилонга келиб юрмас...

— Шоманг-чи, — деди Офтоб ойм, — ўзингизча нимани сўзлаб ётибсиз?

— Бу иккинчи уйланишда Отабекнинг ризосизлигини. — Куёвинингизнинг ризолиги бўлмаса худо хайрини берсин, вассалом!

— Гап унда эмас-да! — деди қулиб қутидор.

— Нимада? — деди қизишиб Офтоб ойм. — Қизингиз устига кундош балосини ўз қўлингиз билан юкламоқчи бўласиз, шекилли!

Қутидор совуққина қилиб қулиб қўйди:

— Тўшунмай ётибсан, хотин.

— Ҳамма гапга тушуниб турибман.

— Тўшунган бўлсанг, бу хатга нима деб жавоб берамиз?

— Бизга маъқул эмас, денг.

— Маъқул эмас, дейиш билан иш битмайди, бирорта далил кўрсатиш керак.

— Топарсиз, ахир, далилини.

Қутидор тамоман тўнин тескари кийиб олган хотинига қараб бошини қашиб олди:

— Хатда иккинчи уйлантириш учун бўлган сабабни қизимизни Тошкент юбормаганлигимизда қўрсатилади, — деди қутидор. — Сен айтганча, куёвинг Тошкентдан иккинчи уйланишга-да, Кумушни қудаларинг олдига турғун қилиб юборайлик, тузукми?

— Нега мен ёлғиз қизимни Тошкентга юборай, — деди кўзини олаантириб, — биз қизимизни беришда Марғилондан ташқарига олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз.

— Бу гапинг тўғри-я, — деди қутидор, — мен ҳам Кумушни Тошкент юбормоққа қаршиман. Гап бу ерда: биз Отабекдан бу ваъдани олган чоқда, «Ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланимайсан!» деган ваъдани ҳам олганми эдик?

— Бундай ваъдани берган бўлсин-бўлмасин, — деди энтикиб Офтоб ойм, — севиб олгандан сўнг, иккинчи уйланиш сўзини ҳам оғзига олмасин!

— Ким айтди сенга, оғзига олди, деб?

— Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам, сиз орага тушманг дейман, ўз оёғингизга ўзингиз болта қўйманг, дейман!

— Пичоқни ўзингга ур, оғримаса — бошқага, деган бир гап бор, — деди жиддий вазиятда қутидор, — мендан ҳам сен яхшироқ тушуниб турибсанки, агарда бизнинг ризолигимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланимайди. Масалан, биз иков қудаларининг ўрнида бўлиб, ёлғиз ўғлимиз бошқа бир шахарда биз танимаган бир қизга уйланиб қолганда, ўйлаб қара, чидай оларми эдик! Ўғлимиз кўнмаганда ҳам ўз шахримиздан иккинчи уйлантиришга киришмасми эдик? Бу тилагимизга қарши тушиб ўғлимизни ўз шахри ва ўз уйида олиб ўлтиргувчи қудаларимизга лаънат ўқиб, ўлим тиламасми эдик?

Бу сўз Офтоб оймни бир оз ўйлатиб қўйди, лекин ҳали ҳам оёқ узатмаган эди.

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилар эдим, — деди қутидор, энди ҳамма ихтиёрни ўз қўлига олиб қўйган эди, — Отабек кўнмаганда ҳам кўндириб ўзим биргаллашиб Тошкент тушаман...

— Қизингиз бечорага...

— Қизимга ҳеч гап йўқ, ҳали ҳам иззат-ҳурмати ўз қўлида.

— Қуриб кетсин шу дунёнинг ишлари!

— Қизингни Тошкент жўнатишга кўн бўлмаса.

Офтоб ойм жавоб бериш ўрнига қуриб-қуриб йиғлади.

Қайин ота, қайин она, куёв... Бу уч бурчакли ўтиришдан Отабек кўнглида неча турли шубҳа тўғилмоқда эди. Бу одатдан ташқари қақирик нега меҳмонхонага бўлди. Нега Кумуш бу ўтиришга қақирилмади, қайин онаси нега унга

Расмни Т. ЖАМОЛИДДИНОВ чизган

термулиб боқадир?.. Қутидор томонидан шу орада у кутмаган бир савол ҳам ташланиб қўйилди:

— Отабек, уялмай, тортинмай жавоб берингиз, бу гал Тошкентдан чиқшингиздаги асл мақсадингиз нимага эди?

Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди.

— Узим... сизларни кўриш учун.

— Тўғриси сўзлангиз, бек!— Қутидор бу гапни ярим жиддий қилиб кулиб айтди. Чунки Отабекни шу йўсин баъзи ёқлардан таъмин этмакчи ва унга бу тўғрида жасорат бермоқчи эди.

— Айтдим-ку.

— Тўғри айтмадингиз...

Отабек шошган ҳолда эди.

— Тошкентдан чиққанимдаги мақсадни сўзлаш сизларга бир беҳузурлик берганидек, ўзимга ҳам оғир... У тўғрида қатъий бир қарорга келганим учун сизларга сўзлаб ўтириш ҳам фойдасиз,— деди.

Офтоб ойим эрига қараб олди, қутидор ёввошгина бир товуш билан сўради:

— Сўзлаш оғирми?

— Менгагина эмас, ҳаммамизга ҳам оғир...

— Агарда биз ризолик берасан-чи!

Эрининг бу жасоратига қарши Офтоб ойимнинг юзига ризосизлик белгиси чиқди. Отабек эрса сесканиб уйқудан уйғонгандек бўлди ва иккиланиб сўради:

— Сиз нимага ризолик берасиз?

— Бу гал Тошкентдан нима мақсадда чиққан бўлсангиз — ўшанга.

Отабек хижолат билан тер чиқарди:

— Тошкентдан нима мақсадда келганимни биласизми?

— Биламиз,— деб кулди қутидор.

— Сизни бундай ишга ризолик учун ким ва нима мажбур этади?

— Ҳеч ким мажбур қилмайди,— деди кулиб қутидор,— мажбур қилган нарса — шундай кунлар учун ўғил ўстирган ота-онанинг ризоликларигина, балки сизни ҳам шу гап мажбур қилар!

— Отам билан онамнинг ризоликлари учун шундан бошқа сабаб қўриб қолганига нима дейишимни ҳам билмайман. Гарчи Тошкентда экан чоғимда, бу ризолик йўлига бел боғлаган бўлсам ҳам, энди бу бел боғлашни бутунлай ўринсиз бўлганига тушундим...

Офтоб ойим оз қолдики, «тўғри!», деб қичқирсин. Аммо қутидор хотинига хўрайиб қаради.

— Қисқароқ ўйлайсиз, Отабек!— деди.— Отангиз бизга мурожат қилмаганда эди, биз бу ишда бетараф қолсак бўлар эди. Ҳозирда биз ҳам сизнинг сўзингизга қўшиласек, сиз эмас, ёмон отлик биз бўламиз.

— Унинг мулоҳазасини қилманг.

— Нега қилмайлик?

— Ҳамма айбни менинг устимга юклаб жавоб ёзингиз.

Қутидор кулди ва сўради:

— Тошкентда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

— Қабул қилган эдим.

— Бизнинг рухсатимизни олгани Марғилонга ҳам келган эдингиз, шундоғми?

— Шундоғ...

— Баракалла, Марғилонга келиб бу гапдан айнадингиз-а?

— Айнадим...

— Энди Тошкентга Марғилондан айнаб борасиз?

— ...

— Мана, кўрдингизми, бу ишда фақат бизгина ёмон отлик бўламиз. Узингизнинг шу хатонгиз учун ҳам бу гапни қабул қилмоққа мажбурсиз!

Отабек нима деб айтишдан ожиз қолди ва ўзининг болалик ҳаракатидан сесканди ва хижолат орасида сўради:

— Отам сизга қачон хат ёзган эди?

— Кеча олдим. Демак, кўндингиз!

— Мен бу гапга дурустлаб ўйламасдан жавоб беролмайман.

— Қанча ўйласангиз ҳам жавобингиз биргина бўлиши керак, яъни ризолик!

Қутидорнинг бу сўзи жуда ҳам қатъий эди. Бу қатъиятни англагучи, кўнглидан чиқараёзган бу масалани чинлаб

ўйламоққа мажбур эди. Нима бўлганда ҳам кўнглининг бир чеккасини кирлатиб ётган бу «ота-она орзуси» бир томондан қаралганда, жуда енгил кўчган эди. Аммо, иккинчи томондан, масаланинг етишмаган ўринлари ҳам бор.

— Яхши,— деди,— мен сизнинг таклифингизга кўнаин, аммо кўнишнинг ва ризоликнинг зарури қизингизда эмасми?

Шу чоққача мўнғайиб ўтирган Офтоб ойим ялт этиб эрига боқди, яна чексиз бир меҳрибонлик назари билан Отабекка қаради.

— Сиз, қизимизнинг андишасини қилиб ўтирмангиз, бек!— деди қутидор.— Бу ишни, энг яхшиси, унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафлардан ташвиш лозим эмас!

— Йўқ,— деди бек,— мен бу ишга башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман.

— Нега?

— Негаки, унинг ризолигини олмасдан туриб, бу ишга оёқ қўйишим мумкин эмас.

— Агар кўнмаса-чи?

— Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман!

Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди. Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармакда бўлган йигитга ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмоқда ва нима учундир йиғлагиси ва кўёви юзидан ўпкиси келмакда эди.

— Тузук,— деди қутидор,— унинг ризолигини ўзингиз олмоқчимисиз?

— Йўқ, негаки, қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни айтиш менинг кўлимдан келадиган иш эмас!— деди.

Эр-хотин бир-бирларига қарашиб қўйдилар. Кейинги сўзни айтиб битиргач, Отабекнинг кўзига ёш келган эди. Узининг ҳолидан уялди шекилли, уларнинг олдидан туриб ташқарига чиқди. У чиққандан сўнг, эру хотин яна ярим жанжаллашиб ўтирдилар.

* * *

Хуфтан намозидан сўнг янгиланган ташвишларни бир оз унутдирар умиди ила пойчироғ ёнига ўтириб, Фузулий девонини варақлар эди. Аммо Фузулийнинг ранг-баранг шеърлари устида қаноатланиб тўхтамас, ҳамон варақлардан варақлар эди. Шoirнинг нафис шеърлари ҳозир унинг учун тузсиз сўзлар йиғиндисидан бошқа бир нарса ҳам эмас эдилар. У шу вақт тўсатдан китобни ёпди-да, айвонга қулоқ солди. Чунки ҳозиргина сўзлашиб ўтирган Кумуш билан онасининг товушлари ўчган эди. У бу ҳолдан шакланди. Айвондан она-боланинг қаёққадир йўқолганларини пайқагач, тусида ўзгартириш бўлгани ҳолда қайтиб келиб ўтирди. Нима учундир ҳозир унда бирор фожиага тушкучининг ҳолати бор эди. Киши изтиробга тушган кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсинсиз ишларга уринадилар. Шунингдек у ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди.

У ўзининг шубҳасидаги гапга қонез, орадан ярим соатлаб эмас, бир соатлаб вақт ўтиб борган бўлса ҳам, бу унга зерикарли эмас, тез келгандан келмагани яхши; яхшиликми, ёмонликми — ҳайтовур, бўладиган кўнгилисиз гапнинг кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқиш керак! Шунинг учун ҳам маъноли шеърлардан бошини кўтармайди-да, гўёки айтмасиз китобга михланган...

Кумушнинг уйга келиб киргани ҳам унга сезилмай қолди. У қушлар каби латиф товуш чиқармаслик қилиб гилам устидан юриб келди-да, секингина шам ёнига — Отабек қаршисига ўтирди. Унинг кўйлагининг чиқарган енгилгина шамоли билан ёниб турган шам «лоп!» этди-да, кўришгандек, ўйнашгандек бўлди. Бу ҳолдан китоб муктабга муктабдан кетиб ўтирувчи чўчиб кўтарилиб қаради, қаршисида, Фузулий таъбирича, себи занаҳдон! негадир қизариб, навоки мижғони кўз ёшлари билан жуфтланган, ҳалиги пари эди... Биринчи қарашдаёқ кутган ишининг тўғрилигига инонди ва осийлар каби кўзини ерга тикди. У Кумушдан итобомиз сўзлар, аччиқ хитоблар кутар, биринчи итобдаёқ

1 Себи занаҳдон — бағбақа.

ота-она гуноҳига тавба қилишга ҳозирланар эди. Аммо иш у кутганича чиқмади. Кутилмаган жойда, гўёки уни бу оғир ҳолдан қутқармоқчи бўлгандек:

— Фузулий — яхши китоб, — деди Кумуш, — мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бошимни ололмас эдим, сизамми?

— ...

Отабек гарангсиз қолган, ўзини овутомқчи бўлган бу олижаноб гўзалга нима дейишни билмас, қаердан сўз бошлашга ҳайрон эди:

— Ким йиғлатди сизни?

— Йиғлабманми?!

— Кўзингиз, кипригингиз...

— Узи шунақа...

— Йиғлатган мен эмасми?

— Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқинг, мен эшитай!

— Ота-она ризолигини бир томчи кўз ёшингизга арзидимми?

— Мен рози, мен кўндим! — деди дафъатан Кумуш; бу сўзни нимадандир кўрққандек шошиб айтди.

— Кўндингиз... нега, а? — Отабек таажжуб ва ҳайрат ичида эди.

— Негаки, — деди Кумуш, — мен сизга ишонаман...

— Шунинг учун...

— Шунинг учун кўндим.

— Кўнглингиз фаришталар кўнглидек!

— Сизнинг ҳам кўнглингиз!

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини англар, бирисидан-бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

— Бўлмаса нега йиғладингиз?

Бу саволдан Кумуш бирмунча ўнғайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

— Узим... — деди ва кейиндан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносининг жами бўлган, «Мени унутмай-сизми?», деган сўроғини берди.

Отабек нима деб айтишга сўз тополмай қолди. Чунки, юрак сирини ифода қиларлик жумла топиш мумкин эмас эди. Жавоб бериш ўрнига ўзича сўзлади:

— Ота-она орзуси...

— Биламан, — деди овитувчи товуш билан Кумуш.

— Менинг орзумни ҳам биласизми?

Кумуш Отабек яқинига сурилди ва тирсақлари билан унинг тиззасига ёнбошлаб, эркаланди...

Қутидор тарафидан эртага Тошкент жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шам ёнида сўзлашиб кечди...

ҚОДИРИЙ ҲАҚИДА ДИА СЎЗЛАРИ

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) йигирманчи йиллардаги бутун совет туркий тиллар адабиёти бадий прозасининг энг зўр ўстасидир... Унинг романлари 1920-йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандек, пайдо бўлди. Қодирий асарларини Қўрмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандек дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан, киши.

Мухтор АВЕЗОВ

...Қодирий романлари бутун таркиби билан ўзига хос услубда ёзилган ўзбек романларидир. Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди.

Евгений БЕРТЕЛЬС

Қодирий ғоят баркамол, ажойиб табиатли, нодир сиймо эди. Унинг прозаси, адиб биринчи навбатда, ҳаётни бениҳоя чуқур билганлиги, романларидан уфуриб турган халқ тилининг қудрати беқиёс, қанотли ва асов тошқинини бемисл эгаллаганлиги билан кишини тонг қолдиради.

ОЙБЕК

Абдулла Қодирий адабиётнинг миллий анъаналарини сақлагани ҳолда, уни янги ижтимоий проблемаларни очиб беришга хизмат қилдирди. Шаклланиб улгурмаган янги адабий тилни ривожлантиришга катта эътибор берди, янги тасвирий воситалар қидирди, фикрнинг аниқлиги ва сўзларнинг ихчамлиги, соддалигини бундай воситалар учун асосий мезон қилиб олди...

Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатига ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотаётган совет Ўрта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди.

Ниота ТУН

Абдулла Қодирий... янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчанганда ҳам баркамол асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, бир талай ҳажвий асарлари халқ орасида ғоят машҳур бўлиб, ҳар бир ўзбек оиласига, ҳатто саводхон одам бўлмаган оилаларга ҳам кириб борган эди.

Абдулла ҚАҲҲОР

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романини ёзган вақтда Ўзбекистон ва Тожикистонда паранжи-чачвонни ташлаш, хотин-қизларни ичкари балосидан қутқариш, уларни ижтимоий ҳаётга тортиш учун кенг миқёсда кампания кетаётган эди. Бу кампания вақтида... юз мингга яқин ўзбек ва тожик хотин-қизлари тирикларнинг кафани бўлмиш бу хунук, диний либосни ўтга ташлаб ёндирган эдилар. Абдулла Қодирий Шарқ хотин-қизларининг озодлик ҳаракатига хайрихоҳ бўлмай қололмас эди ва унинг томонидан яратилган Раъно образи ўша олижаноб мақсадга хизмат этар эди... Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, балки бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам таҳсинга лойиқ ва Раъно ёшидаги қизларимизга ибратдир.

Люциан КЛИМОВИЧ

Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи менинг ёш қалбимга унутилмас таъсир кўрсатди. Шу таъсир натижасида менда бир фикр туғилди: «Туркман халқининг ҳам шундай ўтмиши борку, бу ўтмишдан мен ҳам бир роман ёзсам бўлмайдими!...» Шу фикр Тошкентда ўқиб юрган йилларимда ҳам, кейинчалик, Ашхободга ишга қайтганимдан кейин ҳам менга асло тинчлик бермади. Аммо ёзилажак романнинг воқеаларини, унинг қаҳрамонларини қалбимда ардоқлаб юрсам-да, роман ёзишга киришишга то 1933 йилгача юрагим дов бермади...

Хидир ДЕРЯЕВ

... Биз Отабек-Кумуш саргузаштининг мунгли ва ёруғ саҳифаларини қайта-қайта ўқирканмиз, гўё суюкли қишлоғимизга бориб келгандай, қариндош-уруғ, ёр-биродарларимиз билан дийдор кўришгандай бўламиз... Нур билан йўғрилган севги саҳифалари эса... ўз севгилиларимизни эслатади. Биз гўё олис-олисларда қолган қишлоқ қизларини кўргандай, уларнинг шўх қилиқлари, ҳазил-мутоибалари, куй ва қўшиқларини эшитгандай бўламиз... Мен бу китоб ва уни яратган буюк инсон олдида ҳамиша бош эгаман, қўлим кўксимда, таъзим этаман.

Одил ЕҚУБОВ

Санъаткор ижодидан ҳар бир давр, ҳар бир тадқиқотчи қандайдир янги хислатлар топади, унга хос бўлган янги қирраларни очади. Абдулла Қодирий... социалистик ҳаётимизнинг ҳар бир даврига, ҳар бир тадқиқотчига материал бера олишга қодир қудратли санъаткордир.

Матёқуб ҚУШЖОНОВ

Абдулла Қодирий камтар, салобатли, жасоратли, тўғри сўз, ўз фикрини дадил айта олувчи, ёшларни жуда ҳурмат қилувчи, ёш ёзувчилар билан ўз тажрибаларини ўртоқлашувчи эди.

УЙГУН

Унинг сўзи билан иши бир эди; ишчан, ҳалол, виждони пок йигит эди.

Султонхўжа ҚОСИМХУЖАЕВ

Мен бу асарнинг [Обид кетмон» повестининг — Ред.] ёзилиш тарихидан хабардорман, шу асарнинг майдонга келишида Ёзувчилар союзи раҳбарларидан бири сифатида озгина ҳиссам борлиги билан фахрланаман... Кейинги пайтларда қиссани яна бир бор ўқиб чиқдим. Обид кетмон образи, хусусан унинг ишбилармонлиги мени қойил қолдирди. Абдулла Қодирийнинг бу борадаги тажрибаси бугунги кунда ҳам кўпгина қаламкашларга ибрат бўла олади.

Назир САФАРОВ

Мен китобдан мулла Обиднинг фавқулодда кетмон билан тепа бузган бобини ўқисам, завқ-шавқланиб кучга тўлиб кетаман, кетмон олиб тепа бузгим келади.

Ваҳоб РЎЗИМАТОВ

Абдулла Қодирий жаҳон билгич, жаҳон камтар, хушсўхбат ва бор-йўғи, бутун сажияси сиймосидан аён, бир гаплик, ўзига ишонган, забардаст қаламкаш эди. Оддий кийинар эди, бутун адабиётимиз учун куюнар эди.

МИРТЕМИР

**Хумоюн
Акбаров**

Балки шеър ёзмоқнинг кераги ҳам йўқ
Қоп-қора тунларнинг пинжиги кириб.
Ногоҳ борлигинга илашади чўғ
Ва қаро тунларни ташлайсан суриб.

Тўлин оймомани қучоқлаб олиб,
Булутлар устидан ташлайсан одим.
Юлдузлар оёғинг остида қолиб,
Бедор кўзлар каби кузатади жим.

Яна оқ қогозга тушар кўзларинг,
Ва унинг устига чаплаган ранглар.
Бачкана кўриниб кетар сўзларинг,
Парчалаб ташлайсан, хонанг жаранглар.

Балки шеър ёзмоқнинг кераги ҳам йўқ...

**Нафиса
Ҳакимова**

Онажоним

Баҳор келди сени сўроқлаб...
Зулфия.

Онажоним, сени сўроқлаб,
Баҳор келди бугун қошимга.
Еллар билмам нечук дараклаб,
Айланишар тинмай бошимда.

...Ҳар эрта тонг турардинг, она,
Ва кетардинг гуллар оралаб
Бир кун саҳар қўлда бир дона
Атиргулни келдинг саралаб.

Дединг «Қизим, сен гулларни сев,
Уларда акс этади ҳаёт
Ҳам ёшлиғу шўхлигинг бари —
Унда бутун баҳор барҳаёт!»

...Ҳар баҳорда гул жардинг сен,
Яна севган мавсуминг келди.
Шу йўлингдан бориб онажон,
Гулларни мен экяпман энди.

* * *
«Деразангни очақол тезроқ,
Сен бағри кенг инсонсан, ахир» —
Пичирлади нимадир, шу чоқ
Деразамни чергарди ёмғир.

Деразамни очаман шу кез,
Бирдан кириб келар аллаким.
Танияпман, кирақолинг тез,
Эй ёмғирда қолган ҳисларим.

* * *
Биз сирларни севиб яшаймиз,
Ва сирларни кўтариб бошга,
Қалбларнинг тубига ташлаймиз,
Борлигини ўраб бардошга.

Қаро кўзлар тийиқсиз баъзан,
Тошиб кетар сўзсиз сирларим.
Кўзларим, меники эмассан,
Меники эмассан, шеърларим.

Яшаймиз, бу — сирли олам,
Сирларсиз қоларсан эгилиб.
Балки, дўстим, бунда бизлар ҳам
Кимларгадир сирли, севилиб.

Кутиш

Ташқарида шамол бўляпти,
Беихтиёр сени ўйладим.
Нега кўзим ёшга тўляпти,
Шамоллардан мадад сўрадим.

Балки сен ҳам худди шу замон,
Мен ҳақимда ўйлагандирсан.
Деразадан термулиб ҳайрон,
Ўз-ўзингга сўйлагандирсан.

... Ана, осмон кўксини ёриб,
Томчи тушди олам юзига.
Деразда аксингни кўриб,
Кўз ёшларим қайтди изига.

Абдукарим Йўлдошев

Онам дарвозани очар тонг-саҳар —
Ҳали қуш уйқудан уйғонмай туриб.
Ва дейди: «дарвозанг очиқ турса гар
Уйингга фаришта келаркан кириб.»

Ҳаёл дарвозасин мен ҳам тонгданоқ
Кенг очиб қўяман қилиб саришта.
Очиқ дарвозадан кийиниб оппоқ
Сен кириб келасан ҳар тонг — фаришта!

Гайрат Асроров

Учликлар

Эй гўзалнинг қучоғида яшнаб турган гул,
Оташнафас қиз кўксига сўлишинг мумкин.
Кел, яхшиси ўрниميزни алмаштирайлик.

Гўзал ва маъсума,
Бахтсиз келинчакни
Эслатади куз.

Насиб бўлиб менинг маҳбубам бўлсанг,
Таътил олар эдим ўз ҳисобимдан
Жамолингга термулмоқ учун.

Уриб ўлдирсам дейман
Ич деб қистаганларни.
Ичма деб насиҳат қилганларни ҳам.

Яхши иш қилсанг отангга раҳмат, дейишар,
Ёмон иш қилсанг
Онангни сўкишлари қизиқ...

Лойдан қорган бўлса сендай нигорни,
Ишончим комилки, кулолчиликдан
Ўзга касби бўлмаган парвардигорни.

Шу йил 14-24 февралда Тошкентда республика ёш ёзувчиларининг семинар-кенгаши бўлиб ўтди. Кенгаш машғулотларида олтмишдан ортиқ ёш қаламкашлар иштирок этиб, насрий ва шеърый машқларини муҳокама қилдилар. Ёш адибларнинг қизғин руҳ ва кўтаринки савияда ўтган бу анжумани адабиётга талантили кучларнинг янги отряди кириб келаётганини яна бир бор намойиш этди. Бу кенгаш келгусида ёш қаламкашларга ғоявий-бадий муқаммал асарлар яратишга кўмак бериши шубҳасиз.

Журналимизнинг келгуси сонидан семинар иштирокчиларининг ижодидан намуналар билан танишасиз.

Ўткир Ҳошимов,
Умарали Норматов

Реалистик тасвир қудрати

Езувчи — танқидчи суҳбати

ТАНҚИДЧИ. Адабиёт тарихида шундай санъаткорлар борки, вақт ўтган сари улар яратган асарларнинг қадри, қиммати тобора ошиб бораверади. Бу йил тўқсон йиллиги нишонланаётган улуғ адиб Абдулла Қодирий ана шундай ижодкорлардан. Езувчининг ilk романи «Ўтган кунлар» китоб ҳолида босилиб чиққанига, мана, салкам олтимиш йил бўляпти, аммо бу асарга қизиқиш асло сусайгани йўқ.

ЕЗУВЧИ. «Ўтган кунлар» чин маънода буюк роман. Бир ижодкор сифатида шунга аминманки, оддий китобхон ақалли тўртта шеърини ёд олиб юрмаган шоир — шоир эмас. Оддий китобхон роман ёки қиссасини ўқиб, ақалли тўрттагина қаҳрамонининг қисматини бошқа бировга ҳаяжонланиб айтиб юрмаса, ўша езувчи — езувчи эмас. Ҳолбуки, йигирманчи-ўлтizinчи йилларда ўз ўлига Отабек, қизига Кумуш исмини қўйган одамлар кўп бўлган. Бундай ота-оналар ҳозир ҳам кам эмас. Езувчи учун бундан катта бахт йўқ.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунларнинг эл орасидаги доврўғи ҳақида кўп эшитганмиз, ўқиганмиз. Қадимда бизда газалхонлик, дostonхонлик кенг расм бўлган, романхонлик анъанаси эса «Ўтган кунлар»дан бошланган. Бу романи ўқиш, тинглаш билан кифояланмай, уни ўзи учун бошдан-оёқ кўчириб олгувчилар, ёд олиб давраларда айтиб юргувчилар бўлган. Ўтган йили «Гулистон» журналида «Ўтган кунлар»ни ёд айтиб юргувчи тожикистонлик бир кекса китобхон ҳақида мақола босилди. Газални, дostonни ёд олиш, ёддан айтиш мумкин, бутун бошли романи ёд олиб, узоқ йиллар хотирада сақлаб, айтиб юриш кам учрайдиган ҳодиса. Оддий китобхон бутун бошли романи ёд олган экан, демак, бундай асар унинг учун ниҳоятда азиз, муқаддас, қалбига яқин бўлиши керак...

Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Шоир Миртемир оғир дардга чалиниб касалхонада ётганида кўрган бордик. Биз хонага кирганимизда домланинг қўлларида «Ўтган кунлар» романи, ётган жойларида мўтолаа билан машғул эканлар.

Домла роман орасига хатчўп қўйиб, биз билан саломлашдилар, сўнг китобга ишора қилиб: «Мўъжиза, нақд мўъжизанинг ўзи!», дедилар. Маълум бўлдики, Миртемир домла касалхонада бир оз ўзига келиб биринчи сўрагани «Ўтган кунлар» романи бўлибди.

ЕЗУВЧИ. «Гулистон»да босилган ўша мақолани мен ҳам ўқиганман. Яна битта мисол қўшишим мумкин. Ҳузуримга бир йигит келди. Спортчи, аниқроғи, каратэчи экан. «Ўтган кунлар»дан бутун-бутун саҳифаларни ёд айтиб берди... Ҳолбуки, бу йигит нари борса ўттиз ёшларда эди. Бундан чиқди, «Ўтган кунлар» эллик йил илгари одамларни қанчалик ҳаяжонга солган бўлса, ҳозир ҳам шунчалик тўлқинлантирар экан-да! Ҳали ҳамма ёппасига саводхон бўлмаган пайтда бизда «Ўтган кунлар» оила аъзолари ўртасида, чойхоналарда, гап-гаштакларда завқ билан ўқилган, иштиёқ билан тингланган. Бир уй одам гоҳ қулиб, гоҳ йиғлаган... Одамлар бунга азбаройи бекорчиликдан қилишган эмас...

«Ўтган кунлар»ни мактабни битирган йили ўқидим. Ўқидиму галати, сирли бир оламга кириб қолгандек бўлдим. Орадан кўп йиллар ўтиб бир нарсани англадим: ўқувчини асар қаҳрамони билан шунчалик ошно қиладиган китоб ёзиш қийин экан, жуда қийин экан. Кейинроқ яна бир ҳақиқатни англаб етдим: чинакам улуғ езувчи шундай мактаб яратар эканки, унинг мактабида тенгқурлари ҳам, келажак авлод қаламкашлари ҳам беихтиёр таълим олар экан. Ойбек, Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Сарвар Азимов прозасида, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Назир Сафаров, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Пиримкул Қодиров, Уктам Усмонов, Худойберди Тўхтабоев, Мақсуд Қориев, Нёъмат Аминов, Хайриддин Султонов каби адиблар ижодида Қодирий таъсири муайян тарзда сезилади. Асар тилида, услубида, характерлар яратишда, роман жанри ёки сатира сирларини эгаллашда... Мен тилга олган номлардан ҳам кўриниб турибди: ҳозиргача камида тўртта авлод Қодирийдан ижодий баҳраманд бўлибди.

ТАНҚИДЧИ. Қодирий мактабида тенгқурлари ҳам таълим олган, дедингиз. Бунга тасдиқлайдиган биргина факт келтирмаман. Садриддин Айний «Доҳунда» романидаги бир эпизодда Қодирийдан таъсирланганини ошкора эътироф этган.

ЕЗУВЧИ. Яқинда «Ўтган кунлар»ни қайтадан синчиклаб ўқидим. Китобнинг сўнгги саҳифаларига келганда кўзимдан ёш чиқиб кетди. Шундай «ижиддий адаси»нинг нимага йиғлаётганини тушунмай ҳайрон бўлиб турган ўғил-қизим олдида ўзимни ҳеч тўхтата олмай йиғлардим. Бу фақат асар қаҳрамонлари тақдирга ачиниб йиғлаш эмас эди...

ТАНҚИДЧИ. Кўпинча адабиёт, санъат ривожигаги новаторона кашфиётлар кенг ўқувчилар оммаси томонидан бир оз қийинчилик билан қабул қилинади. Узбек адабиёти учун принципнал янгиллик — том маънодаги биринчи реалистик роман «Ўтган кунлар» кўпчиликам ниҳоятда маъқул тушган, кенг китобхонлар оммаси қалбига осон йўл топган, қалбининг тўридан жой олган экан, бунинг муайян сирлари, сабаблари бўлса керак.

ЕЗУВЧИ. Қодирий домланинг Сиз айтган новаторона асари халқ ўртасида шунчалик шуҳрат қозонишининг фавқуллоҳида сирли йўқ. Чамамда, бунинг иккига асосий сабаби бор. Биринчидан, романда халқ руҳи жуда ҳаётий, жуда чуқур акс этган. Иккинчидан, китобхонлар «Ўтган кунлар»да худди ўзларига ўхшаган реал, тирик одамларни кўрдилар. Улар шундай асарга, ҳаётий қаҳрамонларга ниҳоятда муштоқ эдилар.

Албатта, Қодирий реализми ҳақида бир суҳбатда батафсил сўзлаш қийин. Бир қатор ҳурматли олимларимиз Қодирийнинг реалистик маҳорати ҳақида яхши ишлар қилишган. Бироқ бу борада ҳали очилмай ётган қўриқлар ҳам беҳисоб. Айтайлик, реализмининг муҳим хусусиятларидан бири — асарда қаҳрамонлар олами, халқ руҳини тасвирлаш, кашф этиш. «Ўтган кунлар» бу жиҳатдан бебаҳо бир хазина.

Авалло, бадний асарда халқ руҳи деганда нимани тушунамиз? Узим гувоҳ бўлган иккита мисолни айтай. Бундан анча йиллар илгари экранларда «Анна Каренина» фильми намоийи қилинди. Собиқ синфдошим, фабрикада ишлайдиган дўстим

билан кинога тушди. Кинодан чиққандан кейин дўстимнинг таассуротини сўрадим. «Фильм яхши-ю, лекин Каренина дегани ёмон хотин экан», деди дўстим. Мен унга ёзувчининг мақсадини, асар гоҳини тушунтирдим. Охири қўлига романнинг ўзини бердим. Ун беш кунлардан кейин дўстим китобни олиб келди. «Ажойиб китоб экан, Аннани энди тушунгандай бўлдим», деди у... Орадан бир йиллар ўтгач, денгиз бўйига дам олгани борганимда ленинградлик бир студент қиз билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдим. У республикамизга, ўзбеклар ҳаётига, адабиётимизга ниҳоятда қизиқар, лекин ўзбек адабиётидан ҳеч нарса ўқимаган экан. Мен унга, биринчи галда «Ўтган кунларни ўқинг, дедим. Хайриятки, санаторий кутубхонасида романнинг русча таржимаси бор экан, олиб ўқий бошлади. Уч кундан кейин олдимга келди, роман ҳақида ҳаяжонлиб гапирди. Айни пайтда бир масалада ўз таажубини ҳам билдирди: «Ажойиб асар экан. Фақат бир нарсага ҳайрон қолдим. Нима, Кумуш жинним! Эри бошқасига уйланса, йиллаб ташлаб қўйса-ю, Кумуш унинг йўлига қўз тикиб ўтирса!»

Айтингчи, нима бу! Ким айбдор! Ёзувчимиз, китобхонми! Йўқ! Ҳеч ким айбдор эмас. Толстой ҳам, Қодирий ҳам, дўстим ёки студент қиз ҳам... Ҳамма гап инсон психологиясининг кўп йиллар мобайнида шаклланган кўникмаларинда, қолаверса, асарнинг ҳаётлигида. Агар ҳамма адиблар бир қолипда асар ёзаверса, ижоднинг ўзи аллақачон барҳам топар эди. Чинакам миллий ёзувчининг маҳорати, реалистик тасвир қудрати ҳам шундаки, у инсон психологиясини, халқ руҳини ниҳоятда аниқ тасвирлайди. Аслида бадний ижод мана шу ранг-баранглиги билан умуминсонийликка хизмат қилади.

ТАҢҚИДЧИ. Адабиётнинг бош вазифаси, Л. Толстой айтганидек, одамларни, бинобарин, халқларни бир-бирига яқинлаштириш. Одамларни, халқларни бир-бирига яқинлаштириш эса уларнинг бир-бирларини яқиндан билиши, яхши тушуниши орқали амалга ошади. Адабиёт ҳар бир халқнинг ўзига хос ҳаёт тарзини, миллий руҳиятини ифодалаш, кашф этиш орқали ҳам халқларни бир-бирига яқинлаштиради. Мен аминманки, Сизнинг ишчи дўстингиз рус адабиётини, ленинградлик студент қиз эса ўзбек адабиётини, унинг энг яхши баркамол асарларини кўпроқ ўқисалар, ҳар иккисидоғи боғли ажабланиш тобора барҳам толиб, асарларда акс этган халқ руҳиятини англайдиган, миллий характерлар хатти-ҳаракати, кайфиятини тушунадиган, қадрлайдиган бўла борадилар.

ЁЗУВЧИ. Келинг, «Ўтган кунлар»даги халқ руҳиятига оид мисолларга мурожаат қилайлик. Қодирийнинг бу борадаги маҳорати асар бошидаёқ кўринади. Отабек Марғилонга илк бор сафар қилганида шаҳардаги баъзи одамлар у кўнган ҳужрага меҳмон бўлиб келишади. Хизматкор Ҳасанали чой келтиргани турганида меҳмонлардан бири унинг кимлигини сўрайди. Адиб бу манзарани шундай тасвирлайди:

«Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, зшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди: — Қулимиз.»

Хўш, нега Ҳасаналини «узоқлатиб», сўнгра жавоб беради! Бу масалага оддий қарасак, Ҳасанали Отабекка маънавий отадек. Аслида ҳам шундай, шунинг учун йигит унинг ҳурматини жойига қўйди, дейимиз. Аммо гап фақат шундаки! Йўқ, яна бир гап бор. Мухими шундаки, Отабекда а н д и ш а бор. Мабодо Ҳасанали маънавий ота даражасида бўлмаса ҳам Отабек барибир шундай қилар эди. Яна бир мисол. Қилпоқлар қирғинини ўз кўзи билан кўриб келган Отабек Юсуфбек ҳожига қаттиқ гаплар айтади. Отаси, гарчи айбдор бўлмаса ҳам, бу гапларни изтироб аралаш жим эшитида. Аммо зум ўтмай, гап мавзун Отабекнинг Марғилондаги «қотиллигига» етганида Юсуфбек ҳожи «шарқ оталиги вазиятини олади». Гарчанд нариги масалада отаси қанчалик айбсиз бўлса, бу масалада Отабек ҳам шунчалик беғуноҳ бўлишига қарамай, у отанинг бетига ҳақ сапчимади. Бор гапни, юрак дардини одоб билан тушунтиради.

Ниҳоят, тағин бир лавҳа: Кумуш илк бор қайнотаси билан юз кўришди. Қодирий ёзади: «Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг ақинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб сўйди ва Кумушнинг манглайига тегизиб олган ўз қўлини ўпди...»

Мана сизга аниқ тасвир, халқ руҳи, удуми! Ҳиндлар бир-бирини кўрганида кафтини жуфтлаб таъзим қилади, баъзи араблар бир-бирига бурнини тегизиб омонлашади, француз-

лар аёлларнинг қўлидан ўлиб саломлашади, ўзбекларда эса эркак киши фарзанди қатори аёлини оталарча эркалаганда, унинг манглайини силайди-да, ўз қўлини ўпадади... Умуман Қодирий ижодида, «Ўтган кунлар»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам, «Обид кетмон» илссаси ва иччк асарларинда ҳам бундай эпизодлар кўпга учрайди. Бу ҳусусда узоқ гапирши мумкин. Менга қолса, Қодирийнинг қудрати бундай деталларни ишлатишнинг ўзидагина кўринмайди. Рус адабиётшунослигига «самоцель» деган жуда ажойиб ибора бор. Ҳанузгача унинг аниқ ўзбекча таржимаси йўқ. Эҳтимол, бу —ўз билимдонлигини кўрсатиб қўйиш» деган маънони беради. Қодирий бу деталларни «ўзини кўрсатиб қўйиш учун» ишлатган дейиш бориб турган гўмроҳлик бўларди. Гап шундаки, булар ҳаммаси асар билан бирга туғилган. Аслида талантинг энг ёрқин қирраларидан бири худди мана шу — табиийлик бўлади!

ТАҢҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»даги бир ҳолат ниҳоятда қадрли. Романда «энг кир, қора кунлар» саналмиш кейинги «хон замонлар»нинг ярамасликлари, даҳшатлари, кескин зиддиятлари шафқатсиз бир реализтик куч билан очиб ташланган. Шу билан баробар ёзувчи халқ тарихига, унинг кечаги кунига, бой аъналарига, яхши удумларига улуг бир ҳурмат, эҳтиром билан қарайди, халққа, унинг шаънига малол келадиган гап қилмайди, ўша энг кир, қора кунлар»да ҳам халқ орасида зулматни ёритувчи нурлар, зулмат билан олишадиган, халқ истиқболини ўйлайдиган кучлар бўлганлигини асло эсдан чиқармайди: ёзувчи ўша феодад муносабатлари чириб битган, таназзулга юз тутган, бундан эл-юрт мислсиз жафо чекаётган, қоқоқ одатлар одамлар турмушига оғу солаётган, улар бахтини завол этаётган бир замонда ҳам кишилар чин одамийликни сақлаб қолганликларини, инсондек яшашига интилганликларини санъаткорона кўрсатади: гарчи муваққат, ўткнчи бўлса-да, одамларнинг бахтли дэмларини, ҳаётнинг сурурли дақиқаларини — дала сайри, меҳмон кутиш, ширин сўхбатлар, зиёфатлар гашитини, соячилик удуми, қиз узатиш, никоҳ базми, висол лаззати оқларини бутун завоқ-шавқи билан китобхонга етказди. Яхши одамлар қалбидоғи заковат ва саховат, улар орасидаги меҳр-эҳтиром, бир-бирига муруват, самимият, севги-садоқат, фидойилик каби туйғуларни моҳирона тасвирлайди; Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қўтидор, Ўзбек олим, Офтоб олим, Кумуш, Уста Олим — уларнинг ҳар бири китобхон дилини ўзига ром этади. Ана шундай одамлар билан танишганимда, беххтёр, шундай кишилар авлоди эканлигини билан фахрланасан киши. Бундай одамларни бошқа халқларга ҳам кўз-кўз қилгинг келад.

ЁЗУВЧИ. Оддий бир ҳақиқат бор: инсоният вужудга келган ўша кўнча замонлардан бери яхши одамлар ёмонлардан кўра ҳамиша кўпроқ бўлган. Акс ҳолда тараққиётнинг ўзи бўлмас эди. Яхшилар эзгу удумларни, покнза ниятларни авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирганлар. Қўлларидан келганча шу покнза маънавий бисотни кўпайтиришга ҳаракат қилганлар. Ҳа, муаллифининг ўзи таъкидлаганидек, «Ўтган кунлар» тарихи-мизининг энг «қора кунлар»ни акс эттиради. Адиб инсон ҳаётини бўғувчи, жамият тараққиётига нишан феодад муҳитни бутун зулмат билан тасвирлайди. Аммо давр ёмон дегани — одамзот ёмон дегани эмас. Ёзувчи мана шу ҳақиқатни асло унутмайди. Хонликлар замонининг мудҳиш манзараларини ўқиб юрагингиз сиқилиб кетганида табиатнинг гўзал лавҳалари, одамлар ўртасидаги самимий дўстлик, ҳар қандай синовга бардош бера оладиган қудратли инсония муҳаббат, садоқат тасвирини кўриб дилингиз ёришади. Қизлар мажлисини эсланг: «гуллар, лопалар, тўтилар, қумрилар мажлиси!» Отабекнинг Мингўриққа чиққанида кўрган баҳор манзараси-чи!

ТАҢҚИДЧИ. Шуниси характерлики, ҳаётдаги нурли, завқли ҳодисалар ифодасида ўтмишни идеаллаштириш, безаб кўрсатишдан асар ҳам йўқ!

ЁЗУВЧИ. Адибининг чинакам реалистик маҳорати шундаки, у энг гўзал, сурурли манзараларни тасвирлаганда ҳам асарнинг бош концепциясидан асло чекинмайди. Китобхоннинг хаёлида аллақандай хавотирга ўхшаган ҳис доим сақланиб тураверади. Баъзан эса энг гўзал манзара энг оғир ҳолатни очиш учун хизмат қилади. Едингиздаки, Отабек Зайнабга унаштирилгандан кейин Марғилонга кетаётганида кўклам тасвири берилади.

ТАҢҚИДЧИ. Умуман, «Ўтган кунлар»да пейзаж кам, аммо борлари аниқ, тиниқ, ҳаммаси конкрет мақсадга хизмат қилади...

ЕЗУВЧИ. Қодирий кўклам тасвирини чизар экан, бошқа, катта мақсадни кўзлайди. Табиат яшнаган, қушлар ошён қуриш ташвишида. Бу Отабекнинг ҳолатига тамоман энд. Ҳатто қушлар ҳам уй қурапти. Ота-она орзуси эса унинг ширин ошёнини бузаяпти. Узувчи бунни ҳис қиладию ўша табиат манзараси хаёлига умрбод муҳрланиб қолади.

Кўп китобларда домлалар эчки соқол, саводсиз, очкўз қилиб тасвирланади. Отабекни Кумушга никоҳлаган домла эса «оқ соқолли, кўркам сиймо ва оғир табиятли...» Бу ишни адиб азбаройи ўша домлани «яхши кўриб кетганидан» қилган эмас. Гап шундаки, бу тасвир Отабекнинг ўша пайтдаги ҳолатига жуда мос. Мантиқан чуқур асосланган.

ТАНҚИДЧИ. Мен «Утган кунлар»ни мутолаа қилаётганимда негадир хаёлан «Шашмақом» куйларини тинглаётгандай бўлам: гоҳ якка созада, гоҳ созлар ансамблида, гоҳ хонандалар билан созандалар жўрлигида... Роман бош қаҳрамони ҳаётининг энг кескин драматик дақиқаларидан бирида «Шашмақом»нинг ниҳоятда мунгли, драматик куйи — «Наво» садосини тинглаймиз. Бу мақом куйининг сўз санъатидаги биринчи реалистик ифодаси, талқини! Бу тасодифий бир ҳол эмас. Романда «Наво» куйи билан баробар кўп ўринда халқ кўшиқлари, лапарлари ҳам қаламга олинади... Ҳа, асарда ёзувчи романга бу хил кўшиқлар оҳанги-руҳини ҳам сингдирган. Яхлит олганда асардаги тасвир оҳанги мунгли, дардли бўлса-да, воқеалар, ҳодисалар қамрови, оқимиға кўра сержило-полифоник.

ЕЗУВЧИ. Аввало ҳар бир чинакам бадний асарнинг ўз ички музикаси бўлади. Бу куй ҳали адиб ёзув столи олдиға ўтирмасданоқ бошланади. Илҳом деймизми, пафос деймизми, хуллас, шу куй бўлмаса, асар чинакам баднийликдан маҳрум бўлади. «Утган кунлар»да ҳам биринчи саҳифаларданоқ қулоғингиз остида майин, ҳазин бир куй жаранглаб кетади. Адиб сизни шу музика билан аллалаб воқеалар ичига олиб кириб кетганини сезмай қоласиз. Боя сиз айтган халқ куйи, кўшиқларининг романда қўлланиши ҳақида икки оғиз... Ҳа, асарда лапарлар, кўшиқлар кўп. Бироқ Қодирий буларни ҳам азбаройи оғзаки ижоддан яхши хабардорлигини кўрсатиш учун ишлатган эмас. Ҳар бир куй, лапар, кўшиқ қаҳрамон руҳиятини очишға, керак

бўлса, асар драматизмини кучайтиришға хизмат қилади. «Қизлар мажлиси»даги кўшиқ Кумушнинг ҳолатини, ички дардини очиш учун энг чиройли восита. Ахир у ҳозирги замон қизи эмаски, бу тўйнинг менга кераги йўқ, ўз севганим бор, деса! Баъзан адиб ишлатган бир сатр кўшиқ бутун бошли дostonнинг кучини беради... Ростдан, мен муболаға қилаётганим йўқ. Яна ўша боя тилга олинган манзарани эспайлик: Отабек Зайнабға унаштирилган, Кумушнинг олдиға кетаяпти. Баҳор, гуллар очилган. Олисда қўш ҳайдаётган йигитнинг қўшиғи эшитилади: «Икки ёрни ажратувчи бу фалақининг гардиши!» Агар бу сўзларни Отабекнинг ўзи айтганида шунчаки сентиментал, чучмал эшитилиши мумкин эди. Йўқ, уни бутунлай бошқа одам айтаяпти. Атайлаб эмас, шунчаки... Бироқ «шунчаки» ашула фавқуллода катта маъно касб этади.

ТАНҚИДЧИ. Кинода ҳамиша ҳодисалар музика садолари жўрлигида гавдаланади, кўпинча биз бу куйларни тинглаб турамыз-у, уларға эътибор бермаймыз. Энг яхши бадний асарда, гарчи музика, куй мутлақо тилға олинмаса ҳам, воқеа-ҳодисалар бағридаги аллақандай ички садони, оҳангни баралла эшитгандай бўламиз. «Утган кунлар»даги энг ҳаяжонли ҳодисаларнинг барчаси ўз оҳанги, садосиға эга. Уларнинг барчаси жам бўлиб романиннг етакчи пафосини китобхон қалбига етказишда муҳим роль ўйнайди.

ЕЗУВЧИ. Романда одамнинг дилини ҳар хил ҳолатға соладиган садолар кўп. Кумуш Отабекни никоҳ кечасида илк бор кўрганида «Сиз ўшам!» деб энтикканида, узоқ жудонликдан кейин дийдор кўришгач, Кумуш «Сиз қочқоқсиз» деб Отабекни эркалаб секингина юзига шапатиллаб қўйганида жаранглаган садолар киши кўнглини яшнатиб юборади. Отабек билан Қутидор ўлим ёқасиға борганида, Тошкент устида қонли булутлар тўпланганида бутунлай бошқача, мунгли, изтиробли куй эшитасиз. Отабек Кумушнинг узатилаётганини тасодифан эшитиб қолган оқшом «Хўжа Маъоз» мазорига бориб тунагандаги музика-чи! Қабристон, чакалак, тўтаб ётган тўнка олдида ўтирган, сочи ўсиб соқолиға қўшилиб кетган девона... Зим-зиё тун, пишқирган, қутурган, гулхани тўнка-пўнкаси билан улоқтирган, азамат чинорни кўпориб ёрни титратган ел, қарғалар, бойқушлар... Бундай шиддаткор,

С у р а т д а [чапдан]: Фафур ГУЛОМ, Садриддин АЙНИЙ, Абдулла ҚОДИРИЙ, Шокир СУЛАЙМОН, Орқада тожик шокири Абдусалом ДЕҲОТИЙ. 1935 йил.

қудратли симфонияни китобхон қўлоғи остида жаранглашиш қийин, беихоё қийин... Уста Олимнинг ҳикояси... Сизни билмадим-у, мен уни ўқирганимда нима учундир олис манзилга йўл олган карвоннинг маънос қўнғироғини эшитгандек бўламан. Манзил нурли эмас, йўл олис, карвон толиққан, аммо бари бир юрши керак. Қўнғироқ мунгли-мунгли жаранглайди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»да ўтмишдаги улғу алломалар, сўз санъаткорлари номи ҳурмат билан тилга олинади. Юсуфбек хожининг «Бобурнома»га, Отабек билан Кумушнинг Фузулий ғазалларига меҳри алоҳида таъкидланади. Романда классик адабиётимиз асарлари билан бевосита параллеллар йўқ, аммо бу асар ўзининг руҳи жиҳатидан классик адабиётимиз дурдоналарига оҳангдош. Чунинчи, ҳаёт шифқатсизликларни ифодасида «Бобурнома» лавҳаларини ёдга туширувчи, ошиқ қалблар назокати, ҳижрон аламлари фарёди тасвирида Фузулий ғазаллари нафасини эслатувчи ўринлар кўп. Умуман, «Ўтган кунлар»да шоирона, поэтик руҳ мавжуд. «Прозанинг шоири» деган ибора бор. Бу сифат бизда, менимча, ҳаммадан кўпроқ Абдулла Қодирийга ярашади.

ЕЗУВЧИ. Шоир носирга ўхшаса қандай бўлишини билмайман-у, аммо носирда шоирона руҳ бўлиши жуда яхши фазилат. Жаҳон адабиётини бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: Тургенев, Тагор, Мопассан, Лондон, Солохов, Айтматов... Ҳатто прозанинг энг бешафқат «худоси» Лев Толстой асарларида ҳам шундай ўринлар борки, адиб қаҳрамон ҳолатини мисоли куй қилиб чалади... Қодирий прозанинг шоири эди. Лекин, ҳамон прозада поэзия элементлари бўлишини нотўғри талқин қилувчилар бор. Гўё поэтик руҳ прозадаги реализмни сусайтирар эмиш. Аслида ҳаммаси маҳоратга боғлиқ. Қодирий ана шундай ноёб маҳорат соҳиб эди.

ТАНҚИДЧИ. Октябрь революцияси Қодирийнинг ҳаётида, ижодда бурилиш ясади, марксизм-ленинизм билан ошналашув дунёқарашини янги олам очди, адиб Октябрь йўлини ўз йўли, марксизмни эса ўз гоё ва маслағи деб қабул этди, ўзини «Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирди», деб атади... Баъзан «Ўтган кунлар»нинг пайдо бўлиши фавқулодда бир ҳодиса сифатида кўрсатилади. Аслида бу роман тасодифан туғилиб қолган эмас, унинг атери ҳар жиҳатдан шундай асар яратишга тайёр эди — ҳам ҳаётини, ҳам адабий тажриба, ҳам адабий билим, ҳам мафкура-дунёқараш, ҳам маънавий жиҳатдан... Буларнинг устига, қўлай ижтимоий-тарихий шароит — ҳуллас, ноёб истеъдоднинг рўёбга чиқиши, мислсиз асарнинг дунёга келиши учун ҳамма нарса муҳайё эди. Шулардан бирортаси ҳам бўлмаганида «Ўтган кунлар»дек романининг туғилиши мушкул эди. Демак, буюк асарнинг майдонга келиши кўпдан-кўп факторларга боғлиқ экан.

ЕЗУВЧИ. Сиз санаган омилларнинг барчаси ҳам муҳим, аммо шахсан мен «Ўтган кунлар»дек романига қўл уришда муаллифнинг маънавий тайёргарлиги ниҳоятда муҳим роль ўйнаганини алоҳида таъкидламоқчиман. Бу асарга тайёргарлик пайтида, уни ёзиш вақтида адиб бутун вужуди билан шу романда акс этган ҳаёт ичида яшагани, нафас олганини сезиб тураман... Албатта, бирозга нур бериш учун аввало ўша нур ўзининг бўлиши керак. Бадий асар эса аввало адиб маънавиятининг, қалбининг маҳсули. Бу гап янгилик ҳам эмас. Уша пайтларда, яъни адабиётимизда реалистик проза эндигина шаклланаётган бир замонда «Ўтган кунлар»дек мукамал асарнинг пайдо бўлиши чиндан ҳам фавқулодда ҳодиса эди. Аммо бу асарни Қодирий ёзганлиги тасодифий ҳол эмас. Негаки, Қодирий Сиз айтгандай, ҳар жиҳатдан шундай романи ёзишга тайёр эди, жумладан, унда профессионал билим, малака етарли эди, у Шарқ ва Ғарб, жаҳон адабиётини хабардор эди. Ҳўш, қисқа муддат ичида бир одам дарров шунча илмга эга бўла олибди, деган савол туғилади. Бу — скептикларнинг майда гапидан бошқа нарса эмас. Бадий ижодда талант деган тушунча бор. Талант эса ҳар қадамда учрайвермайди. Бошқалар ўн йил ҳижокалаган нарсани талантли одам бир йилда беғалол ўрганиши мумкин. Негаки, у моҳиятини тезроқ англайди. Такрор айтаманки, «Ўтган кунлар»нинг ўша пайтда бирдангина яратилиши тасодифий туюлиши мумкин, лекин уни Қодирий яратгани тасодифий эмас. Чунки Қодирийнинг ўзи фавқулодда талантли адиб эди. Ҳамма гап шунда.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»ни роман жанрининг етук намунаси, дедик. Қодирийнинг романивис сифатидаги маҳорати масаласига келсак, аввало асардаги романига хос

тафаккур санъати устида тўхталмоқ лозим. Мен аминманки, романига хос тафаккурни таъминлайдиган омиллар аввало асарда ҳаётнинг романбол нуқтаси — воқеа-ҳодисаси, жиддий проблема, улкан драма ва баркамол, чуқур ҳис этилган оригинал концепцияга эга бўлган қаҳрамоннинг мавжудлигидир. «Ўтган кунлар»да шуларнинг ҳаммаси бор.

Абдулла Қодирийнинг романивис сифатидаги маҳорати аввало шунидаки, у асари учун мазийдан маззу танлар экан, тарихнинг романбол нуқтасини тополган: боя айтинганидек, ўтган асрнинг ўрталари, феодал муносабатлар чок-чокидан сўкилиб кетган, феодал ҳукмдорлар мамлакатни бошқаришга, идора этишга яроқсиз бўлиб қолган, қоқоқ одатлар одамлар турмушига оғу солаётган, бинобарин, ижтимоий, маънавий-ахлоқий зиддиятлар энг олий нуқтага кўтарилган бир давр; бундай ҳол ўзоқ давом этиши мумкин эмас, юрт қандайдир улкан ўзгаришлар олдида, бу ўзгаришлар ҳали юз бермаган бўлса-да, унинг нафаси уфуриб турибди... Ҳаётда чок-чокидан сўкилиб кетаётган феодал муносабатларга, қоқоқ одатларга қарши тураувчи, юрт истиқболи ҳақида бош қотирувчи, янгиликка ташна илғор кучлар ҳам бор, аммо эндигина шаклланаётган бу кучлар ҳали ожиз, бунинг устига, уларнинг хатти-ҳаракатлари зиддиятли. Ана шундай тарихий момент, вазият романига асос қилиб олинган.

ЕЗУВЧИ. Адибнинг маҳоратини қарангки, роман учун танланган вазиятнинг ўзида асар концепцияси мужассам. Персонажлар тақдир, конфликт, сюжет, композиция ҳаммаси бирийўла туғилгандек. Асарнинг бошидан оғоқ «шахсий», гоқ «ижтимоий» боблар кўринади. Бироқ бу асарни бўлак-бўлакка ажратадиган мутахассислар роса тер тўкиб изласа топадиган гап. Аввал Отабек ошиқ бўлиб қолади, кейин отасидан Тошкент воқеалари ҳақида хат олади. Аввал Кумушга уйленди, кейин қамоққа тушади. Аввал Мусулмонқулнинг қонли чағалидан қутулади, кейин ўша замоннинг бошқа бир ижтимоий зулм чағалига — чиркин удумлар исканжасига тушади. Буларнинг ҳаммаси ниҳоятда табиий равишда рўй беради. Агар хон замонасининг зулматида яйраб юрадиган Ҳомидлар бўлмаса, Отабек ноҳақ қақувга учрамасди. Агар Юсуфбек ҳожи Азизбекининг мулозими бўлмаса, Отабек сиёсий душман саналмасди. Агар Юсуфбек хожи халқни Азизга қарши кўзготмаса [бу ишни у азбаройи ўғлининг жонини сақлаб қолиш учун эмас, ҳақ йўлида, адолат йўлида қилади] Отабек Мусулмонқул қўлида сўйилар эди. Агар эркин сегги йўлига гов бўладиган чиркин удумлар бўлмаса, Кумуш охир-оқибат жувоимарг бўлмасди. Мана шу «агар-агарлар» романда манфур замон устидан чиқарилган фожиа тўла ҳукминома бўлиб жаранглайди. Натижада Отабек ҳам ўз даврининг курбонига айланган трагик қисмат бўлиб китобхон хотирасида умрбод сақланиб қолади.

ТАНҚИДЧИ. Романда бир неча инсоний тақдирлар, сюжет тармоқлари мавжуд. Аммо барчаси романдаги бош гоёвий муаммо — ижтимоий муносабатларнинг ноабалиги, инқироз, қоқоқ одатларнинг келтирган жабри масаласи билан боғланади. Асардаги ишқий-оилавий можаролар маънавий-ахлоқий муаммолар билан боғлиқ ҳолда берилади. Лекин шу маънавий-ахлоқий муаммолар ҳам даврнинг ижтимоий зиддиятларига бориб туташмаганида ёки уларнинг ижтимоий моҳияти, драмаси очиб берилмаганида, аёнки, роман бу қадар реалистик қудратга эга бўлолмасди. Зотан, социал анализ реалистик асарнинг қони ва жонини ташкил этади.

ЕЗУВЧИ. Социал анализ, менимча, ҳаётни, шахс ва жамият муносабатларини, даврни, тарихни чуқур бадий идрок этиш оқибатида юзага чиқади. Бадий идрок этиш эса ҳаммадан бурун ҳаёт ҳодисалари ичида ёнмоқ, Чингиз Айтматов сўзлари билан айтганда, изтиробга, ларзага тушмоқ демақдир. Езувчи фақат ўзини ларзага тушиб қолмай тарихни ҳам ларзага, изтиробга солмоғи лозим. Қодирий ҳаётни, даврни чуқур идрок этиш орқали тарихни ларзага, тўғёнга соловган, ўтган аср тўғёнини, фарёдини янги давр китобхонига етказолган. «Ўтган кунлар»нинг реалистик кучи, ижтимоий-бадий қиммати ҳаммадан бурун шунда деб биламан.

ТАНҚИДЧИ. Езувчи санъати яна шунидаки, «Ўтган кунлар»да бошдан-оёқ ҳодисалар, гоёлар ҳаракатда берилади, бу ҳаракатлар эса диалектик тарзда, ички зиддиятлари билан содир бўлади.

Роман сюжети узлуксиз давом этадиган ички зиддиятларга

тўла ҳаракатлар занжиридан ташкил топган. Ҳаракатлар занжиридаги ҳалқалар ҳар хил воқеалар гоҳ ором-бахш-қувончли, гоҳ тигиз-ташвишли, гоҳ тантанавор-сурурли, гоҳ алам-изтиробли. Улар бир-бири билан тўхтовсиз алмашиниб туради. Шуниси характерлики, бахтли, оромбахш, қувончли дақиқалар ниҳоятда қисқа, ўткинчи, шу билан баробар, улар пинҳона зиддиятларга тўла, уларда яқин орада юз бериши мумкин бўлган кўнгилсизликлар шарпаси сезилиб туради. Отабек билан Кумуш кечмишини эсланг. Тасодифан дуч келган йигитга қизнинг кўнгли тўшиб қолган. У пинҳона ишқ ўтида маст. Шу орада у кўёга узатилади, пинҳона ишқ ўтида ёнган қизга тўй тантаналари, қувончлари татмайди; ниҳоят, кўёв қиз пинҳона кўнгил қўйган йигит бўлиб чиқади, энди у кўтилмаган бахт, висол лаззатидан маст... Лекин бу висол лаззати ўзоққа бормайди, чақув-иғво туйфайли Отабек, унга қўшилиб қайнота Қутидор ҳибсга олинади, улар тақдир қил устида турганда яқин одамлар мадади билан ҳибсдан озод этиладилар; яна висол, бахтли дақиқа, бироқ орадан кўп ўтмай тағни кўнгилсизлик; Ҳомид каби кимсалар ҳасад-қўтқуси, юртдаги тартибсизликлар туйфайли қаҳрамон бошига кетма-кет оғир савдолар тушади; ниҳоят, Ҳомид орадан кўтарилди, Кумушлар хонадонидagi англашилмовчиликлар барҳам топади, юртда нисбий осоишталик рўй беради, бошда Кумушнинг Тошкентга кетишига асло рўйхуш бермаган ота-она энди Кумушни олиб Отабеклар хонадонига келадилар, яна висол, бахтли дақиқалар, аммо шу дақиқаларнинг ўзида мўрсага келтириш мумкин бўлмаган зиддиятлар, кундошлик можароси, келгусида содир бўладиган катта фожияларнинг аниқ шарпаси...

ЁЗУВЧИ. Ҳодисалар ҳаракатининг ички драматизми, тадрижий, ўзгариш ривожини бу. Мени ҳам воқеалар ривожидagi ана шу мантиқий изчиллик, ёзувчининг далиллаш санъати лол қолдиради. Бир қарашда «Утган кунлар»даги ҳар бир боб алоҳида асарга ўхшайди. Илмий тилда айтганда ҳар бир бобнинг ўз тугуни, фабуласи, конфликт, апогейга чиққан нуқтаси, ечими бор. Бироқ уларнинг ҳаммаси бир-бири билан шу қадар чирмашиб кетгани, ҳеч қайсисини ўрнидан силжитиб бўлмайди. Керак ўрнида адиб бир хонадан иккинчисига ўтадиган «туйнуқлар» қолдириб кетади. Бу нарса асар бошидаёқ кўзга ташланади. Отабек илк бор Ҳомид билан кўришганида Кумуш ҳақида гап кетади. Ҳомид типирчилаб қолади. Қутидор Отабекни меҳмонга қақирганида Ҳомид ҳам ўгринча келади. Уни Тўйбека тасодифан кўриб қолади. Бу ёқда Отабек оҳ чекиб ётади, у ёқда Кумуш «иситмалаб», «алланечук сўзларини айтиб» чиқади. Шу ўрнида мени китобхон сифатида кўп ўйлатадиган бир деталь ҳақида гапиргим келади. Қутидорнинг ҳовлисидан ариқ ўтади. Кумуш ҳаётининг бурлиши нуқталарида ариқ бўйига бир неча бор келади. Аввалига Кумуш Отабекни шу ариқ бўйида илк бор кўргани учунгина адиб бу детални қайта-қайта ишлатган деб ўйлаган эдим. Тўғри, бош мўддао шу. Аммо бу деталь яна бошқа мақсадни ҳам ифодалашини кейин тушундим. Гап шундаки, ўша замонда аёл кишини ташқи олам билан боғлайдиган (жилла курс орзуларини боғлайдиган) нарса — ариқ экан. Шу босдан ҳам қадимий қўшиқларда ариқ детали кўп ишлатиларкан... Шундай қилиб, романдаги кейинги воқеалар ўз-ўзидан бири иккинчисини мантиқан давом эттиради.

ТАНҚИДЧИ. Романдаги тасодифлар ҳақида нима дейсиз!
ЁЗУВЧИ. Синчиклаб кузатган кишига романда тасодифлар кўпайиб кетганга ўхшайди. Отабек чақув туйфайли қамалади. Кумуш тасодифан қайнотасининг хатини топиб оладию Утаббой қўшбегига етказди-да, отаси билан эрини қўтқариб қолади. Отабек иккинчи бор ўлим ёқасида турганда Тошкентдан келган хат билан яна кўтулиб қолади. Отабек қайнотасиникидан ҳайдалганида тасодифан уста Олимникига келиб қолади. Уста Олим эса Содиққа қўшни. Кумуш иккинчи бор узатилаётганида кўёвни ўлдириб кетишади, Отабек бу ишининг, умуман ўз кулфатларининг сабабчиси Ҳомид эканини тасодифан билади... Битта асарга шунча тасодиф кўплик қилмайдами! Йўқ, кўплик қилмайди! Негаки, Қодирий бу ҳодисаларнинг ҳаммасини чинакам реалист ёзувчи сифатида мантиқ билан оқлайди. Аввало Отабекнинг қамалиши тасодифий эмас. Кумушга кўз тиккан Ҳомид калласи ёрилиб кетгудек ўйлай-ўйлай охири Отабекнинг Марғилон келишини Тошкент воқеаси билан боғлайди. Қўрбошига ўхшаш порохўрлар бор экан, Отабекни қаматиш унинг учун ҳеч гап эмас. Кумушнинг

хатни топиб олиши ҳам тасодиф эмас. Улим олдида турган яқин кишининг ҳар бир буюми унинг учун азиз, у юм-юм йиғлаб эрининг кийимларини кўздан кечирган бўлиши мумкин. Дайн шу хат уни қўтқариб қолиши шундаки, жарчи жар солиб икки гуноҳдорнинг айби нималигини айтган, буни Кумуш эшитган. Отабекнинг иккинчи бор қамалиши яна ғаламисликдан бўлади. Иккинчи бор кўтулиб қолиши-чи! Буниси Азизбекнинг очкўзлиги, золимлиги, Юсуфбек ҳожининг халқпарварлиги билан боғлиқ. Хатни айнан Ҳасанали элтиб бергани эса мўтлақо ҳаётий деталь. Отабекнинг уста Олимникига келиб қолишига ажабланмас ҳам бўлади. Бу аҳволда у дунёнинг нариги чеккасига бориб қолса ҳам ажабланмас эдик. Ниҳоят, Содиқнинг чувринди ҳовлиси айнан шу чекка маҳаллада бўлиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Уста Олимнинг Ҳомидни ёмон кўриши учун сабаб бор. Биласиз, Фарфибой «Комилбекнинг қотили Ҳомид», деганида уста ҳеч ажабланмайди. Бу гапнинг Отабек олдида айтилиши эса ўқувчини ҳайрон қолдиради дейишга асос йўқ. Негаки, Отабек устанинг қадрдони, бинобарин, ундан яширадиган сирин йўқ. Отабек Ҳомиднинг режаларини ҳам осонгина билиб олмайди. Жаннат пучуқ ҳовлидан хабар олгани чиққанида Отабек замбил тағига бекинишини эсланг... Энг охириги: умрида бировнинг юзига тик қараб қаттиқ гапирмаган Отабек одам ўлдиради. Тағни бир эмас, учта каллакесарни! Ҳўш, буниси қай даражада исботланган! Чинакам реалистик тасвир билан жой-жойига қўйиб исботланган! Отабек умрида илк бор одам боласини пичоқлаб ўзини йўқотар ҳолатга келганида тешилган девор ортдан хонидан суйган кишининг нафасини эшитида. Ниҳоятда конкрет психологик ҳолат! Бунақа пайтда ўз номуси учун, боринги, адолат учун жонини беришга қасд қилган одам ҳеч нимадан тап тортмайди.

Асарда фақат чинакам реалист санъаткоргина удалай олиши мумкин бўлган ғалати ҳолатлар кўп. Юсуфбек ҳожининг Отабекни Тошкентга уйлантиришини маъқулламайди, аммо унинг раъйига қарши ҳам боролмайди. Кумушнинг дом «анди» деб ҳақоратлаб юрадиган, «ҳинди дом»нинг «сеҳри»га нажот тополмай қийналган Узбек ойм марғилонлик келинини илк бор кўрганида қувонганидан йиғлаб юборди. Негаки, ўз хатосини дафъатан англай бошлайди. Икки марта ўлим олдида турганда ҳам рақиқларнинг юзига тик қараган, Муслмонқулдек қонхўрдан қўрқмаган Отабек икки хотинли бўлиб қолганидан сўнг, айниса, Кумушбоби Тошкентга келгандан кейин Зайнабга бир хил, Кумушга бир хил гапиршига мажбур бўлади. Негаки, икки бор ўлим олдида турганда ҳам ўзини ҳақли деб биларди. Бу ўрнида эса у ўзининг айби санайди. Ниҳоят, Узбек оймдай шаддоод хотин Кумушнинг ўлимидан кейин Отабек бутунлай Марғилонга кетиб қолганида лом-мим деблмайди... Реалистик асарда ёзувчининг далиллаш санъати деб шуни айтадилар.

ТАНҚИДЧИ. Тасодифлар орасидаги мантиқий, ҳаётий, зарурий алоқадорлиқни топа олиш, буларга китобхонини ишонтира билиш чиндан ҳам санъат. Фақат реалист санъаткоргина бунинг уддасидан чиқа олиши мумкин. Қаҳрамонларнинг энг қаттиқ дақиқалардаги ҳолати, руҳияти, хатти-ҳаракати ифодаси-чи! Буларни топиб тасвирлаш ҳам катта санъат! Қодирий энг тигиз, драматик дақиқаларни ҳам, қаҳрамоннинг ниҳоятда қувончли онларини ҳам ўқувчи қалбини титроққа соладиган қилиб беради, уларни «энг нозик» дақиқалардан, Одил Ёкубов «Абдулла Қодирийни ўқиганда» мақоласида айтганидай, «эсон-омон ўтказиб» ола билади. Отабек билан Кумушнинг илк учрашув дақиқалари ёки узоқ ҳижрондан сўнг Тошкентдаги висол онлари, Кумушнинг Узбек ойм, Ҳожи ва Зайнаблар билан дийдорлашув лаҳзалари ифодаси — булар реалистик тасвирнинг ажойиб намунаси.

ЁЗУВЧИ. Дарҳақиқат, «Утган кунлар»да бундай ҳолатлар кўп. Эсланг-а, Отабек Марғилонга борганидан кейин ўзининг Зайнабга унаштирилганини қай юз билан айтишини билмай, охири Тошкентга умуман қайтиб бормасликка аҳд қилади. Шунда Қутидор қудасидан хат олиб, сирдан хабардор бўлади. Отабек айтолмаган бу сирни Кумушга ота-онаси айтишади. Кумуш изтироб ичиде ўтирган Отабекнинг олдига чиқади. Ораларида шундай гап бўлади: «— Мен рози, мен кўндим! — деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрққандек шошиб айтди.» Ҳамма гап унинг бу сўзни «нимадандир қўрққандек шошиб» айтганида! Бу ҳолатда таҳлика ҳам, норозилик ҳам, алам ҳам, умид ҳам, хуллас, жуда кўп туйғулар

мужассам. Агар Кумуш йиғлаб-сиқтаса, пичинг қилса, у Кумуш эмас, бошқа аёл бўлиб қоларди. Лўлавозлик қилса қаттол Хушрўйга ўхшаб қоларди. У эса Кумуш! Шу вазиятда фақат Кумушгина шундай дейишга, деганда ҳам айнан шундай дейишига шубҳа қилмайсиз. Умуман, романда бунақа нозик тасвирлар кўп. Кумушнинг кўзи ёриганида Отабек Зайнаб билан тунайди, туш кўради. Отабекнинг туши кейинги фожиаларнинг ишорасидек. Майли, бундай ҳолатни топиш унчалик мушкул эмас. Аммо унинг уйғониши лавҳасида ёзувчи битта жумла ишлатади: «Чўчиб ўйғонди... Енида Кумуш... Зайнаб йўқ эди...» Бу нима дегани! Отабек Зайнаб билан тунаган эди-ку! Нега адиб Кумушнинг номини айтган! Нимага Отабек аввало Кумушни излайди! Жуда аниқ, ҳатто тушунтириш мушкул бўлган даражада аниқ психологик ҳолат! Яна бир нуқта: Кумуш заҳарланган. «Ҳасанали табибга югурди. Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қусмоқда...» Нега қилар ишни қилиб бўлган Зайнаб чақалоқни кўтариб туради! Мана шу жумланинг тагида ҳам изоҳлаш мушкул бўлган кўп гаплар бор. Хон бераётган Кумуш эрининг Зайнабга «Талоқсан!», деб ҳайқирганини эшитганида сўнгги бор кўзи ярқ этиб очилиб кетади...

ТАНҚИДЧИ. Энди романдаги тасвирнинг универсаллиги, ифода воситаларининг хилма-хиллиги масаласига ўтайлик. Абдулла Қодирийнинг бу борадаги тажрибаси ҳам ўз даврига нисбатан жуда катта жасорат, олга ташланган дадил қадам эди. Етук бир реалистик асарнинг ўзида биз ҳам романтик бўёқлар билан жилланган лавҳаларга, ҳам эртақлардагидек сирли, кутилмаган, фавқуллода вазиятларга, ҳам турмуш, маиший ҳаёт икир-чикирлари тасвирига, ҳам чуқур социал-психологик таҳлилга [буниси етакчи], ҳам детектив-саргузашт ифода усулига дуч келамиз. Асарнинг услубий оҳанг, тасвир ритмикаси, аввал айтилганидек, сержило-полифоник: гоҳ майин лирик, гоҳ шиддаткор драматик, гоҳ ҳазил-мутоиба, киноя-кесатиклар билан йўғрилган комик тасвир садолари бир-бири билан алмашиб туради; ёзувчи ҳодисаларни гоҳ ўз тилидан, гоҳ персонажлар нуқтаи назаридан ҳикоя қилади, мактуб прёемидан кенг фойдаланади; реалистик принципларга изчил риоя қилган ҳолда она тилимизнинг жонли сўзлашув бойликлари дадил мурожаат этади, айни пайтда асарда қадимий ёзма адабиёт, хусусан, классик насримиз ифода тарзига хос унсурлар ҳам оз эмас. Қаранг, бир асарнинг ўзида нақадар хилма-хил усул, услуб, ифода воситаларининг уйғунлиги, ҳозирги ибора билан айтганда, синтези! Шаклдаги синтез аслида бизда «Ўтган кунлар»дан бошланган. «Ўтган кунлар»даёқ реализм, социалистик реализмнинг бағри хилма-хил услуб, ифода воситаларига кенг очиқ эканлиги тасдиқ этилган.

ЕЗУВЧИ. Қодирийнинг ҳамма асарларида ҳам юқорида айтганимиз, реализмнинг изчил тасвири ҳам, лирик ҳолатлар ҳам, халқ оғзаки ижодидан унумли, ўринли фойдаланиш ҳам, детектив тасвир ҳам, хат, туш прёемия юмор ҳам — барчаси бор. Бироқ бу ҳол асарнинг поэтик яхлитлигини бузмайди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар» услуб жиҳатдан изчил реалистик оқинга мансуб. Унда асосан ҳодисалар, характерлар холис-объектив тарзда ифода этилади. Ёзувчи санъатини қарангки, асарда ўша етакчи услубий-ҳиссий оҳанг сақлангани ҳолда айрим ўринларда ҳодисаларга фаол аралашиб, қаҳрамонларга нисбатан автор муносабатини ошқора ифода этиш, публицистик баҳо ва хитоблар ҳам учрайди. Бу ҳол айниқса юртдаги ижтимоий вазиятга баҳо беришда, ижтимоий жиҳатдан зарарли тарихий шахслар, масалан, Мусулмонқул, Худоев, Азизбекларга, маънавий-ахлоқий жиҳатдан тубан кимсалар, чунончи Ҳомид ва Содиққа муносабатда яққол кўринади.

ЕЗУВЧИ. Кўп жойларда автор муносабати асар воқеаси ривожини, бадийлигини сусайтирмайди, аксинча кучайтиради. Содиқларнинг яшаш тарзи тасвирланган сахна эсланг. Искит ҳовли, ойлаб сув кўрмаган ирқит идишлар... Ҳаётда бирон нурли мақсади бўлмаган одамнинг уйи шунақа бўлади-да! Ёзувчининг бу манзарага жирканч муносабати шундоқина сезилиб туради... Кумушнинг азасига етиб келган ота-она ҳолатини чизишда адиб хитоб қилади: «Бечора она, бечора ота!..» Қодирийнинг хитоби Офтоб ойимнинг соч юлиб йиғлаши, қўтидорнинг талмовсираб қолганини кўрсатувчи бутун-бутун саҳифалардан кўра кучлироқ таъсир қилади китобхонга.

ТАНҚИДЧИ. Ана шундай таъсирчан публицистик тасвирга романдан яна бир мисол. «Наво куйи» бобида бўзакхона,

у ердаги Отабекнинг ҳолати тасвирдан олдин ёзувчи шундай публицистик чекинш қилади:

«Халқимизнинг таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига, юриш-туруш ҳам мусулмонча эди. Уғрилиқ қилган учун қўл кесиладир ва ё дорга осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадилар, ичкилик ичган учун қирқ дарра уриладилар. Раис афанди мулозимларига дарра кўтариб, намозсизларни текширар, фарзи айини билмаганларни урдирар эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орақасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орақасидан тешилиб моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қолга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадилар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айининг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар ҳамлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкилик сотиш билан тириклик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар».

Киноя-кесатиклар билан ёниб айтилган бу сўзлар давр зиддиятлари ичига тагин ҳам чуқурроқ олиб қиради. Бугина эмас, айни пайтда бу ердаги маълумотлар Отабекнинг ўша кезлардаги хатти-ҳаракатини далиллаш учун ҳам хизмат этади.

Романда ҳар гал қаҳрамонларнинг ижтимоий қиёфаси, фоявий-сиёсий маслага устида гап кетганда ёзувчи изчил, аниқ-равшан позицияда туради, халқ, юрт манфаатидан келиб чиқиб уларни баҳолайди. Мусулмонқул, Худоев, Азизбеклар эл-юрт кушандаси бўлганликлари учун ёзувчи уларга нисбатан чексиз нафратини яшира олмайди. Айни пайтда эл-юрт манфаати, осовишталлиги йўлга жонини тиккан кишиларга, хусусан, Юсуфбек ҳожига нисбатан авторнинг меҳр-эҳтироми ҳар қадамда сезилиб туради. Аммо ижобий қаҳрамонларга ёзувчи меҳрининг изҳори, ифодаси ўзгачароқ — бу ерда бўёқлар сержило, ранг-баранг... Ёзувчининг бу борадаги маҳорати Отабек, Кумуш, айниқса Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Зайнаб образлари тасвирида ниҳоятда ёрқин кўринади; етук реализмга хос хусусиятлар — характерларга хилма-хил томондан ёндашиш, улардаги ҳам кучли-мусбат, ҳам ожиз-манфий томонларни назардан соқит қилмаган ҳолда, бутун мураккаблиги, барча қирралари билан ифодалаш, характерлардаги манфий жиҳатлар, ожизликларнинг ҳаётий илдизини очиб, далиллаш санъати шу образлар тасвирида янги куч билан намоён бўлган.

ЕЗУВЧИ. Адабиётимизда қордек оппоқ ижобий ва кўмирдек қора салбий образлар яратиб тенденцияси эскиргани анча бўлди. Жонли инсон қиёфасини яратилиши илдишлари олисга бориб тақалади. Бу борада ҳам Қодирийнинг ўзига хос катта хизмати бор. Бошига қилич келганида ҳам рост сўзлайдиган Отабек икки хотин олдида азбаройи мурося учун икки хил гапириб ўрганади. Кумушдек оқила жувон кундошини кўргандан кейин учирма гаплар айтиб эрининг дилини ранжитида. Ҳожидек оқил одам кўра-била туриб ўғлини ўтга ташлайди: чаладумбул хотинининг сўзига кириб, Отабекни бахтсиз қилади, адолат учун кураша-кураша охири узлатга чекинади. Қўтидордек эсли одам ўз қизининг қурбон бўлишига бир қадар сабабчи бўлади — қизи Кумушни кундоши кузурига бошлаб келади... Зайнабни олайлик. Уни ҳарчанд айбламайлик, барибир унга ачинамиз. Ахир у ҳам одам! «Жонсиз ҳайкални кучоқлаб йиғлаганида унга раҳмингиз келмайди!» Аёл кишининг раши ёмон, рашидан қасди ёмон! Зайнабнинг асосий мақсади Кумушни ўлдириб эмас, Отабекка эга бўлиш [опаси қаттоллик қилмаганида у бу ишни асло қилолмасди]. Автор Зайнаб фожиасини янада чуқурлаштириш учун асар охирида бир эпизод қўшади. Отабек Кумуш қабри қошида тунаган кечаси кузурига мажнуна Зайнаб келади. Отабек уни ҳайдайди:

«— Кет мундан!»

— Мен Кумуш!... деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «Кет!» амрини берган эди».

Биз оқил-вазмин Отабекни, гўзал, дилбар Кумушни, марҳума хотинига содиқ қолган меҳнаткаш уста Олимини, ҳайимтабиат Мирзакарим қўтидор билан андишалар Офтоб ойимини, эл гамини еб адо бўлаётган Юсуфбек ҳожи билан чаладумбул Ўзбек ойимини чин юракдан яхши кўриб қоламиз.

Буларни қанчалик яхши кўриб ачирсак, Зайнабга ўхшаганларга шунчалик раҳимимиз келиб ижирғанамиз. Қизиқ, Отабекда ҳам худди шундай ҳолат: Кумушани севади, Зайнабга раҳми келади. Бу ғаройиботни қаранг: муҳаббат билан шафқат деган сўз ёнма-ён туради. Шафқат билан нафрат деган тушунича бир-бирига тамоман тескари. Аммо мазкур ўчликда ғалати ҳол: Отабекининг Зайнабга шафқати қанчалик кучли бўлмасин, дом нафрат билан ёнма-ён юради... Биз ҳам асар қаҳрамонларига бирда шафқат қиламиз, бирда (салбий персонажларга) нафрат билан қараймиз, бирда чки дилдан севамиз. Аммо ҳеч бирига, ҳеч қайсисига лоқайд бўлмаймиз! Аслида ҳақиқий асар китобхонда худди шундай таассурот уйғотади.

ТАНҚИДЧИ. Асардаги чинакам реалистик картиналар, уларнинг чуқур маънодорлиги, таъсирчанлиги, улардаги бўёқларнинг ранг-баранглиги масаласига қайтайлик. Ёзувчи алоҳида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ёки икки персонаж орасидаги мулоқотларни уларнинг ўша дамдаги руҳий олами, қалбларидagi жараёнларни гўё моҳир рассом сингари суратга солиб кўрсатади; шу билан баробар бир неча кишилар иштирок этадиган оммавий саждаларни, бир онининг ўзида бир неча одамларнинг хилма-хил ҳолат, руҳиятини кишини лол қолдирадиган даражада аниқ, жонли гавдалантиради. Зиё шохичининг уйдаги суҳбат, Ўрдадаги мажлис-зиёфат, тўй маросими, хусусан, қудаларни кутиб олиш картинаси — булар реалистик тасвирнинг мўъжизакор тўхфаси!

Ёзувчи чизган картиналар жонли, ҳаётлиги билангина эмас, чуқур маънодорлиги билан ҳам диққатни тортади. Бир қарашда у қадар аҳамиятсиздек туюлган лавҳалар, персонажлар ҳам асарда чуқур маъно ташияди. «Тошкент қамалда» бобидаги «даҳшатлар тепаси» лавҳасини эсланг. Баъзи бировларга уч-тўрт юз кесилган каллалардан тикланган тепа ифодаси натуралистик тасвир бўлиб туюлиши мумкин. Лекин жиддий эътибор берсангиз, унда нақадар катта шафқатсиз ҳақиқат борлигини, бу даҳшатли лавҳа ўзаро урушлар, беҳуда қон тўкишлар устидан чиқарилган кучли бир айбнома эканлигини англаб етиб, қаттиқ ларза ичида қоласиз. Бамисоли В. Верешчагининг уруш даҳшатларини акс эттирувчи реалистик полотнарини кўргандек бир ҳолатга тушасиз.

ЁЗУВЧИ. Бир қарашда аҳамиятсиздек туюлган лавҳалар, персонажларга жиддий маъно юклаш маҳоратига оид мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Марғилондан қудалар келганида Ҳожининг уйига йиғилган одамлар орасида жаллод ҳам бўлади. Дастлаб мен бунга ҳайрон қолдим. Ҳожидек одам жаллодни нимага уйига чақирсин! Гарчанд у [Пирназар жаллод] бу ҳунарни ташлаб юборган бўлса ҳам шу ерга келиши маънида хилофдек кўринади. Бироқ, кейин шу шундимки, авторнинг бундан мақсади бор экан: отаси сўз ўйини қилиб Отабекининг ҳам жаллодлик қилганини айтмоқчи экан... Ёки тагин бир эпизод: романда Қовоқ девона нима қилиб юрибди! Одамлар унинг устидан кулишию девонанинг бурини оқизиб йиғлашини тасвирлаб ўтириш шартмиди! Бир қарашда шундай кўринади. Лекин Қовоқ девона романда биз ўйлагандан кўра анча катта маънони ифодалайди: Отабек Зайнабга уйланди. Энг иўноқ ёзувчи Тошкентдаги тўйни ҳам бутун тафсилоти билан ёзар эди. Ахир Тошкентдаги тўй

Марғилондагидан фарқ қилади. Қолаверса, шу кунлардаги Отабекининг ҳолати китобхонга қизиқ туюлиши мумкин. Уртачароқ адиб бўлса бошқача йўл тутар эди. Асарни «Жодугар ҳинди» бобидан давом эттираверарди. Бироқ Қодирий Қовоқ девонани асарга олиб киради. Нимага! Биринчидан, «Қоратегин» Отабекининг уйланганини билиб олди. Лекин девона образи асарга фақат шунинг учун киритилган эмас. Қадамга гап шундаки, Отабекининг иккинчи марта уйланишидаги бутун қувончи — бир девонанинг битта белбоқча эга бўлишию бир тоғора ош еб маза қилишидан нарига ўтмади. Бор гап шу! Аслида бу тўйнинг ўзи Отабек учун девоналикдек гап эди. Мана, ёзувчи нима демоқчи!

Буюк адиб Абдулла Қодирийнинг маҳорат сирлари ҳақида сўз борар экан, бир нарсани ўйлаб қолдим. «Ўтган кунлар» ёзилганига мана, олтмиш йил бўлди. Абдулла Қодирий бу романи ёзганида ўттиз ёшга ҳам чиқмаган эди. Бугун биз ўттиз ёшимизда нимани қойил қиялпимиз! Баъзан тўртта қижояни эплаб ёзсак, ўзимизни «классик» санагимиз келади. Йўқ, мен ҳозирги ёзувчиларни камситмоқчи эмасман. Демокриманки, биз Қодирий ижодига олтмиш йил бердан туриб, аввало ўзимизнинг олтмиш йиллик реалистик прозамиз тажрибаларига таяниб, қолаверса, жаҳон адабиётидан ижодий фойдаланишимиз имконияти ўша даврга нисбатан олтмиш марта кўпроқ бўлган даврда туриб гапирпимиз. Ундан ҳам муҳими, «Ўтган кунлар», мана, олтмиш йилдирки, ҳамон севиб ўқияпти. Шунинг ўзи катта гап эмасми!

Абдулла Қодирий ўзбек совет реалистик прозасининг классиги, у ўз ижодий мактабини яратди. Фақат бизнинг ўзбек адабиёти эмас, умуман, кўпмиллатли совет адабиётида ёрқин из қолдирди. Биласиз, улкан адиб Мухтор Аvezов Қодирийни устоз санайди, улкан адиб Айтматов эса, Аvezовни ўз устози деб билади. Модомики, биз, улуг Советлар диёрининг қаламкашлари бир-биримизни устоз деб биларканмиз, мана шу устозлар сафида Абдулла Қодирий ҳам борлигидан чин дилдан фахрланамиз. Агар биз ўзбек совет прозаси «Ўтган кунлар» савиясида тўхтаб қолди, десак, хато қиламиз. Негаки олтмиш йил мобайнида кўп яхши асарлар яратилди. Агар Қодирий домла ҳаёт бўлганда бугун адибларимиз эришяётган ютуқлардан қувонар, камчиликлардан ранжир эди. Негаки, катта талантининг қалби ҳам катта бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Абдулла Қодирий ижоди, аниқроғи, «Ўтган кунлар» романи, романдаги ёзувчининг реалистик маҳорати, адиб реализмининг қудрати хусусидаги баҳс-мулоҳазаларимиздан келиб чиқадиган, бугунги кун адабиёти, хусусан, ёш қаламкашлар учун энг асосий хулоса нималардан иборат деб биласиз!

ЁЗУВЧИ. Ҳар қандай улкан санъткор, табиийки, бошқа қаламкашларни ҳам илҳомлантиради, уларга таъсир кўрсатади. Ҳақиқий улуг адиб асарларини қайта мутолаа қилганингда кўпинча машқларинг майда, бачкана кўриниб кетади. Бошқа кўп классиклар қатори Қодирий домлани ўқиганимда менда ҳам шундай кайфият пайдо бўлади... Бугунги ёш қаламкашларнинг Қодирийга муносабати, ундан таълим олиши масаласига келсак, ҳар ким ўз хулосасини ўзи чиқаргани маъқул.

Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига худди момақалдиरोқдек гулдурас билан кириб келди ва худди чақмоқдек ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди... Қодирийнинг ўзбек адабиётига қўшган энг катта ҳиссаси — у ўзбек халқи тарихида биринчи бўлиб реалистик роман жанрини майдонга келтирди ва шу билан Ўзбекистонда реалистик прозага асос солди.

... Характершуносликнинг аҳамиятини бошқа манбалардан (масалан, етук рус ва Европа адабиётидан) ўрганиш мумкин бўлса ҳам, бу «ҳунар»ни ўзбек ҳаёти материалига қандай татбиқ қилишни биз илк бор романдек катта жанрда Абдулла Қодирий тажрибасида кўрдик. Фақат биз ўзбекларгина эмас, Иттифоқимизнинг бир қанча халқлари ҳам бу жиҳатдан Абдулла Қодирийдан сабоқ олдилар. Буюк қозоқ ёзувчиси, совет адабиётининг улкан вакилларида бири Мухтор Аvezовнинг таърифича, Абдулла Қодирий «Совет Шарқининг энг кўзга кўринган ёзувчиси бўлиб қолди».

Иzzат СУЛТОН

Ашурали
Жўраев

Сўқмоқлар

устим!

Соғ-омон бормисан? Дунёнинг шодликларига кўмилиб, қувончларига йўғрилиб, яйраб-яйраб юрибсанми? Ана шундай севиниб, яйраб юришларингга борман-да! Чехрангда табассум балқиган кезлар... Йўқ, сенинг кулгиларингни, чўғдай порлаган кўзларингни эслаш энди менга оғир. Афсуски, узоқ йиллар ахтариб, излаб, топдим деганимда, сени яна йўқотиб қўйдим. Топдим у йўқотдим.

Мана, ўшанга ҳам қирқ тўққиз соату эллик беш дақиқа бўлди. Ушбу сатрларни ёза бошлаганимда соат мили эллик олтинчи дақиқа сари илдам одимлай бошлади. Сўнг эллик еттинчи, эллик саккизинчи... Вақт жамики тезликларнинг энг шиддаткори ва аёвсизидир. Кўзингни каттароқ очмасанг, унинг шафқатбилмас қадамлари остида йитиб кетишинг ҳеч гап эмас.

Вақт сингари сени ҳам қайтаришнинг иложи бўлмади. Ахир, менинг ягона суянчигим, дардларимнинг малҳами, шодликларимнинг илҳомчиси ўзинг эдинг-ку! Бироқ сен кетиб қолдинг. Афсус... Ҳар ҳолда, мени ёлғиз ташлаб кетмасанг бўларди. Шўрлик бошимни минг балога гирифтор этиб юрган илмий ишимни ҳимоя қилгунча ёнимда турарсан деган умидда эдим. Майли... Биз яна бир-биримиз билан топшармиз, ана ўшанда бу дунёда биздан бахтиёр бир зот бўлмас. Ҳозирча мана шу дил суҳбатларимиз ҳам, билсанг, мен учун қони давлат...

Эсингдами, ўша тун осуда, ойдин эди, иккимиз танҳо қолдик, кўчаларни кездик. Биз шундай эҳтиёткорлик билан қадам босардикки, ҳатто дарахтларнинг уйқусини бузишдан чўчир эдик. Пойимизга тўшанган майсаларнинг ғаройиб тушларини тўзғитиб юбормасликни истардик. Қизиқ, майсалар ҳам туш кўрармикан? Майсаларнинг тушига нималар кираркан? Уша пайт хаёлимдан ўтган бу саволлар ҳануз жавобсиз. Унда биз ўзгача бир оламда юрардик. Бу олам беғубор ҳам гўзал, ғам-андухга бегона эди. Мен, сен ва эртақлардагидай осуда тун...

Кутилмаганда тун бағрини тилиб, аллақандай оқизона бир товуш эшитилди: — Ердам беринглар, ердам!.. Адоий тамом бўлдим-ку!.. Ягона ишончим ҳам йўққа чиқди. Ушланглар у бахт ўғрисини!..

Расми А. Васихонов чизган

Мен овоз келаётган томонга югурмоқчи бўлган эдим, кўлимдан шартта тутиб қолдинг.

— Тўхта! Кичқираётган — тун париси, унга ишонма. Ҳийла қиялпти. Қайт! — дединг.

Мен яна юлқиндим. Сен қўлимни олдингидан ҳам маҳкамроқ сиқдинг.

Тун парилари! Нега улар алдайдилар? Нега ярим тунда ёлғиз юрадилар? Эҳтимол, у пари эмас, ҳақиқатан бахтсизликка дучор бўлган бир бечорадир... Буни на сен, на мен била олдик.

Мени ҳануз ўша нолакор товуш қийнайди. Тушларимда ҳам тинчлик йўқ. Ушанда ёрдамга дадил бормаганим учун ўзимни-ўзим қиймайман. Начора!...

Ниҳоят, чараклаган юлдузлар жамолига ҳасад қилаётгандек, кўк юзига қора булут парда торта бошлади. Биз кезиб юрган сокин олам бирдан ёришиб кетди — чақмоқ чақнади. Еру кўк бир ёниб-ўчди. Момақалдирик гўмбурлади. Наърасидан гўё осмон кулаб тушадигандай бўлди. Бунга чидаёлмаган бечора фалак хўрлиги келиб йиғлаб юборди: баҳор баҳорлигини қилди...

Ушанда сен илк маротаба тун бўйи мен билан қолдинг: хонамга бординг. Бундан қанчалар севинганимни билсанг эди! Йўқ, бунинг ҳаммасини батафсил сўзлаб бера олмайман. Шундоқ бўлса ҳам нималарнидир хотирлашга уриниб кўраман. Сен қараотга чўзилиб уйқуга кетдинг. Мен эса, бармоқларимни қабартириб юборган рўчқани олиб, илмий ишни давом эттирмоқчи бўлдим. Уринишларим бекор кетди, бир сатр ҳам ёзолмадим. Иштиёқ йўқ. Бундай пайтда ўзингни мажбур қилиш бефойда. Лекин хонамда энг яқин дўстим, ҳамдамим ётганлигидан бошим осмонда эди. Бир зум сенга термулиб, тепангда тош қотдим. Сездинг. Секим кўзларингни очдинг.

— Ез, нега ёзмайсан, ёзавер! — дединг. Овозингдан, назаримда, рутубатли хонамнинг деворларига ҳам жон киргандек бўлди.

— Ёзгим келмай қолди, — дея ўзимни оқлашга уриндим.

— Нима, мен ҳалақит беряпманми? — дединг.

— Йўқ-йўқ. Аксинча...

Сен кулдинг.

— Илмий ишингни ҳимоя қилсанг, олим бўласан-да?

— Ҳа, шу, олимга ўхшаганроқ бир киши-да.

— Нега энди ҳақиқий олим эмас?

— Билмадим. Ҳақиқий олим бўлиш осон эмасдир балки...

— Шу туришингда биров сенинг олимлигингга ҳам ишонмайди. Бўйингни қара... Муштдай бошингдаги қасқон ҳам, анави бесўнақай портфелинг ҳам савдогарларникига ўхшайди.

— Ишонмагани маъқул. Мен кўргазма учун олим бўлаётганим йўқ-ку!

— Ғалатисан-а! — Сен бошингни сарак-сарак қилиб, жилмайдинг. Жилмайишингда ҳам ажиб бир ҳолат, «ғалатисан, жуда ғалатисан» деган бир маъно бор эди.

Ташқарида эса, ҳануз осмон нолаеси. Ёмғир томчилари барглари, гулларни, майсаларни чинидай ювади, табиати гўборлардан тозалайди. Ёмғир бўлиб яшаш оғир, дўстим. Чунки, гўбор кўп, чанг кўп...

Ёмғир бўлиб яшаш оғир! Кўп оғир, дўстим!..

Эрталаб кўзларимни очсам — сен йўқ. Кетганингни сезмай қолибман. Начора...

Ушандан буён мен гаранг, қилаётган ишларим ҳам бетайин — қуну тун сени ахтараман. Топмайман. Лекин, барибир ишончим қомил: бир кун ҳузуримга келасан, бу оламда танҳо иккимиз қолиб дилдан суҳбат қўраимиз. Кел, дўстим, келақол...

Кўзларингни ғойибона сиқиб қолгучи дўстинг

АЛИШЕР.

... Кечагина сўнги бобини бошлаган илмий ишимни бир четга қўйиб, сенга мактуб ёзаяпман — қоғозсиз, қаламсиз мактуб. Олдинги мактубларим сени толиқтирмаган бўл-

са — бас. Еки «Мунчаём файласуфона», дея кулаётгандирсан. Кулма, дўстим, кулиш қочмас. Ахир, ҳаётнинг ўзи фалсафадан иборат эмасми! Бундан ташқари, мен фақат сен билангина шу йўсин гурунглашаман. Ҳаётда эса, мен ҳам бўлакчаман, ошна.

Бир воқеа ёдимга тушди. Талабалик йиллари эди. Меҳнат семестри даврида бизни қабул комиссиясида навбатчиликка олиб қолишди. Вазифамиз — эшик олдида туриб, беғоналарни имтиҳон олинаётган бино ичкарасига қўймадик.

Бир кун қошимизга бир киши келди. Кўриниши чакки эмас — савлат бор, мўйлов бор, яна... Жияни имтиҳон топширяпти экан. Ичкари ўтмоқчи бўлди. Шерикларимиздан бири унинг йўлини тўсди, ҳозир у ёққа кириш мумкин эмаслигини тушунтирди. У бўлса бирдан ўқрайиб, сумкасидан қоғозга ўроғлик, яримта гиштдай бир нарсачиқарди ва худди минбарда оташин нутқ сўзлаётган нотикнинг кўллари сингари, ҳалиги нарсани тутган кўлини ҳавода ўйнатиб:

— Мана шу билан бошингга бир ураман, пачағинг чиқади сан маҳмаданани! Қоч! — дея ўшқирди.

Шунинг устига қабул комиссиянинг раиси келиб қолди. Бўлган воқеани унга айтди. Раис бояғи одамни танийди шекилли, кулиб келиб, кўюқ саломлашди ва кўлтигидан олиб ичкарига бошлади...

Ким билсин, ўша нарсага раис ўз бошини тутиб бергандир. Бечора, бош...

Мана шунақа, дўстим! Сен кимгадир ҳақиқат қилмоқчи, қонун-қонидани тушунтирмоқчи бўласан, у эса пинагини бузмайди... Бояғидай нарсасини кўрсатиб дағдаға қилади. Бундай одамларнинг танаси ҳам, юраги ҳам қоғозга ўроғлик бўлади.

Шу кун бир воқеа рўй берди. Бизга мактабда таълим берган Бобоев деган ўқитувачимизнинг ўғли яна йиқилиб чиқди. Учинчи йил шундай бўлиши. Ўзим савол-жавоб қилиб кўрганман — билимлигина эди. Билими тузуг-у, лекин... Бола узоқ йиғлади, хафа бўлди. Менинг ёрдам беришимни истайди, мен эса унга кўзидая ёшларни артишдан бошқа иложим йўқлигини айтгим келади... Сўнг ҳужжатларини олиб техникумга топширди. Икки фандан ҳам «аъло» баҳо билан ўтди.

Бобоев домлани бекорга эсламадим. У киши бизни ҳаммиша тўғри бўлишга, бойлиқнинг эмас, виждоннинг қадрини билишга ўргатган. У ўзи оддий яшаса ҳам, қалби осмондай мусаффо, кенг. Муҳими — Бобоевнинг имони бутун!

Ташқарида ёмғир томчилай бошлади. Яна осмоннинг дардлари қўйилди. Фалак мана шундай ғамгин қўшиқ божлаган кезларда беихтиёр қишлоғимни қўмсаб кетаман. Бу ерлардан кетгим келади. Қанотларим бўлсаю қишлоғимга учиб кетсам. Ҳа, ҳозироқ учиб кетсам. Енимда сен ҳам бўлсанг. Майли, ёмғир бизни аёвсиз саваласин, кийимларимизни шалаббо қилиб юборсин — барибир ортимизга қайтмасдик, дўстим.

Баъзан шаҳар ҳавоси кишини бўғиб юборади, сиқилиб кетасан. Бундай пайтда кўчага чиқиб кетгинг ё ким биландир тўйиб-тўйиб дардлашинг келади. Ким билан?... Енимда йўқлигингга афсусланаман, дўсти ҳамдам. Майли, нима бўлганда ҳам бу ёруғ оламда борсан-ку...

АЛИШЕР

... Тун яримдан ошяпти-ю, лекин кўзларимга уйқу келмаяпти. Туриб тамаки чекаман, қайта ётаман. Тамаки тутунига тўлган хона ҳавосидан нафас оламан. Ари уясидай ғувиллаётган бошимни кўрпага буркайман. Бўлмайди. Бугун бўлиб ўтган бир воқеа ёдимга тушиши билан бутун аужудимга титроқ киради. Гўё ичимга бир нарсачиқарди олгану чиқиб кетолмай қийналаётганга ўхшайди.

Туриб яна тамаки чекдим. Сўнг ғира-шира ёруғлик тушиб турган пардани суриб, ойналари ликиллаб қолган деразани очиб юбордим. Юзимга салқин шабада урилди. Ташқари сутга чайиб олингандай оппоқ. Осмонда ой ёлғиз; борлиққа гўё ҳасратини тўкмоқда. Аллақаердан қурбақанинг зўр бериб қуриллагани эшитилади.

Хуллас, бундай бўлди. Илмий раҳбарим Москвага йиғилишга кетганлиги сабабли унинг ўрнида студентларга лекция ўқидим. Дарс жуда ҳам қизиқарли ўтди. Саволлар дўлдай ёғилиб кетди. Танаффусни ҳам унутдик. Болалар билан тил топиша олганимдан хурсанд эдим. Ахир, лекция «тинглаб», кўзини лўқ қилиб чиқиб кетадиганлар оз дейсанми?..

Кафедрага кириб эса, ҳафсалам пир бўлди. Уқитувчилардан уч-тўрттаси чакакма-чакак туриб олиб, гўё бошқа мавзу йўқдай, кимнидир ғийбат қилишаётган эди. Қўлида фан номзодлик дипломи бор бу одамларнинг бунақа суҳбатини эшитсанг, эсанг қотади.

Ғийбат, ҳасад бор жойда соғлом ҳаёт бўлармиди, дўстим? Пешиндан сўнг раҳбаримнинг ўрнига сиртқи ўқиётганлардан имтиҳон олдим. Имтиҳоннинг бошланиши ёмон бўлмади. Яхши биладиганлар шартта-шартта гапириб баҳони олиб кетишди.

Бир пайт хонага домланинг яқин дўстларидан, шу институт кафедра мудирларидан бири кириб келди.

— Ҳорманг, ҳорманг,— деди у мени катта тутиб.

— Саломат бўлинг. Келинг, домла,— дея ўрнимдан турдим.

— Имтиҳон оляпсизми? Маладес! Бир минутга қараб юборинг!..

Биз йўлакка чиқдик.

— Ука, мана шу боланинг дардига бир қулоқ солсангиз,— деди ва тўрт-беш қадам нарида турган узун бўй, ёш бўлса-да тарвуздадай қорин солган, мўйлови отнинг тақасидай оғзининг икки четидан туширилган йигитни курсатди.

Қани, айт, дўстим, шундай пайтда нима қилишим керак? Нима?! «Хўп бўлади, домлажон», деб қўлимни кўксимга қўяйми? Унда виждон нима бўлади?

Лекин домлага аниқ бир нарса демадим. Унга эса, билет олиб, тайёрланишини айтдим. У узоқ «тайёрланди». Ҳатто

бир сафар билетини алмаштириб ҳам олди. Йўқ, барибир тортмади: тагида бўлмагандан кейин қийин экан. Ниҳоят, қақирдим: рўпарамга келиб ўтирди.

— Тайёрмисиз?

— Ҳа,— деди хириллаб.

Биринчи саволга шунчалар ивирсиб жавоб бердики, унинг эмас, менинг юракларим эзилиб кетди.

— Тўхтанг, аравани қуруқ олиб қочишдан фойда йўқ. Савол бўйича нималарни билсангиз, шунга қисқагина гапиринг,— дедим охири чидамай.

Иккинчи, учинчи саволларга ҳам узоқ чайнаиб, нималарнидир деб мингирлади. Имтиҳон дафтарчасини сўради. У англ тортиб, сувқоғозга ўралган синов дафтарчасини секин узатди. Баҳо қўйилиши керак бўлган саҳифасини очсам, ичидан битта йигирма бешталик чиқди. Эҳтимол унутиб қолдиргандир, деган ўйда, бепарвогина дедим:

— Пулингизни олиб қўйинг.

У бўлса пулни олиб, яна мен томонга аста суриб қўйди. «Бу — сизга» дегандай имо қилди.

Дафтарчани қандай ёпганимни, унинг айёр башарасига қандай урганимни ҳалигача эслай олмайман.

У шошиб туриб, парталар остига учиб кетган пулини топди, сўнг тепамда серрайиб туриб:

— Кечиринг... катта домла... олардилар,— деди дудқулаиб.

Биров бошимга гурзи билан туширгандай бўлди. Урнимдан шартта туриб унинг кекирдагидан олмоқчи бўлдим-у, лекин...

Уни бўғишдан нима фойда?!

— Унда, узларига топширасан. Мен сендан имтиҳон олмайман. Лекин, ҳозироқ кўзимдан йўқол!— дея уни ҳайдаб солдим.

Имтиҳонни тўхтатишга мажбур бўлдим. Чунки, юрагим сиқилиб, бўғилиб бораётган эдим...

Мана, сенга — илмий раҳбар! Унинг яхши одам эмаслиги-

ни майда-чуйда ҳаракатларидан ҳам сезиб юрардим. Бугун эса ҳаммаси равшан бўлди. Равшан бўлди-ю, мен катта хато қилганимни тушундим. Энди бу хатоим учун ўзимни умр бўйи кечирмайман. Балки сен ҳам кечирмассан. Лекин, дўст сифатида, мени кечирिशга уриниб кўргин.

Дераза олдига келиб, осмонга қарайман. Олис-олисларда юлдузлар порлаб турибди. Биласанми, улар нега ҳар доим чарақлаб туришади? Мен ҳамиша юлдузларни поклик тимсоли деб биламан. Одамлар ҳам юлдузларга ўхшаса, дейман. Уларнинг ҳам юзлари, қалблари чарақлаб турса. Ушанда виждонимиз пок, имонимиз бут бўлармиди...

Майли, дўстим, бугунча шунча валақлаганим етар. Миянгни қотириб юборган бўлсам, узр. Бахтимга доимо саломат бўл, деб

АЛИШЕР.

... Ушбу хатни сенга жуда шошилишча ёзаяпман. Роппа-роса бир соату етти дақиқадан сўнг поезд жунайдди. Мен кетаяпман.

Ҳимоя қилишим керак бўлган илмий ишимни ҳозиргина ёқиб юбордим. Ҳар бир саҳифасини алоҳида-алоҳида ёқдим. Мана, сўнгги саҳифа ёниб кулга айланаяпти.

Кул — қайгулар йиғиндиси...

Сен эса бунга қайғурма. Чунки, қайғуришга ҳам арзимайди. Билмадим — бу ишим тўғрими, нотўғрими, аммо бир нарса аниқ: ёзганларимнинг ҳар бир саҳифасини оловга ташларканман, вужудим қандайдир жирканч туйғулардан қайта-қайта тозалангандай бўлди.

Ўзимни жуда яхши ҳис қилапман. Устимдан тоғ ағдарилгандай, енгилман. Эркин, озод қуш сингари узоқ-узоқларга учгим келади...

Омон бўлгин. Лекин бу сўнгги мактуб эмас. Ҳали кўп дардлашамиз, дўстим.

Салом билан

АЛИШЕР.

... Дўстим, сенга бу мактубни қишлоғимдан ёзаяпман. Бу ерга келиб анча ўзгариб қолдим. Қилган ишимдан уйдагилар бир оз хафа бўлди. Лекин уларга ҳаммасини батафсил тушунтиришнинг иложи йўқ. Тушунтириб бўлмайди ҳам. Баъзилар «Олимлик муборак бўлсин!», деб кесатишади. Начора, чидаш керак. Баъзан ўзимни бепарволикка соламан-у, лекин виждоним қийналади. Илмий ишдан воз кечганим учун эмас, тўрт йиллик умрим, соғлигим зое кетгани учун. Бирон бир фойдалироқ иш билан шуғулланмаганимга ачинаман. Сезиб турибманки, менинг бу ишимдан сен ҳам хафасан. Лекин қалбимга энг яқин киши бўлганинг учун мени фақат сен тушунарсан, деб ўйлайман. Ушандай шароитда бошлаган ишимни ниҳоясига етказолмаслигим фақат сенгагина ёён, дўстим.

Дарвоқе, серғалва шаҳарни нима сабабдан тарк этганимни сенга ёзганим йўқ. Уша хунуқ воқеа юз берган кунлари ўз ёғимга ўзим қоврилиб юрдим. Раҳбарим Москвадан келиши билан унга учрашиб, масалани биреқли қилмоқчи эдим. Кутилмаганда яна бир воқеа юз берди.

... Уша кунни домлани йўқлаб уйига бордим. Йўқ экан. Бир

маҳал хотини чиқиб қолди ва мендан шаҳар четигаги далаҳовлига бориб келишимни илтимос қилди. Профессорнинг хотини оқила эди, сўзини икки қилгим келмади.

Бир қўлимда эндигина таржимадан чиққан илмий ишим, бир қўлимда катта сумка, далаҳовлига жунадим. Автобус кўтиб, то у ерга етиб боргунимча кун кеч бўлиб, қоронги тушди.

Боғнинг ичкарисидо домланинг машинаси турарди. «Ўзи шу ерда экан. Сумкани машинасига ташлаб кўяман. Ҳам манови дардисарни маслаҳатлашамиз», деб ўйладим. Эшикка яқинлашим билан ичкаридан аёл кишининг ялинчоқ товуши эшитилди:

— Бўлди, домла. Бас қилинг, илтимос...

— Сиз менга ёқасиз, Саодатхон...

— Ёқмай ўлай. Ишқилиб, тезроқ ёқласам бўлгани эди.

— Ёқлайсиз, Саодатхон! Бурнидан суви оқиб юрган анави боладан олдин ёқлайсиз.

Бу — яқинда домлага шогирдликка тушган Саодат Қўлдошева эди. Аъзойи баданимдан ўт чиқиб, қулоқларимга ишонгим келмас эди. Эшикни тепиб ичкарига киришга журъат этолмадим. Қўрққанимдан эмас, уялга нимдан.

Ўзимни бурдим ҳовлидан ташқарига отилдим. Худди оёғи куйган товукдек типирчилаб, анча жойгача чопиб кетдим. Улардан тезроқ, янада тезроқ узоқлашгим келар эди...

Раҳбарим ҳақидаги бошқа гапларни кечагина «Ёрқин тонг» газетасида босилган фельетондан ўқиб биларсан. Уқимаган бўлсанг, албатта топиб ўқи!

Ҳозир мактабда дарс бераяпман. Энг қувончлиси шуки, суюқли муаллимим Бобоев билан бирга ишляпман. Бор куч-ғайратимни аямасдан болаларга билим беришга сарфляпман. Дарс ўтаётганимда менга қадалиб турган кўзлар... Бу кўзлар эгаларининг қалблари келгусида мусаффо бўлиши керак! Бу эса, кўпроқ менга боғлиқ — менинг қалбимга. Шуларни ўйласам, раҳматли бобомнинг гаплари ёдимга тушади:

— Болам, ҳаёт — катта йўл: пала-партиш қадам ташлама! Чунки, бу йўлнинг ўйдим-чуқури кўп, қоқинмагин...

Ўйдим-чуқурлардан иборат катта йўл!.. Истардимки, менинг ўқувчиларим ҳам келажакда ҳаёт йўлида қоқинмасинлар. Оз бўлса ҳам, менинг ҳаёт йўлим уларга бир тажриба мактаби бўлсин.

Илмий иш масаласига келсак, уни албатта давом эттираман. Лекин бошқа раҳбар қўл остида, албатта.

Дўстим, тўғриси шу кунларда сени жуда-жуда соғиндим. Сени кўргим, тўйиб-тўйиб ҳасратлашгим, мактубларимда айтолмаган гапларимни айтгим келади.

Баъзан кечалари уйқум қочиб, қалбимнинг туб-тубида ётган туйғуларим, дардларим пўртанага айланади. Тўлиб-тошиб кетаман. Шундай дақиқаларда сенинг йўқлигинг...

Саҳро сўқмоғида бошим эгиб жим,

Бир кимса кетмоқда, билмасан у ким.

Агар у сен бўлсанг, қошингга борай,

Агар у мен бўлсам, тезроқ кел, дўстим.

Ҳа, туну кун хаёлларимни, қалбимни банд этиб, ҳамдамим бўлиб юрган дўсти азиз, қайдасан? Агар бор бўлсанг, мени излаб топ.

Ҳамиша эзгу умидлар билан яшагучи дўстинг

АЛИШЕР.

Мирза
Карим

ГАГАРИНГА ҲАМНАФАС ЭДИ

О қайинлар оралаб бораётган икки дўстнинг бири ҳамроҳига ўгирилиб ҳайратомуз сўради:
— Сиз... ўзбекмисиз!
— Ҳа, ўзбекман, Юра. Ишонмаяпсизми!
— Рус тилида шундай яхши гапирасизки... Баъзан одам ишонмайди, Лёша.

Юрий Гагарин Абдухалилни Лёша деб ўрганган. Иккаласи шундай иноқки. Бўш қолди, дегунларича бирга сайр этишади. Бугун ҳам икковлон ям-яшил арчазорлар оралаб боришарди. Оқ-сарикдан келган Юрийнинг мовий кўзлари порлар, тез-тез ҳамроҳига ўгирилиб, унинг ҳикояларини диққат билан тингларди.

Абдухалил бир муддат жим қолди. Унинг хаёлида олис болалиги жонланди. Тошкент. Олмазор кўчасидаги «Ҳаёт» мактабида таълим олгани. Улғубек номли мактабни тугатар-туғатмас, Тахтаулдаги ўсимликлар ҳимояси техникумига ҳужжат топширгани... Техникуми битириш арафасида опаси сил касаллигидан вафот этди. Абдухалилнинг орзуманд кўнгли шифокорликни танлади. Бир куни отасидан изи сўради:

— Медицина институтининг рабфакига кирсам, дада,— деди тортниброқ. Ота рўйхушлик бермади:

— Қийналиб қоласан-да. Кўряпсан — бошимизга топсақ, оёғимизга етмаяпти. Сени қандай ўқитаман, болам!

— Бўш пайтимда... Сизга қарашиб тураман. Ота ноилж рози бўлди.

Абдухалил рабфакни битириб, институтда ўқий бошлади. Лекин у рус тили дарсларидан қийналар, муаллимлардан танбеҳ эшитарди. Абдухалил тинмай ўқирди-ю, қулоғига ҳеч нима кирмасди.

Охири у қийналиб кетди. Бир куни ўқитувчисига кўнгили ёрди:
— Рус тилини ўрган деясиз. Анчадан бери бир нарсани ўйлаб юрибман. Уқишимни Ленинград ҳарбий медицина академиясига кўчирсаммикан!

— Унда-ку зўр бўларди-я. Лекин сен рус тилини яхши билмайсан. Олишармикан!

Абдухалил академияга қабул қилинмади. Бироқ у ўқинмади. Аксинча рус тилига чуқурроқ меҳр қўйди.

Йиллар ўтиб, Абдухалил Куйбишев ҳарбий медицина академиясига кирди. Лекин диплом олишга бир йил қолганда уруш бошланди. Абдухалил дўстлари қатори фронтга жўнади. Олдинда уни машаққатли кунлар, ойлар, йиллар кутарди...

... Дўстлар оқ қайин салқинида бир пас дам олишди.

— Нималарни ўйлаясиз, Лёша!

— Болалигим эсимга тушиб кетди, Юра.

— Тошкентда анчадан бери бўлмагандирсиз-да, Лёша! — сўради Гагарин.

— Анча бўлди,— хўрсинди Абдухалил.

... Абдухалил 1945 йилнинг октябрида Тошкентга кириб келди. У тажрибали, билимдон врач сифатида истаган жойда ишлаши мумкин эди. Лекин у, уруш тамом бўлса, албатта Ленинград ҳарбий медицина академиясида ўқишимни давом эттираман, деб ният қилиб қўйган эди.

Ният кўнгилда, академия сабоқлари олисда эди.

Абдухалил яна икки йил Тошкентда, Ўзбекистонда врачлик қилиб, сабр ила хатига жавоб кутди.

Ихоят, орзуси ушалди. У Киров номидаги Ленинград ҳарбий медицина академиясининг сўнгги курси студентлари сафидан ўрин олди. Орадан бир йил ўтгач, уни академиянинг рентгенология ва радиология кафедрасида олиб қолишди. Бу ерда ишлаб юрган пайтларида она шахри Тошкент жаннат бўлиб кўринар, анҳор сувларининг жимир-жимир, балиқларнинг саурашлари, чинор япроқларининг ойдин тундаги майин шилдирашлари кўз олдидан кетмасди.

Абдухалилни Грузияга — Абастуман курортига рентген кабинетининг бошлиғи қилиб ишга йўллашди. У академияда олган сабоқларини амалиётда қўллар, илмий ишлар олиб борар, фаннинг бу қиррасида ҳам ўз изини қолдиришга интиларди. Орадаги уч йил ҳаш-паш дегунча ўтиб кетди. Уқишга иштиёқ уни яна Ленинградга етаклади. Абдухалил кадрдон кафедрасида малакасини ошириш учун яна икки йил шугулланди. Уқишга, билимга лаёқати, меҳнатсеварлигини сезган кафедра мудир профессор, йирк рентгенолог Шимовон Ильич Абрамов Абдухалил Мансуровни Москвага — СССР Соғлиқни сақлаш министрлиги медицина-биология проблемалари институтига ишга юборди.

Институт унинг бутун ўйи, фикри ва билимини муқаддас ишга — инсоннинг космосга ўчишини таъминлаш ишига боғлаб қўйди.

Абдухалил Мансуров институтда роппа-роса беш йил ишлаб, кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ёш ва иқтидорли олим, илмий-тадқиқот институтининг катта илмий ходими Абдухалил Ражабович Мансуров гоят мартабали ва нуфузли олимлар ҳузурида узоқ давом этган ўта юкланишининг одам ва ҳайвонлар организмга таъсири ҳусусида сўзламоқда.

Космосга парвоз қилишдан олдин ҳам кишилар тез учар

С у р а т д а: (чапдан) академик, медицина фанлари доктори, профессор Георгий Артёмович ЗЕДГЕНИДЗЕ ва Абдухалил МАНСУРОВ.

самолётларда ўта юкланиш нималигини билишган. Шунинг айтиши керакки, киши ўта юкланишга узоқ вақт дуч келса, унинг саломатлиги баъзан хавф остида қолиши мумкин. Гоҳо, самолёт тезлиги борган сари ошади-да, у бирдан тикка кўтарилиб, жим бўлиб қолади, кейин кутилмаганда тўнтарилиб, пастга ўқдай туша бошлайди. Бунда ҳалокат муқаррардек туюлади. лекин шу пайт ўчирилган мотор гурчллаб кетадию, самолёт тагин баландга кўтарилади.

Албатта, сиз бундай чоғда учувчининг ҳоли нима кечаётганини, ҳозир унга қандай кучлар таъсир қилаётганини, учининг турли дақиқаларида у ўзини қандай ҳис этаётганини билмайсиз. Ваҳоланки, учуш тезлиги ва йўналишининг ҳар қандай ўзгаришида учувчи ўта юкланиш таъсирини учрайди. Учувчининг вазни 70 килограммдан баъзан ярим тоннагача етади! Унинг ҳаракат қилиши қийинлашади, томирларидаги қон симобдек оғирлашиб оқади. Қўл, оёқ ва ички аъзолари ўз активлигини йўқотади, юраги ўз фаолиятини нормал бажара олмай қолади.

Бу ҳам оз. Кишининг аъзолари, тўқималари силжиб, ё кичрая ёки катталаша бошлайди. Ўта юкланиш қайси бир томондан таъсир қилишига қараб, томирлардаги қон бир томондан бошқа томонга оқади. Бу ўзгаришлар натижасида организмдаги бирон аъзонинг иши издан чиқади.

Текшириш натижаларидан маълум бўлдики, ўта юкланиш киши организмга катта зарар етказиши мумкин экан. Шу сабабдан одам ёки бошқа бирон жонивор фазога учуш пайтидаги тезланишга чидай оладими, йўқми, деган савол туғилиши табиий. Маълумки, иккинчи космик тезлик секундига 11,2 километр дур. Космик кема учинидаги шарт-шароит ҳайвон ёки одамнинг физиологик имкониятларига мувофиқ келиши учун уларнинг ўта юкланиш таъсирини чидамлилигини аниқлаш керак. Бу масалани эса олдин фақат илмий тажриба билангина ҳал қилиш мумкин эди. Демак, турли хил ўта юкланиш таъсирини синиб кўриш имкониятини берадиган махсус қурилма — стенд керак. Циолковский шу мақсадда фойдаланиш учун марказдан қочирма куч машинаси — центрифугани тавсия этган эди. Узоқ давом этадиган юкланишининг организмга таъсирини ўрганишда ҳозир ҳам СССРда ва чет элларда бундай қурилмалар катта иш берапти.

Ракеталарда учирилган ҳайвонларни Ердан махсус асбоблар ёрдамида кузатиш ва уларнинг организмдаги ўзгаришларни магнит лентасига ёзиб олиб ўрганиш натижаси ўта юкланиш таъсирини камайтирувчи гоят тақомиллашган техник мосламалар ишлаб чиқиш имконини берди ва ниҳоят, олимлар организмнинг маълум вақт давом этадиган бу ғайритабиий шароитга бемалол кўника олиш қобилиятига ишонч ҳосил қилишди. Бундай тадқиқотлар шунинг учун ҳам муҳимки, улар келажакдаги училарда ишончли ҳимоя воситалари ва маълум режим яратишга имкон беради.

Илмий кенгаш аъзолари олимнинг сўзларини тинглаб, тажрибаларни диққат билан кузатиб ўтиришарди. Илм бобида янги уфқлар очилмоқда, уни эса ўзбек олими кашф этаётган эди. Илмий кенгаш Абдухалил Мансуровнинг илмий ишини медицина фанлари кандидати, деган даражага лойиқ деб топишди...

... 1961 йил. Август. Юрий Алексеевич Гагарин Ўзбекистон меҳмони. Биринчи космонавт бу ерда матбуот конференциясида шундай деганди: «Фазога учушни тайёрлашда ва амалга оширишда бевосита турли миллат вакиллари қатнашдилар. Инсоннинг бепоеён коинотга учуш шароитини ўрганаётган ва бу парвознинг беҳатарлигини таъминлаётган олимлар ва врачлар орасида ўзбек халқининг ажойиб фарзанди, тажрибали врач, Улуғ Ватан урушининг қатнашчиси, истеъдодли олим ҳам бор...»

Юрий Алексеевич Гагарин тилга олган «ажойиб фарзанди» Абдухалил Мансуров эди.

1974 йил. Саратон. Одамлар ўзларини соя-салқинга олган пайт. Абдухалил касалхонада даволанар экан, палатадаги телефон қаттиқ жиринглади.

— Салом, Алексей!

Абдухалил бу овозини эшитиб, бир муддат ўзини йўқотиб қўйди. Кимнинг овози бу! Институтданми, бошқа танишимми! Овози бунча ёқимли. Хаёлига лоп этиб Москвадаги устозлари келди. Газенко! Ростдан-а! Наҳотки!

— Сизмисиз, Олег Григорьевич! Омонмисиз! Қайси шамол учирди! Қаердасиз ҳозир!..

— Москвадан кўнгироқ қиялпман, Алексей Ражабович. Керак бўлсангиз Марсдан ҳам топамиз!— Ҳазиллашди устози.

— Раҳмат!

— Ердамингиз керак бўлиб қолди, Алексей Ражабович. Совет — Америка аралаш группасининг мажлиси ҳар йили ўтаётганидан хабарингиз бор. Шундайми!

— Худди шундай, Олег Григорьевич!

— Йигилишни бу йил Тошкентда ўтказсак деган таклиф тушди. Имкони бўлармикин!

— Марҳамат!— деб юборди Абдухалил қувонгандан.

— Шу масала юзасидан масъул ўртоқлар билан учрашиб, розилигини олсангиз. Уч-тўрт кун ичида улгурасизми!

— Ҳаракат қиламан...

— Раҳмат, Алексей Ражабович. Саломат бўлинг. Тез орада учрашунча ҳайр.

Абдухалилнинг хаёлида яна Москва, устозлари жонланди. Уларнинг гоҳ жиддий қиёфаларини, гоҳ хиёл жилмайишларига, чинирилиб сўроққа тутишларини қаҳ-қаҳ уриб қулишларига — ҳамма-ҳаммасини кўз ўнгидан ўтказди. Космонавтлар, уларнинг бевосита раҳбарлари, машҳур олимлар Тошкентга келишмоқчи. Бу галги йигилишларини гўзал Тошкентда ўтказишмоқчи. Ким йўқ дерди. Ҳамма қўлини кўксига қўйиб кутиб опади. «Марҳамат, уйимизнинг тўри сизники!» дейишди. Ўзбекларнинг бу одати ҳақида кўп гапириб берарди. Мана энди улар ўз кўзлари билан кўришди.

Унинг фикри-хаёли бўлажак учрашув билан банд эди.

Янги ўй, янги режа, таклиф ва мулоҳаза билан тонг оттирди. Абдухалил Мансуров эрталаб Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретарининг қабулида ўтираркан, бундан олти йил муқаддам бўлган учрашувни эслади.

... Ушанда ҳам саратон эди. Марказий Комитет секретари босиқ гапирар, Мансуровнинг фикрини маъқуллар, шу билан бирга кўнглини ҳам кўтарарди.

— Ўзбекистонга таклиф қилганимиздан хафа эмасмисиз, ўртоқ Мансуров!

— Йўғ-эй. Бошим осмонга етди-ку. Раҳмат.

— Бугун докторлик ишингизни ёқлайсизми!

— Ҳа, бугун соат бирда.

Секретарининг юзида мулоим табассум қалқди.

— Муваффақият тилайман!

— Раҳмат!

Абдухалил Мансуров Тошкент медицина институтига етиб келганда илмий совет аъзолари тўпланиб бўлишганди. Ректор, академик Комижон Зуфаров ўрнидан турди ва илмий кенгаш мажлисини очиб деб эълон қилди.

— «Тезлик ва порлаш декомпрессиясининг инсон ва ҳайвонлар организмга таъсири».

Диссертация ёқловчи Абдухалил Мансуров ер остидан устозларига боқди. СССР Медицина фанлари академиясининг мухбир аъзоси, РСФСР ва Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби Павел Мозаев ўтирибди. Унинг ёнида СССР Медицина фанлари академияси фазо тиббиёти бўлимининг илмий котиби, профессор Вячеслав Шумаков; Боку медицина институтининг ректори Ғабид Абдуллаев, яна қанча казо-казо олимлар...

Абдухалил Мансуров чизмаларини, турли хил тажрибалари акс эттирилган улкан схемаларини тахтага илиб қўйиб, илмий ишини қисқача баён қила бошлади.

Етти километрдан юқори кўтарилганда, ҳаво босимининг бирдан пасайишидан ёмон бир касаллик — декомпрессия ҳолати бошланади. Бунда қон ва тўқималарда эриган азот бадандан сизиб чиқади. Бу эса мушак ва бўғинларни зирқиратиб оғритади, оғриқнинг 70 проценти тизза бўғинларида пайдо бўлади. Бадаанда қаттиқ оғриқ бошланади, қон айланиши ва нафас олиш бузилади. Шунда яна бир «баландлик касали» — метеоризм пайдо бўлиб, ичакларда газ тўпланганидан қорин шишади.

Газ босимининг ортиши тўқималарнинг шикастланишига сабаб бўлиши мумкин. Организмнинг зарарланиши ҳам одатда, атмосфера босимининг тўсатдан пасайиб кетиши туфайлидир. Физика қонунига мувофиқ атмосфера босими 47 миллиметрдан пасайса, [яъни 19200 метр баландликда] 37 даража иссиқда сув қайнайди, тахминан шу баландликда қон ҳам қайнаб кетади.

Ҳайвонлар тажриба тариқасида 19-20 километр ва ундан баландга чиқарилганда, танасидаги суюқлик қайнаб кетган. Бу

ходиса аввал босими кам аъзолар, кўктомир, юракнинг ўнг қоринчаси ва ўпка пардаси орасидаги бўшлиқда юз беради. Бу қизиқ жараёни рентген нури ёрдамида «кўриш» ҳам мумкин. Баландага кўтарилгандан бир неча секунд ўтгач, рентген суратидаги жонивор танасининг турли жойида газ — сув буғи аниқ кўринади. У тезда тери ости тўқималарида ҳам пайдо бўлади. Шу сабабли маълум баландликда жониворлар танаси тўсатдан кенгайиб кетади. Бу ҳодисани совет олимлари баландликдаги тери ости эмфиземаси деб аташди...

— Тажрибалари ғоят асосли, — профессор Фабида Абдуллаев ҳамроҳига ўғирилди.

— Тўғри айтасиз, — жавоб берди профессор Вячеслав Шумаков. — Шунинг учун ҳам диссертантнинг илмий консультанти СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, профессор Олег Григорьевич Газенко илмий ишга юксак баҳо берибди. Мана унинг фикрларини эшитинг-а. «Абдухалил Мансуров мамлакатимизда биринчи бўлиб инсон ва ҳайвон юксак фазога учган пайтида баданида бевосита юз бериши мумкин бўлган радиал тезлик ва декомпрессия (сичқилиш, эзилиш, майиб бўлиш) ҳолатларини рентгенология воситасида ўрганди... Диссертациянинг энг муҳим жойлари Бутуниттифоқ физиология жамиятининг VIII ва X съездларида, шунингдек Парижда бўлиб ўтган Халқаро фазо тиббиёти иккинчи симпозиумидаги нутқида баён қилинган. Абдухалил Мансуровнинг илмий ишлари авиация ва фазокорликда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир».

Абдухалил ўтиргач, илмий котиб расмий оппонент, академик Василий Париннинг ёзма баҳосини ўқиб берди: «Мансуровнинг диссертация ишига энг юксак баҳо берса арзийди, муаллиф эса медицина фанлари доктори деган даражани олишга шубҳасиз, лойиқдир».

Расмий оппонент, медицина фанлари доктори Виктор Малкин минбар томон юрар экан, қувончини яшира олмади. Сўнг босиқ овоз билан деди: «Мансуров биринчи бўлиб катта тезликда учирилган ҳайвонларни асраб қолиш «чегара»сини аниқлади... Жаҳон медицинасида биринчи мартаба маст қилинмай учирилган ҳайвоннинг томирига рангли модда юбориш орқали қон айланиш ҳолатини рентген экранида кўрди ва суратга олди».

Академиклар, профессорлар, мураббийларнинг дил сўзлари, мақтовлар. Абдухалил Мансуров бу мақтовлардан дам қизариб, дам эриб ўтирар, бу галги имтиҳондан ҳам аъло ўтаётганидан шод эди.

Бир-икки ҳафтадан кейин Ўзбекистон пойтахти меҳмонларни хушнудлик билан кутиб олди. Ўзбекистон телеграф агентлиги қўйидаги хабарни тарқатди:

«26 октябрь кунини Тошкентда космик биология ва медицина юзасидан Совет-Америка аралаш группасининг бешинчи мажлиси очилди.

Бу кенгаши СССР Фанлар академияси билан СССР Соғлиқни сақлаш министрлиги уюштирди. Кенгаш қатнашчилари орасида космос биологияси ва медицинаси соҳасида иш

олиб бораётган атоқли совет ва америка олимлари, СССР космонавт-учувчилари — медицина фанлари кандидати Б. Б. Егоров ва техника фанлари кандидати В. И. Севастьянов, Америка астронавти Стори Масгреевлар бор.

Кенгашда «Союз-12», «Союз-13», «Союз-14», «Союз-15» ва «Салют-3», шунингдек «Скайлеб» программалари бўйича космик парвозда бажарилган тиббий — биологик тадқиқотларнинг натижалари муҳокама қилинмоқда.»

Меҳмонлар Тошкент бўйлаб сайр қилишди. Абдухалил дўстларига она шаҳрининг тарихи, эртаги кунидан гапирарди.

— Мен бунчалик деб ўйламагандим Тошкентни, — бошини сарак-сарак қилиб сўзларди Стори Масгреев. — Шаҳар ғоят гўзал экан. Сиз нима денсиз!

Стори Совет-Америка аралаш группаси Америка қисмининг раҳбари, НАСА тиббий-биологик тадқиқотлар департаментининг директори Дэвид Винтерга юзланди. Винтер улкан фавворадан отилаётган сувдан кўз олмай жавоб қилди.

— Эсингиздами, аввал йнгилишнинг Тошкентда ўтказилишига қарши чиққандик. Ўз кўзинг билан кўрмагунингча ишонмас экансан.

... Меҳмонлар Абдухалил аканинг хонадонини тўлдириб ўтиришар, қизғин баҳс, суҳбат давом этарди.

— Мен жуда ҳаяжонланиб кетяпман, — деб Дэвид Винтер ўрнидан турди. — Ижозатларингиз билан икки оғиз гапирсам.

— Майли.

— Марҳамат!

Дэвид Винтер дастурхон атрофидаги дўстларга қараб, секин гап бошлади:

— Биз бу кенгашнинг Совет Ўзбекистонининг пойтахти — Тошкент шаҳрида ўтказилишидан беҳад мамнунмиз. Тарихи узоқ даврларга бориб туташадиган бу ўлкада жаҳонга машҳур ажойиб одамлар яшаган. Шаҳар мени мафтун этиб қўйди. Худди ўз уйимда юрган денман. Ростини айтсам, агар мендан дунёнинг қайси бир ерида бахтли одамлар яшайди деб сўрашса биринчи навбатда, албатта Тошкентда дер эдим. Абдухалил ака онласи бунга ёрқин бир мисол.

Қарсақ янгради. Кейин унга ўзбекча куй уланиб кетди. Борис Егоров билан Абдухалил Мансуров даврага чиқишди.

— Қўлим унча келишмаяпти, Мазлума опа, сиз туша қолинг. Борис Борисович даврани икки-уч айланди-да, уй бекаси — профессор Мазлума Асқаровани рақсга тортди.

— Олег Григорьевич, навбат сизга!

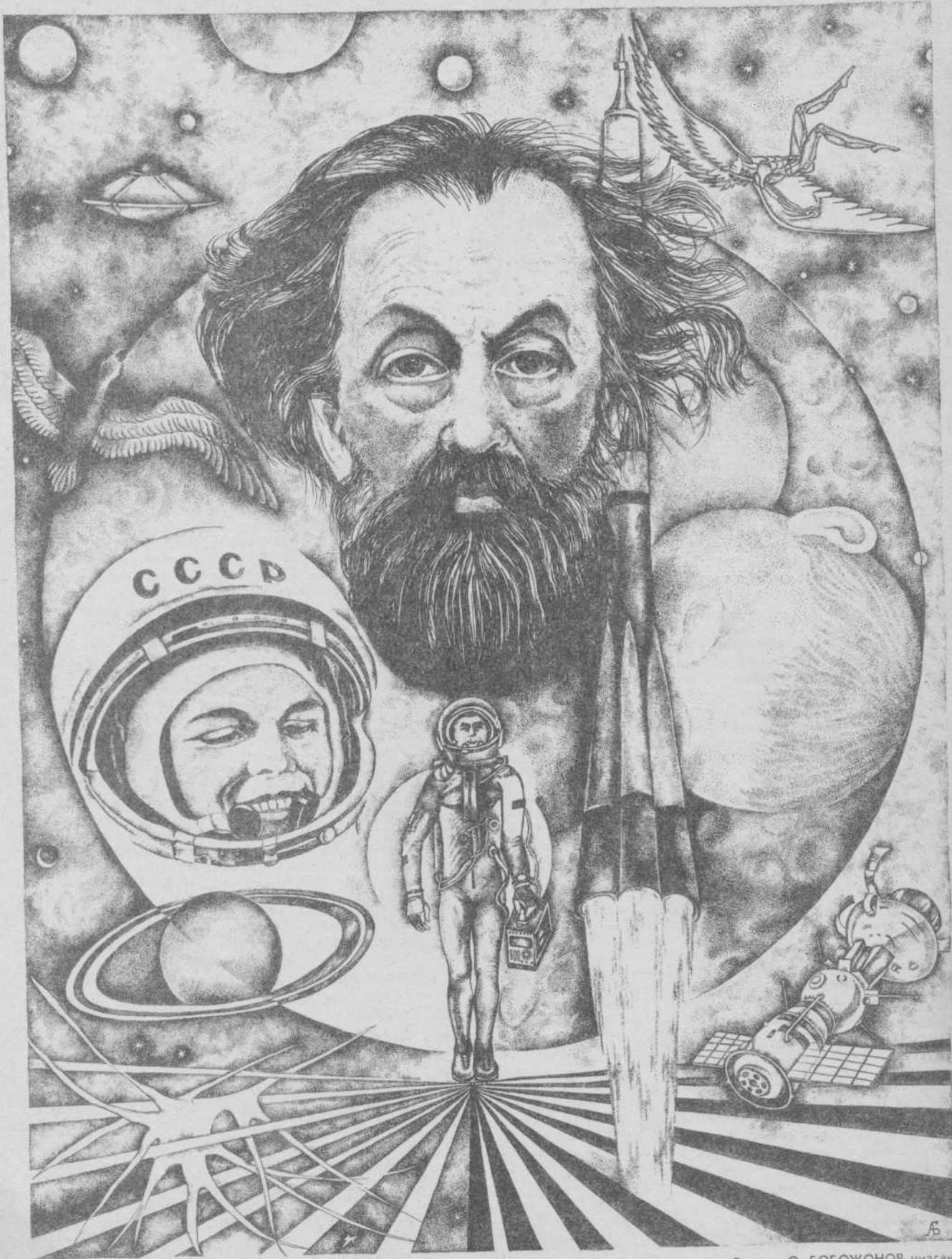
— Сиз-чи, Виталий Иванович!

— Энди мен ўйнайман, — Дэвид Винтер даврага чиқиб қўлларини ҳамроҳларига монанд қимирлата бошлади. — Қалай, зўрми!

— Яхши, жуда яхши! — атрофдан ҳазил-мутойиба, олқиш ёғилар, меҳмонлар яйраб кулишарди.

Меҳмонлар тарқалишди. Абдухалил уларни кузатиб қўйдю, тағин ўйлари, илмий ишлари билан ёлғиз қолди. Қанча-қанча космонавтларни фазога учирган ўзбек олими шу топда хаёлан фазоларда кезар, янги илмий ўфқлар иштиёқи билан банд эди.

Рисунки О. БОБОЖОНОВ чизган

Бор —
 Циолковский,
 Эйнштейнлар,
 Йўк — дивизиялар,
 Бор — миллионлар,
 Бор — зафарлар,
 Ва курашда бўлмас мураса.
 Зотан:
 Қайдадир ўлим
 Шараф саналар,
 Озодлик деб қурбонлар,
 Озодликда қурбонлар.
 Зотан:
 Қайдадир ҳаёт
 Қайғу саналар.
 Қайлардадир ишончни
 Худодан сир сақларлар,
 Демак, ҳали
 юлдузлар бор,
 Демак, ҳали
 учқун ёнар,
 Қаердадир
 шинаклардан боқса нигоҳлар,
 Демак, бизнинг шиддат
 юксалар.
 Демак, ҳали
 қўшиқ тугамас,
 Қаердадир фикрлар
 такдир билан
 юзма-юз,
 Кўп ёлқинлар сўнган эди,
 Демак, ҳали қаердадир

Борар сўнгги жанг.
 Қаердадир борар кураш
 Чўян асрларнинг
 тортиши билан,
 Қайлардадир эса
 қулнинг паст мансаби,
 Мағлуб бўлиб орқага қайтар.
 Давом этар нотинч ҳаёт!
 Пойинг узра талпинади
 Эгри-бугри сўқмоқлар.
 Сени жонимдан азиз
 Севаман мағрур ҳаёт,
 Чунки сенсан — инқилоб!
 Одамлар!
 Бутун дунё табаалари!
 Кахкашон меҳмонлари!
 Эй, Замин ҳокимлари!
 Изсиз йўқолишни истамайсизми?
 Яшайверинг,
 Яшайверинг,
 Шиддат билан яшайверинг!
 Яшайверинг, одамлар!
 Яшайверинг, одамлар!
 Ернинг тортишинг енгиб
 Илк зафарни кучдингиз.
 Келажак авлодларнинг
 сизни эслаши учун —
 Замин заҳматларини
 Даф этингиз дафъатан!
 Далаларга оқинг, дарёлар!
 Тонгга пешвоз чиқинг, шаҳарлар!
 Дарёларни томирде сўриб,
 Юрак мисол талпинсин
 Замин!

ИСТЕЪДОДНИНГ СЎНМАС ЁҒДУСИ

Чинакам истеъдод ҳамisha жозибадор бўлади. Шу боисдан ҳам давр синовидан ўтган, мислсиз оҳанрабодини сақлаб қолган санъаткор меросига йиллар оша мурожаат қилаверамиз. Санъаткор асарлари-гагина эмас, балки унинг шахсиятига ҳам қайта-қайта мурожаат этамиз, ижодининг ҳаётбахш манбаларини аглашга интиламиз.

Рассом Тельман Мухамедов ҳаётдан кўз юмганига ўн йилча бўлди. Йиллар ўтган сайин унинг ижодига қизиқиш тобора кучаймоқда. Рассом талантининг мухлислари, ижодининг давомчилари кўпаймоқда.

Тельман Мухамедов ижодиётининг сеҳри, оҳанрабодини унинг таланти ва шахсиятининг ўзига хослигидадир. Рассомни яхши билган, хотирасини эъзозлаб юрган ҳамкасб дўстлари уни шундай эслайдилар:

«Тельман билан «Муштум» журналида бирга ишлардик,— дея ҳикоя қилади рассом Максим Рейх.— Тельманнинг вужудда ҳамisha гайрат-иштиёқ мужассам эди: ичида бамисоли атом реактори бордай доимо қайнаб тошгани тошган эди. Ички эҳтирослар гоҳо тўла ифодасини тополмай уни чеклаб ҳам қўярди. Рассомнинг изтироб-машаққатли муваффақиятининг сири ҳам ана шунда.

Тельман тинимсиз ишларди. Қаерда бўлмасин, ким билан суҳбатлашмасин, инсон ҳолатларидаги энг асосий хусусиятларни бир зумда илғаб оларди. Чизган расмларида у воқеалар, ҳис-туйғулар моҳиятидан келиб чиқарди. Эҳтимол, унинг бизга мерос қолдирган расмларида узоқ йиллар давомида эришилдиган донолик етишмасдир. У ижодда мудома ана шунга интиларди, аммо улгуролмади.»

Таниқли плакатчи-рассом Фарруҳ Кагаров Т. Мухамедовни эътиқоди мустаҳкам инсон, нодир салоҳият соҳиби сифатида эслайди:

«Тельман қисқа муддат ичида кўп иш қилди. У ҳайрон қопарли даражада сермахсул эди ва ортиқча зўриқмай, иштиёқ билан ишлай олгани унинг катта иқтидоридан далолат берарди. Шундай бўлса-да, у узлуксиз меҳнат қилар, ҳар бир ишига қаттиқ масъулият билан ёндашарди.»

«Тельман Мухамедов ижодда ҳалол ва муросасиз эди,— дея хотирлайди рассом Юрий Стрельников.— У баъзан ўз ишларини ўта қаттиққўллик билан баҳоларкан, энг юксак талаблар билан фикр юритарди. Образ сиймосини кўз олдига келтириб, чизмаса бўлмайдиган даражага етгачгина ишга киришарди. Тельман ўзига нисбатан ана шундай талабчан бўлгани учун ҳам бошқа рассомлар унинг фикрига эътибор беришар, маслаҳатини қадрлашар эди. Унинг фикр-мулоҳазаларини эшитиш ҳаммавақт ҳам ёқимли бўлавермасди. Нордонгина қилиб, узиб-узиб олишдан ҳам тоймас, аммо ҳамisha одил эди.»

Тельман Мухамедов кўпчиликининг хотирасида ҳалол инсон, ҳалол санъаткор сифатида қолди. «Унинг ташқи кўриниши ҳам, маънавий олами ҳам чинакам зиёли одам эди,— дейди рассом Анатолий Бобров.— Очиқкўнгли, олижаноб, ҳаммага ёрдам беришга доимо тайёр эди. Андаккина киноя ва захарханда қилиш одати бўлса-да, ўзи самимий, ҳар бир ишни юракдан бажарарди. Жуда ҳозиржавоб эди. Чизгилари, персонажлар характеристикаси мўлжалга бехато тегарди. Ҳаётдаги баъзи иллатларни нозик илгар ва нозик тасвирлар эди.»

Тельман самимий ҳазил-мутойибани, гоҳо захархандани яхши кўрар, ўткир қочиримларга мойил эди. Бу нарса баъзан майин, самимий юморга, баъзан ўткир сатирага, ўртоқлик ҳазилига ёки кучли гротескка айланиб кетарди. Буларнинг ҳаммаси долзарб мавзуларда моҳирона чизилган расмларида ўз ифодасини топарди. Бундай расмлар Т. Мухамедов ўсмирлик йиллариданоқ ҳамкорлик қилиб келган «Муштум» журналида кўплаб эълон қилинган. У расмларида одамлардаги нуқсонларни нимкулги билан ҳавж қилар, иллатларни аччиқ киноя билан фош этар, кишилар билан муомала-мулоқатда эса олиҳиммат, айни чоғда ҳар қандай мунофиқлик, калонди-моглик ва сохтакорликка муросасиз эди.

Тошкентнинг эски шаҳарида, оддий одамлар орасида ўсган Тельман Мухамедов халқ ҳаётини, урф-одатларини яхши биларди. У кувноқ, дилкаш, фавқулодда кузатувчан одам эди. Одамлар характеридаги бетакрор, ўзига хос томонларинигина эмас, бир қарашда майда нарсалардай туюлувчи икки-чаккирлар: кишининг қадам олиши, сўзлаш тарзи, бош ҳаракати ва тикилишигача назардан қочирмасди. Булар охири зарра-зарра йиғилиб сеҳрли қаламига мўъжиза бахш этарди: Кейинчалик, иш жараёнида майда нарсаларнинг баҳридан ўтилгач, образ гўё бир нафас билан, бир қалам уришда яратилгандек таассурот қолдирар эди. Бу асарларда ҳамма нарса ўз ўрнида бўлар, бирон чизиқни олиш ҳам, кўшиш ҳам мумкин эмас эди.

Тельман Мухамедов 1969 йилда А. Н. Островский номидаги Театр ва рассомлик санъати институтини битирди. Институтда ўқиб юрган кезларидаёқ «Муштум» журнали билан фаол ҳамкорлик қиларди. 1968 йили эса Республика бадий

кўргазмасида қатнашди. Кейинги йилларда ҳам у республика, бутуниттифок ва халқаро кўргазмаларда К. Чукковскийнинг «Доктор Айболит» [1969], Ф. Ғулумнинг «Шум бола» [1969], «Ўзбек халқ эртаклари» [1970—1971], «Афанди латифалари» [1970—1971], Мирмуҳсиннинг «Меъмор» [1975] асарларига ишланган иллюстрациялари, «Онам портрети» ва «Автопортрет» [1971—1975] асарлари билан қатнашди.

Рассомнинг қайси бир асарини олиб кўрмайлик, ҳаммаша санъаткорнинг ўткир социал гидрокига, шўҳ-қувноқ топилмаларию ҳаётбахш юморига гувоҳ бўламиз. Ижодидоғи бу хусусият у мурожаат этган бадний асарлар мазмунидангина эмас, балки инсоний табиати ва талантининг ўзига хослигидан келиб чиқадиган фазилатдир.

Сатирик иқтидор ва моҳир мўйқалам соҳиби бўлгани учун ҳам санъаткор яратган иллюстрациялар ясама, ғайритабиий эмас, воқеа-ҳолатларнинг асл моҳиятини акс эттирувчи ёрқин асарлардир. Т. Муҳамедовнинг гротеск услуби ихчам, сиқидир. У юзни салгина сўлжайтириб, қошу кўзларини, жуссани бирозгина ўзгартриб, қўл ишорасидаги бетакрорликни нозик илғай олишининг ўзиёқ дилмизини табассумга мойил этади ва биз рассомнинг маҳоратига қойил қоламиз.

Т. Муҳамедов расмлари бир-икки штрихта эсда қоларли образ яратилиши билангина эмас, балки муайян персонажларнинг характерли ҳолатларда кўрсатилиши билан ҳам ажралиб туради. Рассомнинг халқ ҳаётини, урф-одатларини чуқур билиши, теран гидроки этиши бу ўринда қўл келган. Т. Муҳамедовнинг «Ўзбек халқ эртаклари»га ишлаган иллюстрацияларига бир қаранг-а, улар сизга ўтмишдан, кишиларнинг ўзаро муносабати, туриш-турмушдан кўп нарса сўзлаб беради. Рассом ҳеч нарсани назардан қочирмайди: одамларнинг кийиниши, қандай шароитда яшаётганлиги, ҳовли-жойлари, уй-рўзғор анжоллари, хуллас, инсоннинг ҳаётини рўй-рост кўрсатади.

Рассом эртақларга, Ёсриддин Афанди латифаларига иллюстрациялар ишлаган. Уларда мозийга, бутунлай ўтмишга доир унсурлар кўп. Рассом яратган ўзига хос дунё шуниси билан ҳам диққатга сазовор. Уларда фақатгина тўқима, фантазия эмас, гарчи ўтмиш бўлса-да, реал, жонли ҳаёт тасвирланган. Т. Муҳамедов иллюстрациялари характеристикаларнинг чуқур ўрганиб, иштиёқ билан, аниқ ишланганлиги, жонлилиги, самимияти билан кишини бефарқ қолдирмайди. Бу — нуқсонлари, яхши-ёмон ишлари билан оддий турмушда ёки хаёлий ҳолатларда кўзга яққол ташланиб турувчи, жонли, ажойиб одамлар дунёсидир. Мана шуларнинг ҳаммаси рассом гидроки, унинг самимий кинояси ёки ўткир сатираси орқали онг-шууримизга етиб боради.

Тельманинг суратларини кўздан кечираркансиз, уни яқиндан биладиганлар хотирасида қандай бўлса, шундайлигича қолган «Автопортрет» ҳаммаша эсга тушаверади. У бизга ярим ўтирилганча беозор, қув бир табассум билан жилмайиб турибди. Гўё рассом ҳозир столга ўтиргану гурунглаштуриб яна бир қувноқ асар чизиб бизга тақдим этадигандек...

Тельман Муҳамедов ижоди ҳақида кўп гапириш мумкин, зеро у билан учрашув ҳар гал қутилмаган янгиликларга олиб келади, ўзига хос байрамга айланиб кетади, кўнгилини умидбахш туйғуларга чулғайди, эзгулик ва адолат тантанасига ишончимизни мустаҳкамлайди.

Т. Муҳамедов талантининг кўпчилик эътиборини тортган, республика санъатида чуқур из қолдирган яна бир томони бор. Йиллар ўтиши билан санъаткор иқтидорининг ана шу қиррасига кўпчилик рассомларимиз мурожаат этмоқдалар. Гап Тельман Муҳамедовнинг миниатюра санъати аънаналарини чуқур билиши ва уни ўз ижодидоғи самарали қўллай олгани ҳақида бормоқда. Рассом аввало миниатюрани, алломаларнинг шу соҳага доир ишларини, санъатнинг нозик сир-асрорларини ўрганди. Миниатюрага шунчаки юзаки тақлид қилиш фикридан йироқ бўлган рассом унинг қонуниятларини узоқ ва тиришқоқлик билан эгаллай борди. Кунлардан бирида у ўтмиш

рассомлари перо эмас, мўйқалам ишлатганликлари, ҳатто уни вертикал ҳолатда тутиб ажойиб асарлар яратганликларидан хабар топади ва уларнинг маҳоратига қойил қолади. Ўзи ҳам маҳоратни шу даражада эгаллашга бел боғлайди ва бунга эришади. Лупа ёрдамида расмларини мўйқаламда ишлар, кўз илгамас энг кичик деталларгача акс эттирар эди. У ишлаётганида мўйқаламга гўё жон кирарди. Рассомнинг характери шундай эди, ишга бор вужуди билан, охиригача берилар, шундай маънавий лаззат олар эди. Ижодига, виждонига хилоф ишни ҳеч қачон қилмас, бирон асар кўнгилдагидай чиқмаса, буюртма муҳим-номухимлигидан қатъий назар, қайта-қайта ишларди. Миниатюра санъатини ҳам шу тарзда эгаллади. Рассом ўтмиш мўйқалам усталари маҳоратини, уларнинг ранг-баранг поэтик фантазияси, ёрқин, тоза ранглир, фигуралардаги аниқлик, ҳаракатлардаги ритм эркинлигини босқичма-босқич ўзлаштира борди.

Т. Муҳамедов асардан асарга миниатюра санъати аънаналарини чуқур эгаллаганини эмас, балки уларни ижодда тадбиқ эта олишни ҳам намойиш қилди. Олдин, Ёсриддин Афанди саргузаштларига ишланган иллюстрация-откриткаларнинг биринчи нашрида расмлардаги тасвирий воситаларни қиёслашга, ёрқин, маҳаллий ранглар тўқнашувига асослангандир: кейинги вариантларда, шунингдек, ўзбек халқ эртақларига ишланган иллюстрацияларида у миниатюрага хос ана шу хусусиятларини сақлаб қолган, аини чоғда ранглардаги бир ички яхлитликдан иккинчисига ўтишдаги изчилликка, нозикликка жиддий эътибор бера бошлайди.

Миниатюрочи рассомлар сингари у теварак-атрофдаги манзараларга, меъморий обидаларга, кийим-кечак ва маиший деталларга қатта эътибор билан қарайди. Аини чоғда расмларда замонавий санъаткор нафаси сезилиб туради, уларда ҳаётийлик кучли, қолип тусига кириб қолган қатъий қонуниятлар йўқ, миниатюра санъатига хос қондалар янги замон кишининг шуури орқали гидроки этилган. Шақл-шамойилларнинг пластик тасвири, ранг ва чизиклардаги уйғунлик, композициядаги босқичма-босқичлик, хуллас, миниатюра аънаналарига хос хусусиятлар билан бир қаторда Т. Муҳамедов иллюстрацияларида кучли замонавий руҳ ҳам бор. Бу хусусият биринчи навбатда персонажлар характеристикаси билан боғлиқдир. Улар — бехато таърифланган, гоҳ афсонавий, гоҳ кундалик турмушда энгил юмор, ҳазил-мутоиба билан кўрсатилган жонли одамлардир. Рассом қаҳрамонлари фақат ўзига хос ташқи кўрениши, юриш-туриш тарзи билан алоҳида ажралиб туради. Уларни қуршаган муҳит ҳам худди шундай-дир.

Шу тариқа рассом ўз иллюстрацияларида образнинг сиқик, умумлашган талқинидан, образ-схемадан то теран, бетакрор, ўзига хос характерлар яратишгача бўлган босқични ўтади.

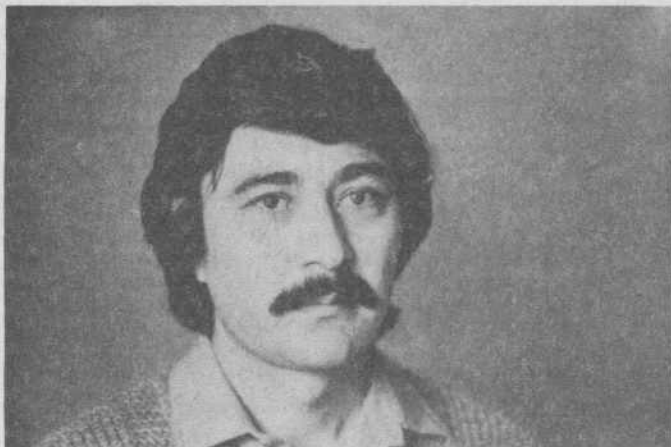
Тельман Муҳамедовнинг ижодий изланишлари бесамар кетмади. Рассом ҳаётлигидаёқ ижодининг давомчилари пайдо бўлди, ҳозир ҳам кўпчилик ёш графиклар унинг меросига мурожаат этмоқдалар. Абдубоқи Ғулумов, Ҳабибулла Раҳма-туллаев, Темурғолиб Жамолиддинов каби рассомлар фаолиятида Т. Муҳамедов ижодининг ижодий таъсири сезиларлидир. Айрим ҳолларда эса талантли рассом санъатига хос услуб тўғридан-тўғри кўчирилади. Бу қанчалик зарур, қизиқарли ва мумкин — эҳтимо, баҳсли масаладир. Менимча, ҳар қандай ҳолда ҳам, ўтмишдоши ижодига мурожаат этган рассом, ҳар қалай санъатда ўз сўзини айтишга интилади; унинг интилишларини тушуниш, улардан яхши самаралар кўтиш мумкин. Муҳими, юзаки тақлид эмас, балки воқеликни теран гидроки эта билиш, унинг янги қирраларини тўлдириш, бойитиш лозимдир.

Ўзбек тасвирий санъатида Тельман Муҳамедов чақмоқвор ижоди воқеа бўлиб қолди. Рассом талантининг, шахсиятининг сўнмас ёғдуси йиллар оша мухлислар қалбига мунаввар жозоба бағишламоқда.

Нелли ЗИГАНШИНА,
санъатшунослик кандидати

Мурод
Муҳаммад Дўст

ИСТЕЪФО

Бинафшахон, эгнида кўчалик кийими, иккита тухум солинган чўмични столга келтириб қўйди. Эломонов чўмичнинг сиртига қўл тегизди: ҳали иссиқ, куйдирадиган.

— Шу, биратўла совуқ сувга чўмиб олмасиз-да, хоним, — деди у.

— Шошяпман, — деди Бинафшахон. — Ўзи совиб қолар.

Эломонов эринмади, ошхонага чиқиб, қайноқ тухумларни совуқ сув тагига тутди. Деразадан ташқарига қаради. Ҳаво тунд, дарахтларнинг барглари тамом тўкилиб битган.

ҚИССА

Пахтага кетган қизини эслади; қиш эртароқ тушса, бечора қийналади, тўрт йил ўқиб, биринчи марта бориши.

Хонага қайтиб, боягина шошяпман деган хотинининг деворга тақалган чоғроқ диванда бемалол ўтирганини кўрди. Чўмични столга қўйиб, манзират қилди:

— Дастурхонга келинг, хоним.

Бинафшахон бош чайқади. Қопчиғидан узунчоқ шиша чиқариб, тирноқларига бўёқ суртди, сўнг пуф-пуф деб қуритди, устидан боз бўёқ юритди, бу қатламни ҳам пуфлаб қуритиб, ингичка бармоқларини ойна тутар масофага чўзди, бўйинини сал чапга эгиб, томоша қилди: яхши! Юзига кулги югурди. Кейин, бир муддат олдин тундроқ ўтирганини хотирлади чоғи, бирдан жиддий тортиб, сочларини тўғрилай бошлади, лекин бармоқлари тепага ҳурпайган турмак устидан тез ва беозор йўрғалаб, ичдан мамнун эканини ошкор этиб қўйди.

Эломонов, кўз қири хотинида, ўзи соч олдириб юрадиган сартарош аёлни эслади: унинг бармоқлари ҳам шундайин ингичка ва югурик эди. Курсида ястаниб ўтириб, мудроқ босганини сезмай қолсан, шарақлаб кулганидагина уйғониб кетасан: ҳа, ёқмай ўлсин, ўртоқ Эломонов!

Беихтиёр илжайди. Ушани кўмсайдим, баъзида хотинидан, бошимни бир уқалаб кўйсангиз, хоним, деб илтимос қилади. Бинафшахон ҳафсала қилса уқалаган бўлади. Лекин Эломонов сартарош курсида ўтириб эслаб қолган оромни туймайди. Мундай эмас-да, хоним, дейди зорланиб. Шунда Бинафшахон бирдан сергакланади, тагдор қилиб, қандай экан, деб сўрайди. Эломонов айтолмайди, билмадим — қандай, дея гапни дудмал қилади, лекин бошим ёмон оғрияпти, хоним, қон босимга учрамасам яхшийди.

Бир гал эринмади, ўргатди. Мана мундай, деб ўзи Бинафшахоннинг бошгинасини уқалаб кўрсатди. Бинафшахонга ёқди. Яхши бўларкан, Саид ака, деди, сизда бу хунар бор экан-у, мен массажисткага қатнаб юрибман-а; лекин ўзини ойнага солиб кўргач, норози бўлди: қилинган курсин, причёскамни бузиб-сиз!

Телестудияда ишлайдиган дўстимиз бир совхоз директори ҳақида гапириб қолди: «...қўл остидаги одамларни номма-ном билади, байрам куйлари уйма-уй кириб табриклайди, болаларга совға-салом улашиб чиқади».

Сўхбатда ҳозир бўлган бошқа бир йигит елка учирди: «Чин кўнгилдан, деб ўйлайсизми? Ҳаммаси ёлғон, амалидан ажралиб қолмаслик учун шундай қилади!»

Сўхбатнинг ажрими қандай бўлганини айтиб ўтирмайман.

Ишчиларнинг болаларига совға-салом улашмагани учун ҳали бирорта директор ишдан олинмаган. Ҳар бир қутлуг ишни ҳалиги сергумон йигитнинг қаричи билан улчайдиган бўлсак, дунёда бирор неклик қолмаслиги тайин.

Менимча, ўша директор жуда бахтли, бою бадавлат одам. Унинг бойлиги — одамларнинг ишончи.

Кейинги икки-уч йил ичида хизмат вазидан юртимизнинг кўп жойларида бўлдим, кўп одамлар билан танишдим. Ун миллион сўмлаб даромад олаётган хўжаликларни кўрдим. Ютуқларнинг сабабини хўжалик раҳбарлари лўнда қилиб тушунтиришди: «Бариси ўзаро тотувлик туфайли. Раҳбарликнинг бош шарти — одамлар билан тил топишувда; агар ходимлар сенга ишонмаса, унда билиминг ҳам, тажрибаю ғайратинг ҳам бир пул».

Бу қисса — собиқ раҳбар ҳақида. Унинг қаҳрамони аслида ҳалол, эзгу ниятли одам. Лекин унда чинакам раҳбарга хос зийраклик ва қатъият етишмайди. Унинг кўнгилчанлиги маълум даражада лоқайдлигидан айрим сафсатабоз, қўли эгри одамлар фойдаланади. Қисса қаҳрамони кимларга ҳомийлик қилганини кечикиброк бўлса-да тушунади. Мен учун худди шу нарса — тушунгани муҳим.

МУАЛЛИФ

Эломонов ҳаёлини жиловлаб, нонуштага банд бўлди. Тухумнинг йирикроғини олиб, жез чумичнинг теграсига уриб қақди. Яхши пишмаган экан, арчиётган маҳали қўлига оқиб тушди. Шошганидан ликобчада тўрт буклоглиқ турган сочиқни ҳам унутиб, бармоқларини ялади. Хотинига ўғринча қараб, унинг лаб жийирганини кўрди.

— Ҳа, энди... бизлар қишлоққа-да, хоним... — дея ночор илжайди, сўнг ўзини оқлаган бўлди: — Шу, товуги бўр емайдим, магазиннинг тухуми мурт бўлади.

Бинафшахон индамади. Столга яқин келиб, совиб қолган чойини хўплади, ширинкулчадан бирини ушатиб, оғзига увоқ ташлади. Сўнг эски жойига ўтирди. Бинафшахоннинг нонуштаи шу — семириб кетишдан кўрқади.

— Товуқ бўр еса, тухуми қаттиқ бўлади, — деди Эломонов жим турмаслик учун. — Бизнинг Галатепә тупроғида шу оҳадан жуда мўл. Нишон Сатторов айтган. Мактабда бирга ўқиган оғайнимиз, ўзи биолог. Соғлиғи туфайли пенсияга чиққанмиш.

— Ўзингиз ҳам чиқмоқчисиз чоғи?

— Менга ҳали эрта, — деди Эломонов, сўнг ўйланиб туриб, фавқуллодда хушхоллик билан сўзлади: — Нишон мендан икки ёш катта эди. Касалмандроқ бўлиб юриб, мактабгаям кеч борган. Нишон, мен, Абдубоқи, Сайдулла тўртовимиз тошбақанинг тухумини кўрга кўмиб ер эдик.

— Қуриб кетсин, гапирманг, — деди Бинафшахон.

— Болалик-да, хоним, кейин бир ёғи йўқчилик... Ана, Парижда жойда ҳам бақа ейди, деб гапиришади.

— Ўлгон, — деди Бинафшахон. — Биз Парижда кўрмандик-ку?

— Сизларни меҳмон деб беришмаган чиқар, — дея таҳмин қилди Эломонов. — Лекин, хоним, тухумни яхши пиширмабсиз. Оловни баландроқ қўйиш керак эди, шунда оқи тезда қотиб, сариғи юмшоқлиғича қолади.

— Унда ўзингиз пишира қолинг.

— Ахир... сиз бегонамас, хотинимсиз, Бинафшахон.

— Афсуски, — деди Бинафшахон. — Улмаган жоним менинг!

— Одамни ҳеч аямайсиз-да, хоним, — деб илжайди Эломонов. — Шу гапларни ичингизда айтсангиз ҳам бўларди-ку?

— Мен тўғри сўзга ўрганганман.

— Дом рост гапириш қийин, — деди Эломонов. — Шахсан мен...

— Шахсан сиз ёлғонни кўп гапиргансиз, — деди Бинафшахон эрининг сўзларини илиб олиб. — Сизнинг севгингиз ҳам ёлғон!

Эломонов ўнғайсизланди. Доимо шундай — Бинафшахон жўнроқ гапирганда бемалол жавоб айтиши мумкин, лекин ҳозиргидай нозик ва шойрона гап қилса, сўз тополмай ожиз қолади. Шунақа чиройли гапларнинг негадир ўзига ярашмаслигини сезади.

— С-сизни сўйиб олганман, — деди у тутилинқираб. — Қишлоқда аташтирган қайлиғим йиғлаб қолган.

— Ҳали бунақа номардликларим ҳам бор эди денг! Нега аввалроқ айтмадингиз?

— Кези келмаган. Қўйинг, хоним, асли унга кўнглим йўқ эди. Шунча вақт ўтди, эсдан чиқиб кетган.

— Чиқмаган экан-ку? — деди Бинафшахон. — Йўқ, менга бировларнинг кўз ёшлари эвазига келадиган бахт керак эмас! Истамайман!..

— Ахир... сизни сўйиб олганман, хоним! — Эломонов шу гапни андак араз ва андак ғурур билан, ёниброқ айтди. Лекин ёнгани Бинафшахонга кор қилмади.

— Мен сизга буюм эдиммики... олсангиз? — деди зарда билан.

Эломонов ранжиди, лекин кенглик қилди.

— Энди... эр бўлгандан кейин хотинни олади-да, — деди у. — Хотин тегади, эр олади.

— Хурофот! — дея депсинди Бинафшахон. — Яна бу киши ўттиз йилдан бери раҳбар эмиш!

— Раҳбарликка бунинг нима дахли бор? — деди Эломонов ғазабланиб. — Раҳбарлик бошқа, эр-хотинлик бошқа.

— Эломонов! — деди Бинафшахон овозини баландлатиб.

— Лаббай...

— Уйлаброқ гапиринг, ўв Эломонов!

Эломонов тухум пўчоғини ликобчага ташлаб, қўлини артди. Урнидан турди.

— Албатта, сиз хотин-қизман, деб айтишингиз мумкин, — деди муросасозлик билан. — Сизларда ҳуқуқ катта.

Лекин, хотин-қиз бўлишингиз ўзигина фазилат эмас-да, хоним. Тўғри, сизнинг гапингиз кўпроқ инobatга олинади, лекин оилавий масалани сиёсатга элтиб тақаш... Энди шу ишингиз маъқул эмас-да, хоним!..

— Яхши-ёмонини ўзим биламан! — деди Бинафшахон баттар қизишиб.

— Қўйинг, хоним. Келинг, одамга ўхшаб гаплашайлик...

— Ҳали мен сизга одам бўлмай қолдимми?!

— Энди, гапни ҳадеб бураверманг-да, — деди Эломонов. — Албатта, сиз ҳам тенг ҳуқуқли одамсиз. Шунча йил аҳил-иноқ яшаб, бугун... Оғзига кучи етган ҳам бор, етмаган ҳам. Илгари менга бундай илқис гапирмасдингиз, сизга нима бўлди, айтинг? — Эломонов хотинига яқин бориб, тирсагидан тутди. Кўзларига тик боқди. Сўнг Бинафшахоннинг билагидан ўпмоқчи бўлиб лаб жуфтлади. Бинафшахон қўлини силтаб тортиди. Эломонов боғи алфозда — қадди сал букик, лаблари чўччайганча қолаверди. Алами келди, заррача қадрим йўқ экан-да, деб ўйлади...

Қадини рoслaгaн маҳали Бинафшахон дахлизга чиқиб улгурган эди, ўша ёқдан овози келди:

— Эломонов!

Эломонов индамади.

— Кармисиз, Эломонов?!

Эломонов даҳлизга чиқди. Кўрдики, Бинафшахон курсида ўтириб, этикларини кияётир. Яқинроқ борди.

— Замогини тортишиб юборинг, — деб илтимос қилди Бинафшахон.

Эломонов чўнкайиб ўтириб, Бинафшахоннинг этикларининг занжиркулфини жипслаб беркитди. Лекин, занжиркулфдан сал чағлиб, нақ пешанасида Тарвайган оёқларни кўрдию бирдан ҳамияти кўзиди, жahl билан этик кўнжларини қайтадан очиб ташлади:

— Узингиз кийинг, хотин! — деди ҳансираб.

Урнидан туриб, пойабзал солиб кўйиладиган қутига ўтирди. Хотинига ортиқ қарамади. Бир маҳал сочларига беҳосдан недир оралаганини сезиб сесканди, кўрса — Бинафшахоннинг қули, бошини силаётди.

— Бирам тўпорисиз-э!.. — деб кўлди Бинафшахон. — Ана, қудамиз ўртоқ Остонов, қуда опани «турмуш ўртоғим» деб атайдилар.

— Ундай десаям бўлади. Шамси Тўраевич хотинини «рафикам» деб атайди.

— Атайди эмас, атайдилар, — деб тўзатди Бинафшахон. — У кишиям, Остонов қудаям улуғ одамлар, ишлариям пухта.

— Остоновнинг пухталигини менга қуда бўлишиданоқ сезганман, — деди Эломонов паст тушгиси келмай. — Бечора куйиб қолди, лоақал телефон ҳам қилмайди.

— Аламзада бўлманг, Саид ака, ярашмайди. Банд бўлсалар керак-да. Айтгандай, кечаги тап эсингиздан чиқмадими?

— Қайси гап эди? Ҳалиги... китобми?

Бинафшахон индамай қош чимирди.

— Эсимда... — деб гудранди Эломонов. — Даракладим-у, лекин узоқда экан, хоним.

— Яна, гапирса, чивинлаб кетасиз! Собиржон мусофир элда туриб шу битта китобни сўрабди, сиз бўлсангиз...

— Топармиз, хоним.

— Биттаю битта ўғлим-а!..

— Менинг ҳам ўғлим!

— Мехрингиз йўқ...

— Бор, — деди Эломонов. — Лекин йўли узоқ, юз чақирим келади.

Бинафшахон эрига ёмон қаради, аммо тилини тийди.

— Йўли узоқ, — деди тагин Эломонов. — Бўлмаса...

— Чуррангиз тушмайди, Саид ака!

Бинафшахон илгичдаги мўйна телпагини олдию эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди. Зум ўтмай, эшик ортидан лифтнинг гувиллагани эшитилди.

Эломонов хонага қайтди. Дераза ёнига бориб турди. Қор учқунлай бошлабди. Шунини кўрибди эти жунжикди. Деҳқонларга қийин бўлди, деб ўйлади, бу йил яна чўзилади, бечора Хўрсанойнинг биринчи марта пахтага бориши, касалланиб-нетиб қолмаса яхши эди, бир ой тугал ҳолидан хабар ҳам олмадик, ўзим борганим тузуқ, Бинафшахонга гап уқтириш қийин, менинг ишдан кетганим ёмон таъсир қилдими ёки ўзининг ташвишлари қийнаб қўйдими, сал нарсага асабийлашадиган бўлиб қолди, одам деган шундай ўзгариб кетаркан-да...

Бир ҳисобда, унинг ҳам аҳволини тушунса бўлади. Қуни кеча область газетасида ҳаваскорларнинг шеърларига берилган обзорда Қўчқорбой деган адабий ходим қаттиқ танқид қилибди. Бинафшахон кўни-кўшнилари билмасин дедими, маҳалла оғзидаги дўконга келган газетани бойла-ми билан сотиб олиб, битта қўймай ёқиб ташлади. Бу билан тинчимади, сиз амалда турсангиз биров менга тил теги-золмасди, деб эрини ҳам койиди. Асли, шу касаба союз ташкилотини қўйиб, газетада ишласам бир нав эди, деб айтди, бундайин бўҳтонларни ўзим тутиб қолардим. Сўнг, ғазаб устида ҳалиги ходимга сиз қўқиб, сизга нима ёмонлик қилувдим, деб сўради, нега менга маломат тошларини ёғдирасиз, эй инсон, бошқа ҳаваскорларни мақтабсиз, мениям бир оғиз яхшиласангиз молу дунёнгиз кетармиди? Билиб қўйинг, Қўчқорбой, Эломонов ишдан кетгани билан мен ўзим тиккайиб турибман, ҳали курортга путёвка деб

ялини келишингиз бор! Қўчқорбой сузағон хилидан экан, юзинг-кўзинг демай пихиллаб кулдик, э, янга, мен яхши деганим билан сиз яхши бўлиб қолмайсиз-да!..

Эломонов маҳзун бир кайфиятда ётоққа ўтди. Энди ўринга чўзилганида девордаги соатга жон кирди. Эломонов, кўзлари чирт юмук, тўққизта занг санади. Ҳали эрта, деб ўйлади, соат илгарилаб кетибди, Бинафшахон ишга кечикадиганлардан эмас, роса ярим соат олдин уйдан чиқади. Бир хаёли, ўрнидан туриб, соатни тўғриламоқчи ҳам бўлди, лекин эринди. Кўзларини очиб, соат ёнидаги рангли суратга боқиб ётаверди.

Йигирма йилча аввал олинган бу суратда Бинафшахон, сочлари тепага хурпайтириб турмакланган, кўлида учланган қалам, ўйчан, ҳали ёш, кўримли... тепага «шоирона» боқиб турарди. Бинафшахон ҳозир ҳам сочини тепага хурпайтириб турмаклайди. Турмакнинг бу шакли «Муштум»да урилавериб, урфдан чиқиб кетган эса-да, Бинафшахонга жуда ярашади, бўйини янада тикроқ қилиб кўрсатади.

Эломонов суратга тикилиб ётиб, бир маҳаллар телевизорда чиқиб юрадиган маориф активисткаси Қосимахонни эслади. У ҳам сочларини худди шундай, тепага хурпайтириб турмаклагувчи эди. Бинафшахон асли ўшандан андоза олган. Дугоналари, вой-й, Бинафшахон, инспектор Қосимагинанинг ўзисиз-а, деб хитоб қилишарди, мунчалар ўхшамасангиз, қоқиндиқ! Бинафшахон лутфдан оғриниброқ илжарди, айтардики, мен Қосимага эмас, Қосима менга ўхшайди. Дугоналар қийқириб кулишарди. Ахир, Бинафшахон сўзга ҳам уста эди-да!

Эломонов ичда хўрсинди.

Доимо шундай, Қосимахонни эсласа — бас, бирдан маънос тортиб қолади. Энди Қосимахон райондан пионерлар саройига ўтиб кетган, телевизорга жуда кам чиқади, чиққанда ҳам кўпроқ болаларнинг турли конкурсларига ҳакамлик қилади. Сочининг турмаги ҳам ўзгача. Эломонов экранни тўлдириб турган бағбақдор хотинга қараб, унинг ўша йигирма яшар чоғини — қуюқ кўнгирик сочларини тепага турмаклаб, икки қулоғи ёнидан ёндиргувчи кўш гажак туширган кезларини соғинади. Ҳазин тартади, қаншари ачишади, кейин, кўнгил қизиг-а, Эломонов, дейди ўзига ўзи, хотинбоз эмасмиз, кечирган умримиз бунисига гувоҳ, лекин хоҳиш деганлари ғалати бўларкан...

У вақтлар Эломонов, обрўси ошгандан ошиб, бир даражага етган, ҳар ойда бўлмаса ҳам, ярим йилда телевизорга чиқиб, элга кўриниш берарди. Уша кўрсатув маорифга дахлдор эди. Шу сабабли, Қосимахон, гажакдор ва ёш, гапга хийла чечан, камера қаршисида тиззаларини жипслаштириб ўтириб (ўшанда калта кўйлак баланд турмаклардан ҳам кенгрок расм эди), жарангдор овоз билан Эломоновни саволга тутди:

«...Етти йилликда районимиз равнақи янада ошади, деб айтдингиз, Саидмурод Замонович, маданият ва маориф ҳам шунга киради, албатта?»

«Шубҳасиз. Чунки биз комплекс тараққиёт учун кураш-япмиз. Олдинги йилларда планлаштириш ташкилотларининг районимиз қишлоқларида аҳоли ўсиши суръатларини жиддий ўрганмаганликларини аниқладик ва тегишли кўрсатмалар бердик. Юқори ташкилотлар бизнинг талабимизга биноан қишлоқ жойларидаги маориф ва маданият нуқталарини кўпайтиришга рози бўлдилар. Районимизда ўнта клуб қурилади. Янги қурилажак мактаблар яна ўн беш минг нафар бахтиёр ўғил-қизни ўз бағрига олади».

«Мактабгача тарбия муассасалари тармоғи ҳам кенгайса керак?»

«Албатта. Бу тармоқ ҳам кенгайди: янги қурилажак бола боқчалари яна камида йигирма минг нафар мактаб ёшига етмаган бахтиёр болаларни ўз бағрига олади...»

«Мароқли сўхбатингиз учун кўп минг сонли томоша-бинлар номидан катта раҳмат, Саидмурод Замонович. Масъул ишингизда янгидан-янги муваффақиятлар тилаймиз!»

Эломонов Қосимахоннинг ўзига муваффақият тилашга улгурмади — экранда ўроқ-болға тасвири балқиб, тантанавор мусиқа садолари эшитилди.

Армоннинг умри узоқ бўларкан. Ушанда, ижроқўмда юрган маҳали, навбатдаги гал элга кўриниш бериб,

студиядан чиқди. Бориб машинага ўтирайдеса, нарироқда — каттақон арча остида Қосимахон турибди. Эғнида мўйна пўстин, бошида оқ тивит рўмол, башанг-у, айни замонда қандайдир афтодохол, оламни ёритиб юборгучи жилмайишлари йўқ, жиддий ва ҳатто маҳзунроқ. Эломонов Қосимахоннинг ўзига маҳтал бўлиб турганини сездди. Сездюю юраги оллатасир уракетди. Салобатли, вазмин одам, бирдан қуш бўлгиси келди. Сенинг ҳам замонинг етди-ёв, Эломонов, деди ўзига ўзи, тиргалсанг айб эди, лекин бу... Э, бунақаси мендан зўрроқларга ҳам учрамайди!..

Мияда шу ҳаёл, Бинафшахонни унутди-қўйди. Бинафшахон Қосимахоннинг қуралай кўзларини ёндиргучи гажакларига қоришиб кетди, қоришмоқ не, тамом йитди!

Ушанда Эломонов Бинафшахоннинг дугоналари ҳақ эканини англади — хотини ростдан ҳам Қосимахонга ўхшаб кетаркан. Фақат буниси нозикроқ, маъсумроқ, ёшроқ!..

Монандлиги бор учунми, хотинини унуттаётганидан кўп уяллади. Гуноҳни фикран бўйинга олди. Лекин нари ўтмади, ўтолмади ва, балки, нари ўтолмаганининг ўзи бўйида гуноҳ бўлиб қолди.

Қани, юринг, Қосимахон, деди, келинг, ўтиринг. Қосимахон келди, ўтирди. Бирор жойга борсак, Қосимахон, деди, рестораними, кафемми?... Қосимахон индамади, майли, дегандай жилмайди. Эломонов шофёрнинг елкасига қўлини қўйди: кетдик, Васяжон, яхшироқ бир жойга олиб бор. Вася машинани елдириб жўнади. Йўлда Эломоновнинг юраги баттар қаттиқ урди, инфаркт бўлмасам, деб қўрқди, ахир, айтишга осонми, ҳозиргина телевизорга чиққанида неча минг одам суқ билан боққан Қосимахоннинг ўзгинаси ёнида кетяпти, кейин... инфаркт деганлари одам танлайдими, амалинг, тамалинг деб ўтирмаса, олади-кетади-да!..

Вася зум ўтмай уларни шаҳар четига овлоқ ресторанига элтиди. Эломонов машинадан чиқиб, Қосимахоннинг юзига тик қарай олмасдан секин таклиф қилдики, бир пиёладан чой ичсак... Овози жуда беўхшов чиқди. Буни кўриб Васянинг Эломоновга раҳми келди, ичиди э, содда одам, деб кулди, кулди-ю, лекин ёмон кўрмади; кейинчалик, бошлиқ билан шофёр иккаласи бутунлай ажралиб, икки тарафга кетганида ҳам Вася Эломоновни мақтаб юрди: виждонли одам эди, ҳеч ким уни менчалик билмайди, бечоранинг бирорта хуфя квартираси ҳам йўқ эди-я, бўлмаса, қўлидан келарди-ку!..

Вася ташқарида қолди. Эломонов билан Қосимахон ичкари киришди. Ресторан хизматчиси Қосимахонни танибми, манзиратни қуюқ қилди. Тезда дастурхон тузаб, сирка бойлаб ётган винодан келтирди. Ҳақиқий шаробни устидаги чангидан билаверасиз, деди, қаранг, роса бир энлик чанг-а, атай артмасдан олиб келдим, бу жонивор қанча кўп ётса, шунча қучга тўлади! Шишани қоплаган чангни нам салфетка билан сидирди, сўнг қуруғи билан артди, роса бешта салфетка кетди. Қадаҳларга озгинадан қўйиб, салфеткаларни йиғиштирдию ўзи ғойиб бўлди.

Қосимахон винодан устма-уст икки қадаҳ сипқорди, боши айланиб, кўзлари сузилди: мақсадга ўтаверайми, ўртоқ Эломонов? Эломонов кизарди, айтдики, қўйинг, Қосимахон, бемалол еб-ичиб ўтирайлик, мақсад бўлса — қочмас. Қосимахон кўнмади: маст бўлмасимдан аввал айтиб олай, ўртоқ Эломонов, танлаб-танлаб теккан эрим латтароқ чиқди. Эломонов бунисини билмас эди, ҳайратидан дудуқланиб қолди: э, ҳали турмушга ҳам чиққанмисиз, Қ-қосимахон? Қосимахон, ҳа, деди, битта боламиз ҳам бор, каталакдай хонада яшаймиз, боз устига синглиси институтда толиба, бирга яшаймиз, мусулмончиликка ҳеч тўғри келмас экан.

Эломонов, айни жўшиб турган пайти, аёлнинг гапларига кўп эътибор бермади, қадаҳини бўшатиб, устидан газак қилди, сўнг: менимча, Қосимахон, бу ғирт хурофот, деб айтди, сиз тилга олган гапларни оддийгина қилиб «ижтимоий ахлоқ нормалари» дейилса тузук, мусулмончиликка ҳеч алоқаси йўқ. Қосимахон, ростдан ҳам аҳволи танг экан шекилли, Эломоновнинг баландпарвозлигидан ғижинди, дангалига ўтди: қизиқмисиз, ўртоқ Эломонов, мен айтган мусулмончилик бошқа, шу сингилнинг дастидан эр-хонинлик қилолмай қолдик, ҳали ёшмиз, ахир! Эломоновга ҳали ҳеч бир аёл бундай бепарда гапирмаган эди, ғалати

бўлиб кетди, жаҳлланди: унда, шу ишингиз ҳам мусулмончиликданми? Қосимахон тушунмади: қайси ишим? Эломоновнинг кўнглига сув селгандай бўлди, озми-кўпми хуружи босилиб, ростига кўчди: шу... мен билан бу ёқларда юришингиз... шу яхшими? Қосимахонга оғир ботди, кўзларида ғилт-ғилт ёш кўринди: нима қилай бўлмаса, ўртоқ Эломонов, ҳар кимнинг қўлидан келгани-да!.. Эломонов ёмон эзилди, эзилгани баробар таъна қилди: мен сизни ақлли деб юрардим, Қосимахон! Ақлимни нима қиласиз, ака, деб йиғлади Қосимахон, айтинг, нима қилай!..

«Дўстим бўлинг, Қосимахон!»
Ушанда Эломонов шундай деб айтди. Энди эслаб уялади. Тунда, хилват бир ресторанинг баттар хилват бурчагида... сулув бир аёл билан... шаробу газак аралаш... қандайин дўстлик бўлиши мумкин?!

Лекин бу ҳам сўз, ахир!

Одамлар шундай гапирди.

Эломонов билан аввал мактабда, сўнг институтда бирга ўқиган Хосият уни қанча вақт умидвор қилиб юриб, кейин суд раиси Жамоловнинг ўғли Сотимбекка тегар маҳали: азизим Саид деб айтган, сизни жуда ҳурмат қиламан, ишонинг, лекин юракка буюриб бўлмас экан, келинг, икков умрбод дўст бўлиб қолайлик...

На фақат сўздан, балки дўстликнинг юзидан ҳам парда кўтарилгандай. Йўқса, дўст дегани ёз пайти қишлоқда, булоқ бошида, қиш пайти шаҳарда, анҳор бўйида муччи бериб юрармиди!

Эслаб кўрса, Эломонов асли китобий табиатли экан, умрининг хотирлашга арзигудек лаззатли онлари нуқул булоқ бошида, анҳорларнинг ёқасида... ҳавойи ўтибди!

Шу босданми, у Қосимахонга ҳам дўстлик таклиф этди. Қосимахон бошқа ичмади, киприкларини ерга қадаб, майли, деди, сизнингча бўлақолсин, ўртоқ Эломонов, мен розиман, фақат эрим билмас бўлди.

Эломонов баттар эзилди, бариси бир гўр, деб ўйлади, ўнгни ҳам чап тушунади, бўлмаса, эс-ҳуши жойида, ё биз катталар ўзимиз буларни шунга ўргатиб қўйдикми, тап тортиш йўқ, ҳамма гапи очик, меҳру шафқатга ишончи қолмаган чоғи?

Тўпорилик қўрсин, Қосимахон, деди Эломонов алам билан, гапимни англатарга қўрбим келмади, дўстликнинг юзани ел олсин, жўнроқ қилиб айтмай, келинг, менга сингил бўлинг, ҳамшира бўлинг, шир дегани — сут, сут дегани — ҳалол!..

Йиғламсираб гапирди, овози салобатию вазнига ярашиқсиз чийиллаб чиқди.

Қосимахон шунда ҳам Эломоновнинг нияти неклигига ишонмади. Машинасига солиб, шаҳар четига маҳалласига элтиб қўйганида ҳам ишонмади, ўзим кўнғироқ қилайми, ўртоқ Эломонов, деб сўради.

Эломонов шарт кесди: йўқ, менга кўнғироқ қила кўрманг!

Бир бекат бери юриб, шофёрга рухсат берди: боравер, Васяжон, кўнглим сайр тусади.

Вася кўнмади: кайфингиз бор, хўжайин, таниш-билиш учраса нима бўлади?

Эломоновнинг жаҳли чиқди: менга ақл ўргатаверма, Вася, кетавер, танишлар еб қўймас, мен ҳам бир пиёда юриб кўрай, ахир!

Вася кетди. Эломонов уйига пиёда қайтди.

Бир ойдан кейин Қосимахон бўшанг эри билан бир яшар боласини олиб, шаҳар марказидаги янги уйга кўчиб ўтди. Уша кунийёқ кўнғироқ қилиб, озгани раҳматини айтди, қарздорман, ўртоқ Эломонов, деди, лекин Эломонов ортиқ гапиргани қўймади: мен пора олмайман, ўртоқ Суннатова, менга атаганингиз эрингизга бахшида!

Барибир, кейин узоқ вақтлар телефонга кўз тикиб юрди, лекин унга кўнғироқ қиладиган аёлларнинг бариси кимларнингдир котибалари эди. Дунёда котиба кўпчилигини ўшанда сездди.

Қосимахон билан учрашуви, бундоқ ўйлаганда, арзимас бир воқедай, воқеа не, шунчаки бир тасодиф, лекин шунга эсласа ҳалигача кўнгли ёришиб кетади: демак, инсоф бор экан-да!

Узоқроқ ўйлашдан чўчийди. Узоқ ўйлаганда бу инсоф ожизликка жуда-жуда ўхшаб кетади. Ярим йилча бурун эди, уйда ўтиравериб юраги торичди. Энди аввалги мансаби йўқ, келди-кетди ҳам шунга яраша, Бинафшахон билан гаплашай деса, у кабинетда ўзи билан овора, ноилож чиқиб, нариги подьезддаги кўшниси Буюк Тўлқинов билан гурунглашиб ўтирди. Тўлқинов ҳам, драматург, ҳам театр директори эди. Узининг янги асаридан гапирди, яқинда қўйилади, бориб кўрасиз, деди, бу асаримиз ҳам пахта ҳақида, яъники бир пахтакор қиз, пахтасини териб бўлиб, илғорлиги учун Москвага боради, у ерга бориб кўргазмага киради-да, битта молдаван йигитни севиб қолади, куллас, мавзу жуда долзарб, муҳаббат ва ҳалқлар дўстлиги... Эломонов негадир пахтакор қизни қизганди, нега, деб сўради, нега бечорани сурамай-нетмай бировга бериб юборасиз, йигитнинг молдаван экани тўзук, жуда замонавий, лекин унда ҳам бирор касбу қор, борми? Бор, деди Тўлқинов, бола илғор боғбонлардан, миришкор узумчи, у ҳам кўргазмага жўнатишган. Эломоновга бундай жўн талқин ёқмади, барибир кўзим қиймапти, деди, қўйинг, Буюкжон, шу қизгинани узоққа бермайлик, ўзимизда юриб, тинчгина пахтасини терсин, шу юрдада, илғор боғбон топилиб қолар. Тўлқинов шарақлаб кулиб юборди, айтдики, э, ака, ана адабиётнинг кучио мана адабиётнинг қудрати, ахир у қизнинг ўзи йўқ-ку, сиз уни рашк қилиб ўтириб-сиз-а!..

Эломонов бундоқ ўйлаб қараса, Тўлқинов ҳақ. У ўзи йўқ одамни рашк қилиб ўтирибди. Бизнинг ишимиз шундай қизиқ, деди Тўлқинов, агар хоҳласангиз, пахтакор қизни пахтакор йигитга алмаштирамиз, унда йигит кўргазмага бориб, у ерда... анави Сафия Ратару бор-ку, ана ўшандай бир кетиворган молдаван қизга ошиқ бўлади! Кейин шу нарсани кино қиламиз, узимизнинг далани ёзсак унчалик чиқмайди, биласиз, даламиз жуда чанг, ёмғир бир шивалаб ўтса, нақ ботқоққа айланади, Москвани ёзсак, киночиларга-ям яхши, шу баҳонада роса бир ой ўйнаб келишади!..

Эломонов Тўлқиновнинг гапларини унчалик тушунмади. Тўрда ишлаб турган телевизорга кўз тикди. Аини паллада хиром айлаётган икки раққосанинг навбати тугаб, пионер бургуни чалиндию экранда Қосимахон пайдо бўлди. Пионерлар саройида ёш эртақчилар конкурси ўтаётган экан, шунки Қосимахоннинг ўзи бошлаб айтдики, бор экан-да йўқ экан, оч экан-да тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ қақимчи экан...

— Нотўғри, — деди Тўлқинов пешонасини тириштириб. — Одамларда савод пастлашиб боряпти, аслида қарға қақимчи экан, чумчуқ қақимчи экан...

— Энди, майдароқ хатолар бўлади-да, Буюкжон, — деди Эломонов Қосимахоннинг тарафини олиб.

— Йўқ, бу катта хато, — деди Тўлқинов. — Қарға қақимчи, чумчуқ қақимчи...

— «Қақимчи»си нима бўлдикин? — деб сўради Эломонов.

— Билмадим, — деди Тўлқинов. — Лекин, барибир тўғри айтиш керак. Хусусан, чумчуқнинг читтаклиги бор, қақимчи деб айтса ярашади.

Эломонов маъқуллаб бош ирғади. Бу орада эртақнинг даромади тугаб, Қосимахон сув париси ҳақида гапира бошлади.

— Ғоят номиллий, — деди Тўлқинов. — Бизнинг болалар сув парисини билмайди, сабаб шуки, денгизимиз йўқ. Битта Оролни олсак, у бир шўр кўл, пари тугул, балиқ ҳам яшолмай қоляпти.

— Энди, бу бир эртақ-да, Буюкжон, — дея эътироз қилди Эломонов. — Андерсенни ҳатто мен ҳам биламан.

— Сув парисининг ўрнига ўзимизнинг жўнроқ парини ёки Нўхатвойни айтгани тўзук.

— Йўқ, менимча, бегона эртақлар ҳам керак, боғина халқлар дўстлиги деб гапирдингиз.

— Менинг асарларим ҳақиқий дўстлик ҳақида. Эртақларнинг бариси инқилобдан олдин тўқилган, бинобарин, ғоявий пухталиги гумон бир нарсаси... Хўш, халқлар дўстлиги деганда сиз ўзингиз нимани тушунасиз?

— Зилзилани, — деди Эломонов, — урушни. Халқларимиз бирлашиб балони даф қилдилар.

— Тўғри! Ҳақиқий дўстлик шундай бўлади. Мен ҳам ана шу нарсани ёздим.

— Сиз буни эмас, кўргазмани ёзибсиз. Менимча, дўстлик дегани бир халқнинг иккинчи халққа уйланишида эмас. Уйланмасдан ҳам яхши кўрса бўлади.

— Уйланмасдан яхши кўриш — бузуқлик! — дея қизишти Тўлқинов. — Сиздан бу гапни кутмаган эдим, ўртоқ Эломонов! Демак, шунча йил масъул вазифаларда ишлаб, бошқаларни лақиллатиб юрган экансиз-да?

— Сиз ўзингиз муҳаббатни жўн тушунаркансиз, Буюкжон!

— Сиздан ёмон тушунмасам керак. Бешта китобим чиққан, саккизта пьесам қўйилган — ҳаммаси муҳаббат ҳақида, ойига ўнлаб хатлар оламан — ҳаммаси муҳаббат ҳақида... Мени муҳаббатсиз, ғофил деб аташа нима ҳаққингиз бор?

Эломонов қаршисидаги тўн кийиб, бўйнига белбоғ ташлаб олган, мулоим ва мамнун одамнинг ғазабнок нутқини эшитиб, ичиди кулди. Яна қайтиб телевизорга, Қосимахоннинг сўлиқираган сиймосига алаҳсиди. Гўёки эртақдаги бебахт сув париси Қосимахоннинг ўзидай... Хўрсинди. Дилида тугиб юрган гапини қандай айтиб юборди — ўзи ҳам сезмади:

— Мана мен, Буюкжон, — деди, — мен шу аёлнинг ёшлигини ёмон соғинаман-да!

Тўлқинов, бояги жаҳли асар қилдими, аввалига тушунмади, сўнг тузуқроқ англаб етиб, оғзи қулоғига етгудай илжайди, қаҳ-қаҳ уриб тиззасига шапатилай бошлади:

— Э, кам бўлмаг, Саидмурод Замонович! Узлари дейман, роса шўх бўлганлар-да, а? Қани, қани, бир эшитайлик бўлмаса... — Тўлқинов меҳмонга яқинроқ сурилиб келди.

— Айтадиган ҳеч нарсаси йўқ, — деди Эломонов. — Соғинаман, холос.

— Билмаган одам сизни қўзичоқдай беозор дейди. Лекин биз сизни биламиз, ҳа-ҳа, билами-из!

— Қўйинг, Буюкжон, — деди Эломонов оғриниб. — Сиз мени билмайсиз.

Тўлқинов унинг тамом жиддий эканини кўриб, сал хушёр тортиди:

— Узр, Саидмурод Замонович, — деди. — Чакки гапирдим, сирасини айтганда, сиз гўзаллиқни соғинибсиз экан. Биз, қалам аҳли бу соғинч нелигини жуда яхши биламиз.

— Гўзаллик? Қанақасига, Буюкжон?

Тўлқинов қўлини олдинга чўзиб, пиёласи йўғ-у, лекин баайни пиёлани ушлаб айлантиргандай бир ҳаракат қилиб кўрсатди («Гўзаллик деганимиз бу... ҳалигиндай... ғоят ингичка... нозик...»), лекин Эломонов тушунмади.

Тўлқинов билан хайрлашиб, ўзининг хонадонига ўтса, Бинафшахон, устида зангори шифон қўйлак, вужудидан атир бўйларини таратиб, диванда хушнуд ўтирибди... Э, бу шеърингиз ҳам тугадими, деб сўради Эломонов. Тугади, деди Бинафшахон гулдай очилиб, бунисини энди газета қайтаролмаса керак, жуда ажойиб шеър бўлди! Эломонов мийингида кулди, сўнг сўрадики, мана, сиз, Бинафшахон, касабаси союз ходими бўлсангиз ҳам адабиётга ҳавас қўйиб, байлар ёзиб юрасиз, айтинг-чи, гўзаллиқнинг тусу тусмоли борми?

Бинафшахон хайратланди: бошингизни оғритиб нима қиласиз, Саид ака, сизга унақа гўзаллик не даркор бўлиб қолди, ахир, устингиз бут, қорнингиз тўқ-ку?

Эломонов айтди: керак бўлгандики, сўраяпман.

Бинафшахон кулди: у гўзаллиқни биз аёлларга қўйиб беринг.

Эломонов жиддий гапнинг бундайин ҳазил-хузулга айланганидан хафа бўлди, ортиқ гапирмай, кабинетга ўтди. Ичкаридан кулфлади. Бинафшахоннинг қалами билан довтотини четроққа суриб, бир варақ қалин қоғоз қўйдию имзо машқ қила бошлади. Имзо машқи унга кўп йиллар бирга ишлашган дўсти Шамси Тўраевичдан ўтган эди. Дўсти эйтардики, бекорга асабий бўлманг, Саидмурод Замонович, бу дунёнинг ташвиши ҳеч қачон тугамайди, бири битса, яна бири чиқади, келинг, биздан кейин келадиганларга ҳам иш-пиш қолсин, асло қизишманг, баҳслашиб юрманг, ана, иккита машхўр одам — Дидро билан Д'Аламбер баҳслашиб

нима топди, иккови ҳам ўлиб кетди, яхсиси, ўтиринг-да, имзо машқ қилинг, кони фойда, имзо дегани шундайин бир ойнаи жаҳонки, мен қоғозга боқиб, имзо чеккан банданинг қўли қалтираганими, йўқми, аниқ айтиб бераман, шу гапим — гап, Саидмурод Замонович, имзони бақувват қилинг, асло хор бўлмайсиз!..

Эломонов қаламини рост тутиб, йўғон-у, лекин бирдай бежирим имзолар чекди. Сўнг имзога тўлган қоғозга қараб, бир зум ўйга толди, кейин сўкиниб юборди: э, энаси ўлсин, қирқмайдиган имзонинг бақувватини бошингга урасанми! Қаламини шарт синдириб, чеккага улоқтирди. Шу замон эшик ортидан хотини секин овоз берди:

— Аразингиз қурсин, Саид ака, ана, Суюнов домла телевизорда гўзаллик инсоннинг ичида, деяпти.

Эломонов синиқ илжайди:

— Ичимда ичагим бор...

Бинафшахон, нозиктаб аёл, эрининг қўполлигидан хафа бўлди:

— Домла кўнгилни айтяпти, сиз у — ичак-чавоқни ўйлайдиган!

Эломонов хотинига озор етганидан пушаймон қилиб, айтди:

— Мени маъзур кўрасиз, хоним. Сиздай гўзал аёлнинг кўпда қадрига етмайман.

— Ялтоқилик қилманг!..

Бинафшахон шундай деб, эшикни чертди. Чертиш ҳам ҳар хил буларкан, Эломонов хотинининг шу чертишида ноз сезди. Эриди, имзога тўлган варақни ғижимлаб ташлаб, секин турдию бориб калитни буради. Бинафшахон ичкарига сирғалиб кирди. Устида ўша юпка шифон кўйлаги, бўйнида — шеър ёзганда тақадиган тақинчоқлари, фаранги атиринг анвойи бўйларини ҳар ён таратиб, гўё ярим тунда шаҳзода эшигини очган канизак янглиг... буралиб-буралиб... эрининг оғушига ўтди. Эломонов ноилож уни кучди. Бинафшахон уялиброқ, кўйинг, Саиджон ака, бобо билан бувига ярашмас, деди, қилигингиз қурсин, биламан, кўнглингиз ёш... Шунда Эломоновга Бинафшахоннинг овози ҳам, ўзи ҳам шунчалар сўлим тўюлиб кетдики, ширин бир тамшаниб, кўзларини юмди, лекин негадир хотинини эмас, Қосимахоннинг ўша йигирма яшарлик пайтини тасаввур этди, юраги орзиқди, чидолмасдан... инграб юборди. Кўнгли Қосимахоннинг гажакдор ёшлигини тусадан тусаб, секин гал қотди:

— Шу, гажак қўйсангиз бўлмасмикан, Бинафшахон?

Бинафшахон, қувончи жаҳолат ичра ғарқ бўлиб, ортга тисарилди:

— Бекорларни айтибсиз, гажак қўйиб сатанг бўлайми, менда қасдингиз бўлса, ана, айтинг!

— Сатанглик дегани мавҳум тушунча, Бинафшахон, — деди Эломонов боғи ўйларидан қизариб. — Гажаксиз ҳам сатанг бўлиш мумкин.

— Қачон? Қачон мен сатанг бўлибман?!

— Мен шахсан сизни сатанг деб айтмадим, Бинафшахон, шунчаки мисол учун айтдим...

— Ё бирорта гажакдор жазманингиз эсга тушдими?

— Биласиз-ку, Бинафшахон, менда жазман бўлмаганини! Кўз очиб кўрганим — сиз ўзингиз. Бирор-ярим чиройли аёлга кўнглим суст кетган бўлса кетгандир, лекин... лекин рўзгоримизни, обрў-эътиборимизни ўйлаганман, рости шу! — Ростингиз қурсин, бўлди, гапирманг! Улмаган жоним менинг!

Бинафшахон тескари қараб олди. Гарчи хотини терс бурилса-да, Эломонов гаплари ёққанини пайқайди, елкасидан тутиб, секин ўзига қаратди. Шунда Бинафшахон узрли жилмайди, эрининг енгига илашган оппоқ соч толасини олиб ташларкан, киприklarини ерга қадаб сўзланди:

— Биламан, Саид ака, кечиринг мени, қизишиброқ кетибман, биламан...

да танишди. Бўлажак хотини унга ўзини эмин-эркин тутиши, бошқалар қимтиниброқ битта-иккитадан шеър ўқиганда, у қарсиллатиб бешта ўқигани билан ёқди. Гарчи назмга унчалик ихлоси бўлмаса-да, халқнинг чапак чалишига қараб, бу қиз ҳали ўсаркан, деб ўйлади.

Хуллас, ўша кеч танишдилар. Кейин тез-тез учрашиб турдилар. Бинафшахон унга ҳар гал юлдузлар, дарё, шамол, шудринг ҳақида шеърлар ўқиб берарди. Овози ширали эди. Унинг галати-галати, лекин бирдай чиройли сўзларини эшитган Эломонов гўёки Боғи Эрамга тушиб қолгандек бўлар, ўзича, э, бизлар ҳам юраверган эканмиз-да, деб ўйлаб кўяр эди. Бир йилча синашта бўлиб юриб, кейин кўнгил етар жўраларига маслаҳат солди. Улар ҳам дангал қилиб, ўзинг ҳусида Юсуф эмассан, Саидмурод, дейишди, сал нозикроқ экан, лекин сен уни омонга кўшарминдиг, уйлан-да кўй, болаларга онаю қозон-товоғингга эга бўлса бас-да!

Эломонов яна бирор йилни ўйлаб ўтказди. Иккиланарди. Сабабини сўраган жўраларига, озгина сармоя тўппасам, дея ваз кўрсатарди. Гап шундаки, у Бинафшахоннинг уч йилча бурун Эсон Осим деган артист бола билан андак «юргани»ни эшитган эди. Буни Бинафшахоннинг ўзи ҳам гурунғ орасида эътироф этгандай бўлди, айтдики, вафодан вайсагани билан ғирт бевафо экан, соддалик қурсин, қуруқ гапларига лаққа ишонай дебман, умуман, артист халқининг таяини йўқ, худоям ноинсоф, сизга ўхшаган бамаъни одамга олдинроқ учратса ўлармиди!.. Эломонов уни юлатди: кўйинг, гули бинафшам, деди, битта ёмонни деб ҳамма артистларни койиманг. Йўқ, деди Бинафшахон, боё айтганим айтган — худонинг номардлиги рост! Кўйинг, Бинафшам, кўйинг, гулим, деб ялинди Эломонов, ўзи йўқ зотни номард деса бўлмайди, нахотки сиз худонинг борлигига ишонсангиз? Бинафшахон сал юпанди, келинг, шуларни эсдан чиқарайлик, деди, мен худони тақдир маъносида олиб гапирган эдим. Унда майли, деди Эломонов кўнгли жойига тушиб, тақдир маъносида гапирсангиз бўлаверарди...

Гапининг рости, Бинафшахоннинг шеърятга дахли йўқ эди. Институтда ўқиб юриб, адабиёт тўғралига қатнади. Муаллима опанинг ёрдами билан беш-ўн қоғозни қоралади, сунгрок тўғрақчиларга қўшилиб, редакцияларнинг остонасига етди; ёш ҳам масъума қиз, кўнгли чўкмасин, деб ўйлашди чоғи, бир-икки шеъри институт газетасида ҳам чикди: орадан ўзиб чиқиб кетгани жуда кам бўлди. Бинафшахон эса, на у ёқли, на бу ёқли — ора йўлда қолиб кетаверди. Китоб чиқараман деб роса уринди, лекин удалай олмади. Катта газеталарга дасталаб шеър юборди, фақат рад жавоби олди. Байтларини семиз папкага солиб, область шоирларининг муҳокамасига элтди, лекин улар ҳам ўтказмай қайтарди. Бинафшахон шунча гапдан кейин ҳам умидсизланмади, қайтага, баттар жаҳд билан ёза бошлади.

Эломонов шеърни тузукроқ тушунмасди. Аммо эл-улус қатори унинг ҳам кўнглида адабиёт аҳлига нисбатан чуқур ҳурмат туйғуси яшарди. Шу ваздан ҳам Бинафшахоннинг сиймосида шоирларга хос оқиллик, камтарлик ва зеболик сифатларини топишга умид боғлаб, ахирги қатъий бир қарорга келди. Тўй қилиб ўйланди. Шоирага эмас, анчайин бир латтапарастга ўйланганини кечикиброқ англади...

Бинафшахон иккита фарзанд туғиб берди. Уғилни шарқшуносликка ўқитдилар, сўнг ўйлантириб, хорижга ишга жўнатдилар. Энди навбат — қизники. У ўқишни битирай деб қолди-ю, лекин тузукроқ жойдан харидор чиқмаяпти. Эломоновнинг ўзи, ҳали мансабда турган маҳали, юлдузи ёруғроқ кўринган бир-икки бамаъни йигитнинг бошини силаган бўлиб, меҳмонликка айтди, сийлади, шу баробар, Бинафшахонга секин шипшиди: қаранг-чи, хоним, балки... Бинафшахон меҳмон йигитларнинг ўзлари билан гаплашди, билган одамлардан сурштирди, хуллас, ҳар тарафдан қараб кўрди, чамаи чўт қилди, лекин ҳар иккисининг ҳам аждодидан қусур топиб, чикитга чиқарди: бўлмайди, Саид ака, бирининг отаси чўпон ўтган экан, унисининг онаси ханузгача мактабда фаррош. Эломонов хотинини инсофга эндиromoқни бўлиб кўрди: чўпон билан фаррошни кўйинг, Бинафшахон, мен ҳам кўйининг қийига думалаб одам бўлганман, сиз уларнинг ўзларини кўринг, ўсадиган йигитлар, кейин доғда қолиб

юрманг... Бинафшахон унамади: бировнинг тумшугига солса, вой, орқам, деб йиғлаган экан, худди шундай, эржон, ортида тузукроқ одами бўлмаса, бу болаларингиз ҳеч нарсага ярамайди! Эломонов хотинининг нодонлигидан кулди: қизиқсиз-а, Бинафшахон, мен-чи, мен ўзим-чи — бирор тирговчим бўлганим, неки топган бўлсам, пешона терим билан толдим-ку! Бинафшахон барибир кўнмади: у йуриқлар бошқа эди, кечаги гап бутунга тўғри келмайди, қараб туринг, ҳали сизиям кўрармиз!

Бинафшахон ёмон башорат қилган экан. Пайти келиб, Эломоновнинг бошида гап айлашиб қолди. Воҳанинг кўзга кўринган одамларидан, гап-сўз ҳам шунга яраша... Ҳатто, Эломоновнинг уйдан бир қоп тилла чиққанмиш, деб ҳовлиққанлар ҳам бўлди. Гарчи кўнглига қил сизмай юрган эса-да, шу гапни эшитиб, Эломонов кулиб юборди — зебу зар йиғиш тугул, ҳамени тузукроқ қаплаймаган одамни шундай гап қилишса-я! Кўлидаги соати ҳам одмигина эди. Ҳали талаба эканида амакиси кайф аралаш совға қилиб юбориб, кейин қайтиб сўраёлмаган эски «Победа». Хотини билан қизига сирға-пирға, узук-пузук олиб берган бўлса бергандир, уларнинг жами тақинчоғи нари борса бир сиқимга жо бўлади, лекин бир қоп тилла дегани... Шунга қолганда Эломонов ёқасини ушлаб, русча сўзлаб юборди: вы уж извините! Хуллас, ғаразлию беғараз ҳангомалар кўп бўлди. Ҳамманинг кузи унда, ҳамма уни гапирди, бир кунни келиб кўрса, ўзининг Хурсаной қизи ҳам гумонсираб қараяпти, гўёки, шунча йил бизни ҳаром пулга боқиб келган экансиз-да, ота, деб айтаётгандай...

Ғалатепанинг эски раиси Раим Файбар бир замонлар Эломонов билан синашгага озроқ гурунг қилиб, охирида: сен шу кичикроқ амалинга турганинг маъқул, Саидмуродбой деб айтган эди, бургут осмон бағирлаб ўчади, чумчуқ — ер бағирлаб, чангалинг юмшоқ кўринади, отанг Замонбой анчайин чўпон бўлсаям, синчилиги бор эди, сенда у сиёқдан йўқ, оз-моз сиёсатни ўрганганинг билан, асли кўнгли бўш йиғитсан, ҳозир-ку баҳарнав, лекин каттароқ амалга минсанг, кўп одамнинг тақдирига эш бўласан, ана ўшанда биров сенга рост гапирмай кўядиган маҳал нима қилсан, оқни қорадан бехато ажратиб оларингга чоғинг етадимми?

Саидмурод Эломонов, ҳали ёш раҳбар, билаги кучга, юраги ғайратга тўла йиғит, Раим Файбарнинг гапларидан кулди: сизнинг йўриғингиз бошқа, оқсоқол, ҳаммани ўзингизга менгзаманг, бир-икки йил ётиб келиб, хийла аламзада бўлиб қолибсиз, кўнглини кенгроқ қилинг, оқсоқол, дунёда яхшилар кўп!..

Раим Файбар бу гапни жўяли топди: гапинг маъқул, Саидмуродбой деди, яхши одам ҳам бор, лекин ёмоннинг бирдан ҳам худо асрасин!

Саидмурод Эломонов тагин кулди, Раим Файбарнинг бошидаги яғир телпагига, қаримсиқ юзига қараб туриб, сизнинг тушунчаларингиз шахсингизга яраша, яъники — эскирган, деб жавоб қилди, сизга ҳеч ким мен билан бу оҳангда гаплашиш ҳуқуқини бермаган.

Раим Файбар, рост айтасан, ҳуқуқим йўқ, деди, лекин холанг Каромат, жияним билан бир гаплашиб, чоғини билиб беринг, деб эди, мана, гаплашдим, кўрганимни ўзингга айтдим, Саидмуродбой!

Саидмурод Эломонов холасининг иримчилигидан гижинди, айтдики, сизнинг гапингиз Ғалатепадан нарига чиқмайди, мен билан сиздан каттароқлар ҳам гаплашиб кўрган.

Раим Файбар, ўша каттароқлар сенга ростини айтмабди, Саидмуродбой, деди, меникиям бир гурунг, ёқманг бўлсаям майли, олти фарзандим бор, шуларнинг биттаси гапимни олса, шунинг ўзи катта давлат, сиз энди боринг, Саидмуродбой, бориб катталар билан гаплашинг!

«Сен»лаб турган одамнинг бирдан «сиз»га ўтгани Саидмурод Эломоновга ёқмади, лекин индамай чиқиб кетди. Раим Файбар ҳайҳотдек ҳовлисида, каллакланган тут остидаги супада қолаверди. Эломонов уйга қайтиб, холасини койиди. Лекин, хола парво ҳам қилмади, айлашиб-ўргилиб хизматга уннай кетди, учта товуғидан биттасини сўйди, патир ёпди, ўзи билганича дастурхон тузаб, кейин сўради:

қалай, болам, оқсоқолга сўхбатинг ёқдимми? Еқмади деб айтарга Эломоновнинг тили бормади, айтдики, шунга ўхшашроқ, биласиз-ку, хола, у одам ҳалигиндай, отдан тушсаям, эгардан тушмайди... Еқарингни билувдим, деди хола бечора қувониб, илоё бундан бу ёқ ишларингга қушойиш берсин, илоё ганим зоти ғафлатдан уйғонмасин, қулала ётган жойида жони узилсин!..

Раим Файбар кекчи одам эди, қайтиб Эломонов билан кўнгли ёриб гаплашмади, то ўла-ўлғунча уни кўрса — бас, алик ўрнига, мартабангиз аянам улғу бўлсин, Саидмуродбой, деб ўтди. Узунга майли, лекин ўғиллари ҳам Эломоновга жипс келмади. Битта Тошпўлат дегани, бирор жиддий хато қилдимми ёки наҳангроқ домлаларга бурнидан баландроқ гапириб қўйдими, салкам урилиб кетай деди, лекин шунда ҳам йўқлаб келмади, бўлмаса, унга ўхшаган олимчаларнинг фожиасини байрамга айлантириб бериш Эломонов учун чўт эмасди. Ушанда Эломонов кўп кутди, лекин Тошпўлат келмади, гажирлик қилди.

Бугун ўйлаб қараса, шу йиғитчанинг отасида — ўжар, ғирт саводсиз чолда ҳам фаҳму фаросатдан бор экан. Худди у айтганидек, бориб-бориб ҳеч ким Эломоновга рост гапирмай қўйди. Ёмонлар балки қасддан рост гапирмагандир, лекин яхшилар ҳам индамади, кўзингни каттароқ оч, Эломонов, биргина ҳалоллик билан иш битмайди, атрофингдагилардан ҳам бохабар бўл, деб айтадиган марди майдон топилмади.

Шундай бўлгач, яхшининг ёмондан фарқи қоладими, биродарлар!..

Балки улар, Эломонов барибир гапимизга ишонмайди, деб ўйлаган чиқар?

Ишонган бир одами, кўзини лўқ қилиб туриб, ўртоқ Эломонов, Саидмурод Замон ўғли замон тургунча туради, деб сўз ўйини қиларди. Эломонов индамасди. Индамаслик не, ана эшитгиси келарди бундай гапни!

Ишонган одами унинг ўзига қўшиб элнинг ҳам, замоннинг ҳам қадрини бир пул қилганини энди сезади. Ич-ичидан зил кетади: наҳотки мен шунчалар гўл эдим?! Эсига бир вақтлар Ҳандалакдан келган содда-баёв тракторчи йиғит тушади.

Оёғида лой юқи кирза этик, ёқавайрон, усти-боши қорамой, котиба аёлнинг ҳай-ҳайлаганига қарамай Эломоновнинг кабинетига бостириб кирди, қўлида латтага уралган оғир бир нарса, кабинет эгасига рўбарў бўлди:

— Биз бир механизатор одам, шахрингизга меҳмон бўп келувдик, — деди. — Запчасга кеп, сизиям кўриб ўтай, дедик.

— Хуш келибсиз, — деди Эломонов бу дали-гули йиғитга кўнгли ийиб. — Қалай, пахтазор майдонида меҳнат зўр кетяптими?

— Меҳнат-ку зўр кетяпти, — деди тракторчи йиғит, — лекин ишлар чатоқ.

— Иҳ! — дея ажабланди Эломонов. — Гапингиз қизиқ бўлди-ку, ука, ахир, меҳнат зўр кетаётган жойда ҳам ишлар чатоқ бўладими?

— Бизнинг-ку ишимиз беш, лекин ўлганларнинг иши ёмон. Қишлоғимиздан юз йигирма киши урушдан қайтмаган экан. Шуларнинг арвоҳи шод бўлсин деб, ёдгорликка пул йиғувдик, лекин ҳайкал қурилмай қолиб кетди.

— Яхши бўлмабди. Қайси қишлоқдансиз?

— Ҳандалакдан, — деди тракторчи йиғит нечукдир ийманиб. — Ҳандалакдай бир қишлоқ эди, энди кенгайиб кетган. Юз йигирма одамимиз урушда шахид бўлган, шунга хижкина бўлсаям ҳайкал қўямиз, деб пул йиғиб эдик, пулни муовинингиз Қўшшаев Худоёр ёб қўйди.

— Маломат қилманг, ука, — деди Эломонов ишонқирамай. — Механизатор экансиз, сизга бу гаплар ярашмайди. Ахир, ўзингиз ўйланг, Худоёр Қўшшаев Ҳандалакда нима қилади?

— Қўшшаев Худоёрнинг асли палаги Ҳандалакдан. Аввал бизга ўхшаган фақир-пастак бўлиб юриб эди, кейин ўсди, лекин ўзи Ҳандалакдаям анча йил ишлаган.

— Қачон? Уртоқ Қўшшаев Ҳандалакда қачон ишлаган?

— Ун йилча бўлди. Аввал мактабда ўқитувчи эди, кейин раис... кейин бу ёқларга келиб қолди.

— Пулни қачон еган?

— Унгаям ун йилча бўлди.

— Қизик экансиз-ку, ўн йил олдинги гапни бугун келиб айтасизми?

— Ҳар йили ваъда қилишади, ўртоқ Эломонов, ишониб юраверибмиз. Бугун меҳайник билан уришиб, запчасга ўзим келдим. Шеригим, қўй, ҳазиллашма, Қўшшаев дегани Эломоновнинг ўнг қўли, обориб тикади, деб айтсаям... келабердим. Төпароққа чиқиб юрмадим, энди, сизнинг идорангизга ишонмасак, яна кимга ишонамиз, ака? Сиз бу Худоёрни кифтингизга олиб бекор қиласиз.

Эломонов нима қиларини билмай қолди. Тракторчидан фамилиясини сўради, Самадов экан. Колхозининг планини сўради — айтди, ҳосилдорликни сўради — айтди, масту аластга ўхшамади, гаплари узук-юлуқ бўлгани билан, фикри хийла равон экан. Эломоновнинг боши қотди. Жиддийроқ ажрим қилай деса, вақти зиқ, ҳали прокуратурага оширилмадиган қоғозларни кўради, кейин икки жойга бориб мажлис ҳайъатида ўтириши керак. Ноилоҳ, бир парча қоғозни қоралаб, тракторчига узатди:

— Энди шундай қиламиз, ўртоқ Самадов, — деди, — мана бу қоғозни олиб, райишроқўмингизга борасиз. Раисга шахсан мендан салом айтиб, қоғозни берсангиз, кўнглингиздагидан ҳам зиёдароқ ёдгорлик қуриб беради.

— Худоёр-чи? — деб сўради тракторчи. — Худоёрдаги пул шундай қолиб кетадими? Ҳарна, ўзимиз йиққан савоби пул эди, энди ҳукуматни харажатга қўямизми...

— Хотиржам бўлинг, — деди Эломонов. — Аниқлаймиз. Агар гапингиз рост чиқса... кўрамиз. Сиз пахтазор майдонидега бемалол меҳнат қилаверинг, ўртоқ Самадов.

Тракторчи хурсанд бўлиб чиқиб кетди. Эломоновнинг ўзи ҳам унинг ортидан чиқди, қабулхонадаги одамлар билан саломлашиб, муовинининг эшигини тортиди. Қўшшаев телефонда гаплашаётган экан, уни кўриб гапни қисқа қилди, ўрнидан туриб, гилам устида қарши олди:

— Марҳабо, Саидмурод Замонович! Овора бўлсиз, чақирсангиз ўзим кирардим-ку?

Эломонов ўтирди. Муовинига иложи борича тик қараб, сўради:

— Ҳандалақда ишлагансиз-а, ўртоқ Қўшшаев?

— Ҳа, — деди муовин. — Аввал муаллим, кейин қисқа муддат раис... Районга чақиргунча бирор етти йилча ишлаганман. Кейин бу ёққа ўтдик.

— Ҳандалақдан бир одам келибди. Урушда ҳалок бўлганларга ёдгорлик учун пул йиғувдик, шунинг муовинингиз еб қўйди, деб айтади.

Қўшшаевнинг ранги қув оқарди:

— Йўғ-э, унчалик эмасдир!.. Е қасам ичайми?

— Қасам ёмон нарса, — деди Эломонов. — Бола-чақангиз бор, зиёни тегади.

— Бўлмаса, майли, Облоқул Бозоровичга айтинг, текширсин, лозим топса, устимдан иш кўзгасин.

— Унчаликка бормайлик, Худоёржон... Ҳандалақдан бир тракторчи келиш шу гапни айтди. Фамилияси Самадов экан.

— Самадов? — дея ажабланди Қўшшаев. — Самадовни танийман. Бамаъни йигит, жуда меҳнаткаш, ичкиликнинг ҳидини ҳам билмайди. Сиз айтган гап жуда жиддий, Саидмурод Замонович, бу ерда бир англашилмовчилик бор, Самадовни тухматчи деб айтолмайман, лекин...

— Пулни еганингиз йўқми, ишқилиб?

Муовин индамади. Эломоновнинг тирсагидан тутиб, деворга тираб қўйилган китоб тўла жавонга қараб бошлади. Төпароқдан «Сталинград остонасидаги жанг» деган катта китобни олиб, орасидан сарғайиб кетган сурат чиқарди.

— Мана шу расмдаги киши отамиз бўлади, Саидмурод Замонович, — деди овози бўғилиброк. — Қўшшабой фирқа дейишарди. Урушдан қайтмади. Онамиз эллингини йилда қазо қилди. Уч бола етим қолдик. Узимизни ўзимиз катта қилганмиз. Ҳайриятки, шу замонда туғилган эканмиз, бўлмаса... Мен жуда қийналиб ўсганман, Саидмурод ака!

— Қўйинг, Худоёржон, — деди Эломонов қаншари ачишиб. — Сизга ишонаман.

— Йўқ, — деди Қўшшаев, — сиз ҳам менинг гапимни тузукроқ эшитинг, Саидмурод Замонович. Бу лънати урушда йигирма миллион одам ҳалок бўлди. Шундан юз йигирматаси бизнинг Ҳандалақ қишлоғидан. Узингиз ўйланг, Саидмурод ака... наҳотки мен... ўликнинг ҳақини есам?!

Эломонов муовинининг кўзларида ёш кўрди.

— Бўлди, — деди, — қуйинаверманг, ука. Тухмат қилгани учун Самадовга чора кўрамиз.

— Илтимос, унга тегманг, — деди Қўшшаев.

— Бу гап Самадовнинг ўзидан чиқмаган. Бир ой олдин борганимда Ҳандалақнинг оқсоқоллари йиғилишиб, янги раисларидан нолигандай бўлишувди.

— Уларнинг раиси ёмон бўлса, сизда нима айб?

— Э, Саидмурод Замонович сиз деҳқон халқини билмайсиз экан, — деди муовин синиқ илжайиб. — Улар менга, колхозга яна узинг раис бўлгин, деб айтишди, шунга...

— Уйлаб гапирясизми? Биз сизга осонликча рухсат берармидик!

— Мен уларга шу гапни айтдим, қулоқ солишмади. Энди, узингиз кўриб тургандай... яхши ният билан тухмат қилишяпти.

— Йўқ! — деб юборди Эломонов. — Ҳали бу гаплар тактика денг?!

— Тактика, — деди Қўшшаев. — Самадов билан бир мактабда ўқиганмиз, сиз унинг анойилигига учманг, мактабдаги драмтўгаракнинг энг олди шу эди.

— Оббо! — деди Эломонов хурсанд бўлиб. — Ажойиб халқимиз бор-да, Худоёржон! Демак, азбаройи яхши қуришганидан тухмат қилишаётган экан-да?..

— Ҳа, энди... Ҳандалақкаям озми-кўпми хизматимиз синган, — деди Қўшшаев камтарлик билан. — Шунга...

— Яхши, — деди Эломонов. — Лекин, уларнинг ниятлари қанчалик олижаноб бўлмасин, тутган йўллари тўғри эмас, кейин... биз сиздек кадримизни колхозга бериб ўйборолмаймиз. Сиз бу ерда кўпроқ фойда келтирасиз. Илтимос, ҳақиқоқларингизга айтсангиз, минбаъд бундай гапларни такрор қилишмасин, ҳарна, раҳбар одамнинг шаънига яхши эмас. Узимиз назоратчи ташкилот бўлгандан кейин... ҳар хил гап-сўзлардан эҳтиёт бўлишимиз керак.

— Ҳўп, — деди муовин. — Илтимосингизни етказаман. Кейин ёдгорлик масаласини ҳам тезлатамиз. Пул йиғилгани рост, ҳаммаси тайинли бир одамда турибди. Тўғри, қурилди иши кечикиброқ кетди. Лекин сиз Самадовнинг ҳазилига ишониб юрманг, Саидмурод Замонович, агар элнинг шу кутлуғ ишга аталган пулига кўз олайтирсам, йигирма миллион одамнинг арвоҳи уради-я!

Эломоновнинг миясига ўрнашиб қолгани шу гап бўлди: йигирма миллион арвоҳ. Лекин, арвоҳ ургунча Қўшшаев яна икки йилча давр сурди. Бу орада у Ҳандалақка бориб, Улжабоев деганнинг укасини раисликка «сайлаб» келди. Ёдгорликка аталган пулни еб қўйди деб, колхоз кассирини ёмонотлига чиқарди. Ва яна кўп ишлар қилдики, булар кейинроқ, бир ойга чўзилган суд мажлисларида ошкор бўлди.

Унгача тракторчи Самадов Ҳандалақдан боз келиб, кассирни ҳимоя қилди. Лекин Эломонов, муовиннинг гаплари ёдида, ҳеч ишонмади:

— Ҳазилни қўйинг, ука, — деди. — Ёдгорлик қурилди, деб менга ҳисоб беришди.

— Қурилди, — деди Самадов. — Лекин, ҳукумат ҳисобига қурилди.

— Ҳм, — деди Эломонов. — Ҳўш, янги раис қалай?

— Қалайми, мисми, ҳали билолмадик, ҳозирча ўзига ҳовли-жой қуриб ётибди, рўзгорини тиклаб олсин, кейин кўрамиз, аммо-лекин, ўртоқ Эломонов, кассирга жабр бўлди, бечора ўзи инвалид, бир оёғи йўқ, биз пулимиздан кечсак ҳам, муовинингиз кўнмапти.

— Муовиним тўғри қилади, — деди Эломонов. — Сиз ёдгорлик қурмоқчи бўлган уруш қурбонларининг орасида унинг отаси Қўшшабой фирқа ҳам бор!

— Йўғ-э! — деди Самадов. — Ахир, Қўшшабой бўзафуруш қирқ олтинчи йилда ўлган-ку! Урушгаям бормаган. Худоёрнинг ҳужжатини кўринг, қирқ тўртинчи йилда туғилган. Қўшшабой бўзафуруш жанги жадалда юрса, Худоёр қайдан туғиларди!!

— Ҳазилнинг ҳам чеки бор, механизатор укам! — деди Эломонов жаддан қизариб. — Сиз ўртоқ Қўшшаевни ҳақорат қилманг!

Шундай дедию тугмачани босди, кабинетга кирган котибасига буюрди:

— Айтинг, Хачча опа, навбатдаги одам кирсин! — Сўнг тагин Самадовга юзланди: — Мен сизни бамаъни йигит деб ўйловдим, ўртоқ Самадов... Боринг!..

— Мен ҳам сизни дуруст деб юриб эдим, — деди Самадов. — Аммо-лекин энағар экансиз, ўртоқ Эломонов! — Кетинг! Бетамизлики бошқа жойга бориб қиласиз. Сиз билан гаплашадиган гапимиз қолмади.

— Меники қолди, — деди Самадов. — Менинг ҳамма гапим чала қолди.

Самадов гапининг чаласини икки йилча ўтиб, Облоқул Бозоровичнинг кабинетига айтди. Марказдан одам келиб, тергов бошлаган пайти эди, Эломоновни ҳам гувоҳларга қўшиб қақирди. Самадов ҳам шу ерда экан. Эломонов ҳамма билан саломлашиб чиқди, лекин Самадовга келганда узатилган қўли муаллақ қолди.

— Ҳаммасига мана шу акам айбдор, — деди Самадов марказдан келган одамга қараб. — Мен Худоёрнинг кимлигини бу акамга айтганман, гапимга қулоқ солмай, кабинетидан қувиб чиқарган. Кассирнинг ноҳақ кетганиниям биларди. Ана, кассир шу ерда ўтирибди, уруш инвалиди, яқинда оқланиб чиқди, лекин ярим йилча ётиб келгани-чи! Айтинг, Холмат ака, ноҳақ ётганингиз алам қиладими?

Самадов кабинетнинг пойгак тарафида қўлтиктаёғини ёнига қўйиб ўтирган кишига қаради — кассир шу эди. Лекин кассир индамади, гўё минг қўйиндан бирини бахшида қилган бойдай, шунчаки қўл силтаб қўяқолди.

— Сиз, пиркурор ака, — деди Самадов Облоқул Бозоровичга юзланиб, — мен айтган гапларни Эломонов акамдан бир сўранг!..

Облоқул Бозорович, Эломоновнинг кўп йиллик қадрдоғи, ўқинч аралаш сўради:

— Саидмурод Замонович, Самадов Эгамбердининг сизга шу гапларни айтгани ростми?

— Айтган, — деди Эломонов. — Самадовнинг ҳамма гапи рост.

— Демак, сиз Қўшшаев Худоёрнинг кирдикорларини илгари ҳам билгансиз?

— Йўқ, билмаганман, — деди Эломонов. — Самадов менга ҳақиқатни айтган, лекин мен ҳазил деб ўйлаганман.

Марказдан келган одам бетоқат бўлиб, столга қалам билан урди:

— Жиддийроқ бўлинг, ўртоқ Эломонов!

— Рости шу, — деди Эломонов. — Мен Самадов ҳазиллашяпти, деб ўйлаганман.

Самадов ўрнидан туриб кетди.

— Э, акалар! — деди фиғони чиқиб. — Мен, бир прастой механизатир одам, келиб-келиб Эломонов билан ҳазиллашаманми? Ҳазиллашсам, ўзимга яраша бўйинсам¹ бор, нима, эсимни ебманми!

Марказдан келган одам тагин Эломоновга қаради: бунисига нима дейсиз?

Эломонов индаёлмай қолди. Марказдан келган одам Облоқул Бозоровичга имо қилди. Зум ўтмай соқчилар Қўшшаевни олиб кирдилар. Эломонов унга кўз ташлаб, тиржайганини кўрди. Бир зум ўзини билмай қолди, хонани бошига кўтаргудай бўлиб қолди:

— Қўшшаев! Илоё, сени йигирма эмас, қирқ миллион одамнинг арвоғи урсин!

Кабинетда ўтирганлар ҳайратга тушдилар. Биргина Қўшшаев хотиржамлигича қолди.

— Худони тилга олганингиз нимаси, Эломонов! — деди у кулиб. — Ахир, атеист одамсиз-а!..

— Иблис! — деб бақирди Эломонов. — Сендай қасам-хўр иблисга дуч келган ҳар қандай одам художўй бўлиб қолади!

— Мен қасам ичмаганман, Эломонов, — деди Қўшшаев. — Сиз ўзингиз, қасам ичма, бола-чақага зиёни бор, деб айтгансиз.

Эломонов чурқ этолмади. Юраги ёмон санчди. Кўзлари хиралашиб, курсидан гилам устига сирғалиб тушди. Шаҳар четидаги чоғроқ касалхонада ўзига келди. Қараса — тепасида таниш профессор Инфаркт деб айтди, ахволнингиз оғир, Саидмурод Замонович, қимирламай ётишингиз керак!

Бир ой тўшакда қимирламай ётди. Касалхонадан чиқса, санаторийга йўлланма тайёр турибди. Бормади. Жойида ўтириб, Қўшшаевнинг ишини ўрганди. Айбномада қўш ҳовли кўрсатилган экан. Эломонов суриштириб, учинчисини ҳам топди. Прокурор билан бирга бориб, ухласа тушга ҳам кирмайдиган данғиллама бир иморатни кўрди. Ун саккизта хона санади.

Қўшшаев қоровул қилиб қолдирган одамларни ҳайдаб чиқариб, уй болалар боқчаси ихтиёрига ўтказилди. Ун саккиз хонага етарли бола топгунча маориф бўлими роса бир ой овора бўлди. Сал ўтиб, Қўшшаев учинчи синфда ўқиётган ўғилчасига атаб қурдирган яна бир ҳовли топилди. Милициядан кўнғироқ бўлиб, бунисини нима қиламиз, деб сўрашди. Эломонов юқори ташкилотлар билан маслаҳатлашиб, халқ вакилига берилсин, деган кўрсатма олди. Ун тўрт болали бир чилангар бор экан, халқ вакили деб, шунга қоғоз қилиб бердилар. Лекин чилангар бор ҳафта ўтар-ўтмас, ҳамма ёғи гулқори, ҳамма ёғида кўзгу, болалар синдириб-нетиб қўйса нима қиламан, деб додлаб келди. Эломонов унга, майли, синдираверсин, деб айтди, шу уй сизники, бемалол яшайверинг, ака, ўн тўрт болангиз бор экан, бу уй сизга она сутидай ҳалол!

Уша кезларда, аксига олгандай, йигинлар кўпайиб кетди. Эломонов шуларнинг барига бориши шарт эди. Бориб ҳайъатда ўтирарди-ю, лекин ўзини жуда омонат сезарди. Гўё ҳамма унга бармоғини биғиз қилаётгандай. Салом-алик ҳам илгаригидай эмас.

Зарурат юзасидан омонат кассага бориб, ўзи ҳақидаги миш-мишлар бу ерга ҳам етиб келганини сезди. Ҳар гал кулиб гаплашадиган кассир хотин у билан лоақал сўрашмади, узоқ чўт қокди, берадиган озгина пулини ҳам қизганиб бергандай бўлди.

Эломонов ортиқ чидолмади. Прокурорга телефон қилиб, Облоқул Бозорович, деди, ҳар қалай, сизу биз эскидан қадрдонимиз, бир яхшилиқ қилинг, бирортаси келиб мендан гап сўрасин, бу миш-мишлар жонимга тегили!

Прокурор унинг ахволини тушунди, қолаверса, бу тадбир ўзининг ҳам келажак режасида бор эди, эртаси кунийёқ университетни эндигина битириб келган серғайрат, ишти-ёқманд терговчини юборди. Терговчининг суҳбатини ҳузуридон деб айтса бўлмас, лекин у Эломоновга ўғлидай азиз кўринди. Терговчи очикқина йигит экан, кўнғилигини шундоқ айтиб қўяқолди: мансабини сунистеъмол қилган деган гумонимиз бор, такрор айтаман, бу ҳозирча шунчаки бир гумон, Саидмурод Замонович, шахсан менинг сизга гараз-паразиз йўқ, бурчим — ҳақиқат қилиш, энди мен билан курашасиз, ака.

Терговчи Эломоновга маъқул тушди, омдигина кийим-бошига қараб ўзича, бунга ишонса бўлади, бойваччалардан эмас, ўқишгайм ўз кучи билан кирган, деб хаёл қилди, дарҳол тугмачани босиб, котибга аёлга чой буюрди; мендан тортинманг, ука, деди, ҳали бу кабинетда ўтирганим ҳам, бошқа асбасою дебдабалар ҳам сизни хижил қилмасин, бемалол сўрайверинг, менинг сиздан яширадиган гапим йўқ. Терговчи сал қимтиниброқ: катталарни биринчи марта тергов қилишим, деди, айбга буюрмайсиз. Сезяпман, деди Эломонов, ўртоқ Бозоров сизни синаштага юборибди, агар Бирор жиддий гап чиқса, кейин тажрибалироқ одамни юборади, лекин сиз тортинманг, ука, мен сиз тараф, тажрибали терговчига иш қолдирмаймиз...

Иккови уч соатча савол-жавоб қилишди. Терговчи бирор ўн варақ қоғозни қоралаб чиқди. У кетган заҳоти Облоқул Бозорович телефон қилди:

— Қўшшаев бизни доғда қолдирибди, ўртоқ Эломонов!

— Нима, турмадан қочибдимми? — деб сўради Эломонов. — Тушунтириброқ гапиринг!..

— Сизнинг номингиздан ҳам пора оларкан, — деди Бозоров. — Асли айтмаслигим керак эди, жўра, лекин... Мана, қўлимга яна бир папка келиб тушди...

Эломонов гангиди, трубкани қўлидан тушириб юборишига сал қолди, қалтироқ овозда:

— Мен ҳеч пора олмаганман, Облоқулжон... — деди.

— Лънатининг ўзини қамабмиз-у, қуйруғнинг ярми ташқарида қолган экан. Суд бузилади энди. Қайтадан тергов қиламиз. Эҳтиёт бўлинг, энди у сизниям эш тортади.

¹Тенгкур.

Соддасиз, жўра, ўзингиз ҳам ўшанинг қуйруғига айланишингизга бир баҳя қолибди. Шунча вақт билмай юргансиз-а! Шунча вақт-а! Шундай масъул идорада ишлаб-а!.. Уртоқ Бакиров, Эломонов ҳалол одам-у, бўшанглиги ёмон, деб тўри айтган экан. Кўзингиз қаерда эди, Эломонов? Қўшшаев сизни маймун қилиб ўйнатибди-ку?! Ландавурсиз, жўра, ўша райижрокўмда тинчгина ишлаб юргангиз маъкул эди. Назорат ишлари учун қатъият керак, ўткир кўз керак!

Эломонов ҳуши бошидан учиб, миқ этмай ўтирарди. Бозоров сал жаҳдан тушиб, секин сўради:

— Энди нима қилдик, Саидмурод?

— Ариза ёзаман, — деди Эломонов. — Мени биргина шу оқлаши мумкин.

Терговчи билан гаплашгани ҳам, ариза ёзгани ҳам ўша куниеқ ҳаммаёққа овоза бўлди. Кечқурун уйга келса, Бинафшахон хуноб бўлиб ўтирган экан, ҳе йўк, бе йўк, бирдан ташланиб қолди:

— Битта битта қизингиз бўй етиб қолганида бўшамай турсангиз нима қиларди, Саид ака?! Ялиниб-ёлворинг эди, шунча йил ҳўкиздай ишлаган одам!..

— Ҳўкиздай деб рост айтасиз, — деди Эломонов. — Ишлайверибман-у, юмшоғ зарангини сўрамабман ҳам... Кимнинг ерини ҳайдаганимни энди тушундим, энди — омочга ярамай қолганимда!

Бинафшахон ташбехни ёқтирмади:

— Нега?! — дея бўғилди. — Нега сизни бўшатади?

— Ҳали бўшатмади, — деди Эломонов. — Лекин ўзим чидолмадим, ариза бериб келдим.

— Одам ўзиям ариза берадимиз?! Оҳ, менинг бечора жоним!..

— Бошқа иложим йўқ эди, Бинафшахон. Кет, деб айтишларини кутиб ўтирмадим. Ахир, мендаям орият бор, шунча гапдан кейин яна ўша курсида кўзимни лўқ қилиб ўтираманми?!

Бинафшахон неки балони кутган бўлса кутган, лекин бунақасини ўйламаган экан — тахта бўлиб қолди. Ниҳоят, дори-пори ичиб, тагин тили калимага келди:

— Айбингизни ўзингиз биларсиз, Саид ака?

— Қўшшаев пора оларкан.

— Қўшшаев?! — дея ҳайратланди Бинафшахон. — Худоёр-а?!

Бинафшахон Қўшшаевнинг бўшаганию аллақачон қамалганини жуда яхши биларди, билатуриб сўрагани Эломоновга алам қилди.

— Ҳаммаси қўшилиб кетди, — деди у. — Ўлжабоев унга тоға эди, Некқадамов — кудаси... Пиллакашлик фабрикасининг директори Тоштемиров билан тўн кийишган жўра. Барисининг томири бир бўлиб чиқди.

— Айбдор жазосини топади, — деди Бинафшахон, — лекин...

— Лекин-пекини йўқ, — деди Эломонов. — Учови ҳам ходимим эди.

— Некқадамовнинг идораси бошқа-ку?

— Гап идорадами, Бинафшахон!.. Лоақал, Қўшшаев менга муовин бўлганини эсларсиз?..

— Шундай одам-а! — деди Бинафшахон. — Усмон Носирни ёддан биларди-я!..

— Одам эмас, ҳайвон! — деди Эломонов. — Шундай, Бинафшахон, курсдошингиз порахўр чиқди!

— Таъна қиялсизми? — деди Бинафшахон ранги ўчинқираб. — Айбим — тузук одам, деб айтганимми? Мен қайдан билибман, ўзингиз аввал яхшилаб синаб кўринг эди. — Синаб кўрдик! Кўлтиғимда юриб, менинг номимдан ҳам пора оларкан.

Бинафшахон бунисини кутмаган эди, бирдан руҳи тушиб кетди, йиғлади:

— Пора олса, яшшамагур Қўшшаев олибди, сизда не айб? Порахўр билан тенг қилишибди-да!

Эломонов бир чўчиб тушди:

— Оғзингизга қараб гапиринг! Қўшшаев турмада ётибди, мен, кўриб турибсиз...

— Ишингиз терговдамиш-ку?

— Терговга тушди, холос. Тергов билан турманинг фарқи борарсиз?!

— Икковиям бир гўр! — деди Бинафшахон ҳиқиллаб. — Тақрон жойда қоламиз энди! Сиз ҳам бошқаларга ўхшаб топармон бўлсангиз майлиди!.. О, бу шўрлик бошим!

— Бундай деманг, Бинафшахон, — деди Эломонов.

— Э! — деди Бинафшахон баттар фиғони ошиб. — Сиз лоақал пора олишиниям билмайсиз, кўрқасиз!

— Бинафшахон!!!

— Кўрқасиз! Кўрқмасангиз, сиз ҳам олар эдингиз!

Бинафшахонни ҳалигача бу аҳволда кўрмаган одам, ҳайратдан ёқа ушлагудай бўлди. Уйга таскин истаб келган эди, маломат эшитди!

— Ҳазар қиламан! — деб қичқирди у. — Умрим бино бўлиб, бировнинг бир сўмини еганим йўқ. Топганим — ўзимники. Лақма эканман, мана, жазосини тортяпман. Мен сизни сал қайишар деб ўйловдим, хотинимсиз, ахир!..

Хотин индамай хонадан чиқди.

Уша кеча ўринин айри солиб ётишди. Бинафшахон ётоқда, Эломонов кабинетда тунади. Талабалик йилларидан ирим билиб асраб қолган қоғоз қалпоқли чироғини ёқиб, ёруғида олам замон эзилиб ўтирди, ҳориб тўшақка кирганида ҳам ўчирмади, йиғлагиси келди, кечроқ — хотини билан қизи жимиб қолгач, йиғлаб ҳам олди, лекин Бинафшахон ухламаган экан, эрининг хўрсиниғи қулоғига етди, ярим тунда келиб эшикни туртди...

— Епиқ, — деб овоз берди Эломонов. — Қулфлаб кўйганман.

— Нега бунча хўрсинасиз, Саид ака?..

— Сал шамоллаб қолганга ўхшайман. — Эломонов бошини кўрпага буркади.

Бинафшахон шиппақларини шипиллатиб изига қайтди. Бирор йигирма дақиқа ўтиб, яна қадам товуши эшитилди.

— Саид ака-а...

— ...

— Энди... Ҳалиги гапим... ноўринроқ бўлди-да, а?

— Қайси бири?

— Ҳали... айтганим...

— Эсдан чиқаринг, дейсиз-да?

— Азбаройи куйинганимдан... Тўгин бировга айтиб юрмам.

— Қизикмисиз, Бинафшахон, менданки гумон қилсангиз... Бу гапларни бировга қандай айтаман, ахир, бир чеккаси ўзимга тегади-ку!

— Кечиринг, Саид ака. Раҳмат сизга. Гапимни кўнглингизга олманг, ҳаммаси ачинганимдан...

Бинафшахон эшикдан узоқлашди. Зум ўтмай ошхона тарафдан машинканинг чиқилгани эшитилди. Ёзяпти, деб ўйлади Эломонов хотинига раҳми келиб, бунинг жонига балли, шу аҳволдаям ёзаверади, шахсан мен ёзолмасдим...

Бугунги кунда Эломонов бир варақли қурувчилар газетасига муҳаррир. Бу мансаби аввалгисининг олдида ушоққина, лекин ташвиши ҳам шунга яраша, яъники — тинч, ғавғодан холи. Неки юмуш бўлса, учта қирриқ ходими бор, ўшаларнинг ўзи эплайди. Ҳар жума чошгоҳ пайти Ҳамроқул деган ходими бўёқ хиди анқиб турган варақани олиб киради, Эломонов имзо чекади. Имзо чекаётиб бурун тортадиган одати бор, буни Ҳамроқул ҳар гал хўрсиниқ деб тушунади ва ҳар гал бир хил илжайиб, секин қочирди қилади:

— Эсга тушдими, Саид ака?

— Нимаям эсга тушарди, Ҳамроқулжон, — дейди Эломонов.

— Нима бўларди, мансаб-да, — дейди Ҳамроқул.

— Бошқаларни иззат қилишни қачон ўрганасиз, ука? — дейди Эломонов оғриниб. — Ҳали униб-ўсишингиз бор, кимсан, журфакни битирган одамсиз-а!

— Мен ўсмайман, — дейди Ҳамроқул. — Бўлган бўлдим шу, ака. Тўсатдан ўлиб-нетиб қолсам, «Ҳамроқул Қаршиев туппа-тузук одамликдан ҳафталик варақанинг адабий ходимлиги даражасигача бориб етди», деб ёзасиз-да, Саид ака?

— Улимни ўйламанг, ука, — дейди Эломонов босиқлик қилиб.

Ходим билан пачакилашиб ўтиргиси келмайди. Унинг гаънасини жуда яхши тушунади, яъники, биз эшақдай ишлаймиз, сен лоақал бир сатр ҳам ёзмайсан, демоқчи.

Эломонов, не-не зотлар билан гап бериб, гап олишган одам, негадир шу йигит билан гаплашишни уйда қилолмайди. Узини айбдордай сезади. Ҳар гал у чиқиб кетгач, алами келиб, трубкини кўтаради. Уртоқ Мамашокиров, дейди, аввалги гапим — гап, майли, бирор қолхозга агроном қилиб юборишсин, лекин бу жой менинг жойим эмас. Уртоқ Мамашокиров пинак бузмайди, сабаб, деб сўрайди, сиз аввал сабаб кўрсатинг, нега у ерда ишлаёлмайсиз, ўртоқ Эломонов, балки бирор ёрдам керакдир? Эломонов сабабини айтади: ходимлар билан чиқишолмаяпман, ўртоқ Мамашокиров. Лекин Мамашокиров ишонмайди: қўйсангиз-чи, ўртоқ Эломонов, бутун бир катта идорани шунча ийл бошқарган одам, энди учта ходимга бас келолмайсизми? Мамашокировнинг овозида андак пичинг сезилади. Эломоновнинг хуноби ошади: учтаси билан эмас, биттаси билан чиқишолмаяпман, қолган икковни дуруст, лекин шу биттаси... Мамашокиров айтганидан қолмайди: ана, биттаси ёмон бўлса, қолган иккитаси яхши экан-ку, ўртоқ Эломонов, йўқ, бундай ношуқурлик қилманг, ҳозирча шу жойни гуллатиб туринг-кў, бу ёғини биз ўртоқ Бакиров билан маслаҳатлашиб кўрамиз. Қачон, деб сўрайди Эломонов, мен жуда безор бўлдим, ўртоқ Мамашокиров, ахир, қўлимда гулдай хунарим бор, агрономликка ўқиганман! Шошилманг, дейди Мамашокиров, ҳар ишнинг ўз вақти, ўз соати бўлади.

Эломонов ваъдаларнинг пучлигини билади. Охири марра шу, деб ўйлайди, бошқа жойга кетиш йўқ. Агар умид бўлганида, Мамашокиров — анчайин бир ёрдамчи ходим, у билан бундай оҳангда гаплашмас эди. Бор-йўғи бир йилча олдин ана шу Мамашокиров имзога маҳтал қоғозларни қўлтиқлаб, кабинетига оёқ учида қатнаганларини эслайди, бошини сарак-сарак қиладики, во дариф, ҳамма кун бир кун эмас экан-да!..

Вақт ўтавергани сайин у ҳам тақдирга тан берди. Ичидан ўтганини ўзи билди, ташига чиқармади. Аввалги алфозда ишлайверди. Ходимлар билан анча иноқлашди. Учови ҳам болали-чақали одамлар экан. Ҳатто Ҳамроқулнинг кўрслигини ҳам узрли топди. Қолган икки ходим, бола фақир газетага ўзи бошлиқ бўлишдан умидвор эди, деб секин шипшитишди. Эломонов бу сирдан воқиф бўлгач, хийла вақтгача ўнғайсизлибни юрди, йигитга ачинди, дунёнинг ишлари қизиқ, деб ўйлади, мен-ку кетолмай ҳалакман, бу бечора етолмай ҳалак.

Катта-катта йиғинларга, даҳлизи одамга тирбанд кабинетларга ўрганган кишининг бундай овлоқ ишхонага кўникиши анча оғир кўчди. Соатлаб хонада ёлғиз қолиб кетади, стол устида гунг-соқов бўлиб ётган биттаю битта телефонга мунғайиб тикилади — зора бир жиринг этса! Жирингламай жим туради, номард!..

Шу сабаб, қабуллага адашиб-нетиб кирган одамни тезда қўйиб юборолмайди. Ожизлик қилаётганини ўзи ҳам сезади, лекин гаплашиш истаги зўрлик қилади, гап орасида: бирор битмай юрган юмушингиз бордир, Палончиев, деб сўрайди. Айтмаса ҳам ҳоли-жонига қўймайди. Дунёда кам-кўсти йўқ турмуш бор эканми, ахйри у одам бирорта ташвишини айтади. Кимга мингта ғишт керак, кимга — бир куба тахта, бировга бўёқ даркор, кимдир неча йилдирки машина ололмай гаранг, яна кимдир онасига тузукроқ нафақа тўғрилашни истайди, биров касалхонага ётишни... Гарчи бу юмушларнинг бирортаси на аввал ва на ҳозир тасарруфига кирмаган бўлса ҳам, Эломоновнинг эски таниш-билишлари кўп, қолаверса, илгариги нуфузининг чўғи тамом сўниб битмаган, ҳожатманднинг ишини бир зумда тўғрилаб беради. Қарабсизки, бир дақиқа олдин ҳамсўхбатнинг эзмалигидан норози бўлиб ўтирган одам ўзида йўқ хурсанд: раҳмат, ўртоқ Эломонов, раҳмат, Саидмурод ака, сизнинг тантилигу мардлингизга қўйилман! Эломоновга бу гаплар ёқади, андак хижолат билан, лекин ичида мамнун бўлиб айтадики, раҳматига бало борми, Палончиев, бизга бу гаплар чўт эмас, шундай келиб-келиб туринг, одам одамга ғанимат, ахир!

Табийки, бундай одамлар оқибат юзасидан ҳам Эломо-

новнинг ҳузурига келиб туради, гаплашади, шахмат ўйнайди, овутади, ёқтира бошлайди.

Қурилиш бирлашмаси бой, ўнлаб бошқармаю трестлари бор. Ишчию хизматчи бўлиб, жами эллик минг одамга маош беради. Бошлиғи — Чоршанбиев деган ёш, ишбилармон йигит. Аввал Тошкентда, кейин Ленинградда ўқиб келган. Ходимларга ғамхўр, ширинсухан. Ёш бошида эллик минг одамнинг ташвиши-ю, газетанинг аҳолидан ҳам хабар олиб туради. Шарт-шароит кўнгилдагидан ҳам зиёда. Бир кун Бинафшахон эрининг янги иш жойини кўргани келиб, оғзи очилиб қолди. Кенг, шифтлари баянда кабинет, қўлай мебель, қўш ромли қўш дераза, ҳар деразада биттадан салқинлатгич ғувиллаб ишлаб турибдики, қараб кўзларига ишонмайди.

— Дурустдай-ку, Саид ака, — деди. — Дарпардалари ҳам янгига ўхшайди.

— Янги, — деди Эломонов. — Фақат секретарка етишмайди, холос. Бир ҳисобда шунисиям яхши, Бинафшахон. Қулоғим тинч бўлади, рашк қилиб юрмайсиз.

— Ҳо! — деб кулди Бинафшахон. — Мен сизни ҳеч қачон рашк қилмаганман.

— Тўғри қиласиз, — деди Эломонов, лекин ичида сал ранжиди.

— Хушомадгўй кўп экан, — деди Бинафшахон. — Қани у, эшигингиз олдида уймалашган одамлар?

— Энди, бу ишнинг мазмун эътибори билан бутунлай бошқача, — деди Эломонов мулзам тортиб. — Қабул деганлари шахсининг нуфузига яраша бўлади. Бу жойда менга кам одамнинг иши тушади, бинобарин, қабул ҳам шунга яраша...

— Йўқ, — деди Бинафшахон. — Одамларда оқибат йўқ, омма манфаати, омма манфаати, деявериб қулоғимни батанг қилардингиз...

— Энди, сиз айтганлар омма эмас-да, хоним, — дея эътироз қилди Эломонов. — Улар... улар шунчаки шотирлар эди, холос! — Топган ибораси ўзига ҳам ёқди. Жилмайди.

— Нега куласиз? — деди Бинафшахон тушунмай. — Урнингизда бошқа одам бўлса, йиғлар эди!

— Балки, — деди Эломонов, сўнг курсида қаддини ростлаброқ ўтирди. — Лекин фойдаси бўлармикан, хоним? Йўқ, йиғлайдиган одам бошқа. Танқид тўғри эдики, мен чидадим. Бундан бу ёғига ҳам чидайман.

— Ғурурингиз қолмабди, Саид ака!

Эломонов шунчаки кулиб қўяқолди. Бинафшахон яна бир оз ўтирди, лекин гап қовушавермагач, ичимга борай, деб чиқиб кетди. У кетгач, Эломонов эшикброк қулди. Мансабдан тушганидан бери биринчи марта шундай яйраб кулиши эди.

Рост-да, деб ўйлади, улар шотир бўлмай, ким эди? Узимку ўзим, сўзимга ҳам ҳайкал ясагач шай бўлиб туришарди. Фақат бир нарса — собиқ шотирларнинг бугун бошқаларни лақиллатиб юргани алам қилади, афсуски, бошқаларга буни айтолмайсан, айтсанг, бу баччагар ғаламислик қилаяпти, деб ўйлашлари мумкин. Қанийди, қозғ-қалам олсангу жамики шотирларнинг рўйхатини тузиб, керакли одамларнинг қўлига тутқизсанг! Бир ҳисобда, бугун шотирлар таовф қилаётган кишиларни ҳам айбситиб бўлмайди, негаки, Эломоновнинг ўзи ҳам шу кунгача гофил эди, унинг ўзи ҳам кўпроқ ана шуларга ишонарди, унга ҳам ҳеч ким, сен, Эломонов, шу-шу кимсалардан эҳтиёт бўл, деб айтган эмас. Раим Ғайбар ҳақ чиқди — бировнинг ақли ақллик қилмайди, оқу қорани ўзинг ажратиб ололмасанг қийин.

Икки ойча бурун Чоршанбиев, эски мансабининг андишасини қилдими ёки тепароқдан биров тайинлаганми, Эломоновни чақириб, биз бу ёқда машина миниб, сиз пиёда юрсангиз бўлмайди, Саидмурод Замонович, деб янги «Волга» топширди. Эломонов бирлашмада машина қаҳат эмаслигини биларди, бирор ўнта автобазаси бор, машина жониворнинг ўзимизда чиққани ҳам, хориждан келгани ҳам қалашди ётибди. Шундай эса-да, ёш бошлиқнинг марҳамати Эломоновга ҳақоратдай таъсир қилди, кизарди, ичида биров, рад қил, паст кетма, Эломонов, деб турди, лекин у Чоршанбиевнинг гапини қайтаролмади, бир ёғи унинг хафа бўлишидан чўчиди, бир ёғи Бинафшахонни ўйлади,

ҳарна, машина бўлса, яна эски муомаласига қайтармикан, деб ҳаёл қилди.

Кечқурун, янги ишга ўтганидан бери биринчи бор машина миниб қайтди. Очиқ деразадан урилган кечки салқин дилига хуш ёқди. Орқа ўриндиққа ясланиб бораркан, кундузги хижолати унут бўлди. Қайфи чоғ, ўзи яшайдиган кўчага бурилар пайти шофёрига буюрди:

— Дудутлатинг, Қулмуҳаммадбой, бизнинг кўчада бола-бақра кўп!

Шофёр кўчага қараб, бола зотини кўрмади. Лекин катталар истаганча топиларди. Бошлигининг ниятини ўзича фаҳмлади, қийқириб кулди:

— Дудутлатамиз, Эломонов ака, биздан нима кетди!.. Мана мундай! Мана мундай! Энди чўзи-и-иб... мундай! Қаранг, Эломонов ака, одамми булар, товуқдай тиркираб кетди-я!

Эломоновнинг ўзи ҳам яйраб кулди:

— Яшанг, Қулмуҳаммадбой, ичим экансиз!

Афсуски, келганини хотини кўрмади. Шофёрга жавоб бериб ичкари кирса, Бинафшахон диванда ёнбошлаб телевизор кўраётган экан. Эрига хиёл бурилиб қараб:

— Намунча шовқин, Саид ака? — деб сўради. — Таксичига мундоқ танбеҳ берсангиз нима қилади, ё у галварс бу кўчада оддий одамлар яшамаслигини билмасмикан?

— Таксичи эмас, — деди Эломонов жилмайиб. — Қулмуҳаммад, йигирма тўрт йигирма тўрт.

Бинафшахон сал юмшагандай бўлди:

— Кимнинг шофёри экан?

— Меники, — деди Эломонов. — Хизмат жойидан.

— Хизмат жойингиз ҳалиям ўшами? — деди Бинафшахон ишонқирамай.

— Хизмат жойим ўша, — деди Эломонов. — Лекин машина беришди.

Бинафшахон янгилликни эшитиб:

— Зўр-ку! — деди. — Бизга ўхшаган бечораларга машина бермайди.

— Энди, менга бергани — сизга бергани-да, — деди Эломонов хижолат чекиб. — Бирга минамиз, хоним.

— Дунёнинг ишлари қизиқ-да... Бўлмаса, бизлар ҳам сиздан кам меҳнат қилмаймиз.

Эломонов хотинининг ғайирлигидан оғринди, лекин сиртига чиқармади.

— Энди, ҳар жойинг ўз шароити, ўз имконияти бор, — деди. — Таққослаб ўтиришингиз ножоиз, Бинафшахон.

— Майли, — деди Бинафшахон сал чирой очиб. — Майли, иззат қилиб беришган экан, миниб юраверинг, бу ёғи менга керак бўлади. Машинангизни мендан қизган-массиз?..

Шунча аччиқ-тизиқ гапдан сўнг, хотини боз мунофиқлик қилганини кўриб, Эломоновнинг жаҳли чиқди:

— Ана, — деди, — ана, онангизникида қантариғлик турган «Жигули»ни мининг!

Бинафшахон бир муддат гарангисиб турди, сўнг бирдан кулиб юборди:

— Вой-й, жаҳлгинангиз курсин, Саид ака! Ахир, у машина Собиржонники, келиб ўзи минади-ку!

— Жуда бўлмаса, укаларингизга беринг, ўшалар миниб юрсин! Собиржонга аталгани ҳам топилиб қолар. Четда ишлаган кимса борки, машина миниб қайтади.

— Собиржон машина миниб қайтарини ўзим ҳам биламан, — деди Бинафшахон. — Қизимизга сеп қилсак, девдим. Тағин гуллаб қўймаг, бу ҳали сир!

— Аввал куёв топинг!

— Топилади, — деди Бинафшахон, — Қизимиз кимдан кам? Ўзи ҳусндор бўлса, дипломи яқин қолди, ақл-одоби жойида. Ўзбекча гапиришнинг билади...

— Энди, шуниям билмаса, роса юрган эканмиз-да! — деди Эломонов куйиниб. — Лекин, қизингизнинг талаффузи ёмон. Ўзингиз адабиёт ҳавасмандисиз-у, шунга эътиборни қаратмаяпсиз.

— Ҳой, Саид ака! Нима, қизингизга душманмисиз?

— Қизиқ гапирасиз-а, Бинафшахон, — деди Эломонов энсаси қотиб. — Лекин олдиндан бунчалар пухта режа тузиш... сеп, машина... Борди-ю, куёвда машина бўлса-чи? Бинафшахон шарақлаб кулди:

— Вой, қизганчиқ! Вой, сиз очкўз-э! Унда ўзимиз минамиз, ахир, худонинг тушунмаган бандаси!

— Билганингизни қилинг. «Жигули»да менинг ҳиссам йўқ ҳисоби. Кейин мен машина ҳайдашни ҳам билмайман.

— Шофёр ёллаймиз.

— Кулги қилишади. Аҳволимиз бундай бўлиб турганда... Бинафшахонга эрининг андишаси ёқмади, ўктамлиги тутди:

— Ўзим ҳайдайман!

— Майли, сиз ўрганинг, Бинафшахон. Бизларга энди кеч, ёшлик пайти, қунту идрокнинг мўллигида ўрганган маъқул экан.

— Тўғри, — деди Бинафшахон. — Лекин мен ҳали улгураман. Сиздан ўн ёш кичиклигим бор.

Эломонов хотинининг гапини шаъма фаҳмлаб, андак қизарди. Бошида турли ғавго айланб, кейин инфаркт, кейин бошқа кўнгилсизликлар... бирор ярим йилдирки, Бинафшахонга тузукроқ меҳр кўрсатолгани йўқ эди. Ҳозир ўйлаб қараса, бу гаплар салкам эсдан чиқиб кетай дебди... Ишдан асабийлашиб қайтади, овқатланади, сўнг ўтириб телевизор томоша қилади, овозинг ўчгур қутидан кўз узганида вақт дегани бир тарафга бориб қолади. Естиққа бош тегди дегунча уйқу элитади. Хайриятки, Бинафшахоннинг «байчилик ташвиши бор, баъзида сахаргача қалам қитирлатиб, машинка чиқиллатиб ўтиради, акс ҳолда... Эрталаблари чопмасам бўлмайди, деб ўйлади Эломонов, ана, қурғур Тўлқинов, ҳар тонгда икки маҳалла нарига чопиб бориб келади, қишда музни ўйиб чўмилади, рангиям хўрознинг тожидай, хотингаям сўзи ўтади, икки гапининг бирида, югуришда хосият кўп, деб айтади, югурган одамнинг ҳамма аъзолари таранг, меҳнатга шай туради...

...

...Эломонов узоқ вақт ўйланиб ётди. Бу юришим ҳеч бир рисолага тўғри келмайди, деб ўйлади, касбим — агрономлик, лоақал қишлоқ хўжалик бошқармасида ишлаб юрсам ҳам тузук эди, Мамашокировдан умид йўқ, Чоршанбиевга ариза берсаму Бакиров билан ўзим бориб гаплашсам... аҳволимни тушунар! Жудаям паст кетмасдан, ялинмасдан, жўн қилиб айтишим керак: бошқа иш беринг, бу ишга лаёқатим йўқ... Бир ҳисобда, Галатепага қайтганим маъқул бўларди, лекин Бинафшахон кўнарикман? Кўнса, қишлоқдаги мактабдан иш ҳам топиларди; кўнгил, ишқу муҳаббат деганлари бебаҳо нарса-ю, аммо ёшлиқдан ҳам кўра, ёш ўтганида кўпроқ керак бўларкан — ёшлиқда олду орқани ўйлаш йўқ, умрининг ҳам чеки йўқдай, хаёлда нуқул болу гули лола... Сен ўзинг ким, кимларнинг зурёдисан, ахйир бир кун қайтаринг бор-ку, ким билан бўлиб, қайларга кетяпсан — инсонлиқнинг туб мазмуни бўлмиш бу саволлар у пайтларда эсга келмайди, келганида эса, ўзингни туғилиб ўсган масканингдан, қадимнинг зур ақидаларидан айро тушганини кўрасан. Шуниси алам қилади. Оилада бир хил йўриқ бўлмаса қийин. Қўш йўриқли оила — оила эмас, дарз кетиб, кейин чегаланган бир идиш, чегаларки — бошпана, рўзғор, даромаду харажат, фарзандларнинг ташвиши... Кимдир албатта ён бериши керак. Мен авваллари ён бермадим, шунчаки бепарвою кенгфеъл бўлиб юрдим, энди ён беряпман, лекин кимга, нима учун, умуман, Бинафшахон ўзи ким, ахир, йигирма беш йил бирга яшаб ҳам тузукроқ билолмадим-ку, бундан чиқди, хотинининг нечта холи борлигини билишининг ўзи камлик қиларкан-да!..

Девордаги соат ўн бирга занг ура бошлади. Эломонов телефонни ўринга олиб, гаражининг номерини терди:

— Мавлонбой, сизмисиз? Саломатмисиз, укажон, бобойлар бардамми? Шу... Эломонов безовта қиялпти. Қулмуҳаммадбойни юборсангиз.

Диспетчер тузукроқ ухламаганими, овози палағда эшитилди:

— Қулингиз, уч соатча бўлди, чиқиб кетган. Киракашлик қилиб юргандир-да!

— Уят сизга, Мавлонбой, — деди Эломонов азбаройи ранжиб. — Қул деманг, мен сизга қулдор эмасман, укажон!

— Э, ўртоқ Эломонов, бу сизга касайтса қилмайди, — деб хириллади диспетчер. — Ўзимиз яхши кўриб Қул

деймиз, энди, қисқачасиям шу-да ўзи... У киши бирор жойда кира қилиб юрган чиқар?

— Шундаймикан... — деди Эломонов, сўнг ўйланиб туриб, шофёрини ёқлашни лозим топди: — Э, дарвоқе, кеча ўзим икки соатга рухсат берувдим, қариндошларининг озгина лозимандаси бор экан. Сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди. Бу дейман, Мавлонбой, Қулмуҳаммаднинг баки тўламикан, хабарингиз бўлмадимиз?

— Билолмамид, — деди диспетчер, сўнг бир балоларни қитирлатиб, ким биландир гаплашиб олди-да, тагин трубкага дўриллади: — Тўла дейишяпти, Саидмурод Замонвич. Бирор саёхат-паёхат бормиди?

— Шунга ўхшашроқ, — деди Эломонов дудмал қилиб. — Хўп, соҳ булинг, укажон.

Аппаратни жойига қўйиб, киракашлиги учун Қулмуҳаммадни койисаммикан, деб ўйлади, лекин шу заҳоти фикридан қайтди, йўқ, койиса бўлмайди, ҳарна, рўзгориди ўн уч жон, хотини уйда болалар билан обора, ўзи эртадан кечгача ишда. Бошқа шофёрларнинг даромади дуруст, план, рейс, тонна, километр дегандай... шуларни бажарса, маоши ҳам ошади. Қулмуҳаммадга ўхшаб, раҳбарларнинг машинасини ҳайдайдиган одамда пул нима қилади, бошлиқнинг хотинини бир марта эмас, икки марта магазинга злтанги учун бирор мукофот берармиди!..

Эломонов оёққа қалқиб, керишди, икки-уч марта ўтириб-турди, тиззаларининг сирқираши бир кучайдию шу онда йўқолди. Ваннахонага ўтиб, соқолини олди. Кўкрагидаги туқларга оқ оралаганини кўриб, маъюсланди. Утиб кетавераркан-да, деб ўйлади, куни кеча навқирон йигит эдиг-а!.. Бир хаёли Бинафшахон тошойна четида унутиб қолдирган мўйчинани олиш бўлди, лекин узатилган қўли ярим йўлдан қайтди, ҳай, майли, деди, нима, энди қайта бошдан қулунтой бўлармиди! Мурватларни бураб иссиғу совуқ сувни тобига келтирди, резина қалпоқчани кийиб, бирор беш дақиқа душ остида турди. Ғамгин хаёллари ариб, баҳри дили очилди. Секин хўштак чалди, хўштак асносида эски бир хиргойига ўтганини сезмади:

Айтгил, гўзал Санобар, қаер турар маконинг — Фаргона ёки Тошкент, Қўқонми ошенинг...

Байтни боз такрор этди. Ол-а, Эломонов, деди ўзига ўзи, хаёл қурғурнинг борган жойини қара! Кўп байт билардим, мактабда ҳаваскор ҳам бўлганман, лекин неча йилдирки, ақалли бир хиргойи қилмабман-а? Вақтида бу байтни Бинафшахонга айтсам, нима қиларди — кулармиди ёки жеркинармиди? Асл оти Санобар эканини билсам, балки шуни эсига солармидим... Узи «Бинафша» деб айтганига мен ҳам Бинафша деб юраверибман, загсага бориб паспортга қарасам, Санобар экан, онаси Санавар деб айтади; ўзига асл оти ҳеч ёқмайди, нега, ахир буям исм-ку, десанг, ёмон исм, самоварга уйкаш, деб ваз кўрсатади, бўлмаса, ўзи асл исмига монанд бўйдор, хушқомат аёл. Лекин ўшанда иш жуда жўн кучган, декламациянгиз ёқди, Бинафшахон, асли қаердансиз, деб сўрасам, кулимсираб туриб, аввал ўзларидан сўраймиз, Саиджон ака, деди, отини ҳам биларкан, шунданмикан, шошиб қолдим, айтолмамид, айтсам ҳам, Галатепанинг қаерда эканини тусмол қилолмасди, кейин яқинроқ бир шаҳарни топиб, Каттақўрғондан бўламан, Бинафшахон, дедим, ўзингиз қаердан бўласиз? Бинафшахон, димоғи чоғланиб, э, мен шундоқ Хатирчиданман-ку, Саиджон ака, деди, землак эканмиз-у, билмасдан юрибмиз!

Хотиротдан Эломоновнинг кўнгли хийла равшан тортди. Ҳамма қатори, ёшлигида унинг ҳам эслашга арзигулик кунлари мўл эди. Унда ҳам кўп кечинмалар бўлган, муҳаббат, ранж, изтиробу интизорлик, кўлда қайиқ мишишлару анҳор ёқасида билакма-билак сайр этиб юришлар... худди китобларда ёзилгандай! Уртадаги озгина совуқчилик кейин пайдо бўлди. Балки бу нарса аслида совуқчилик ҳам эмасдир? Балки кўнгидаги шунчаки қиров бўлиб чиқар? Балки жамики одам боласи ёши ўтавергани сайин шу қўйга тушар? Балки Эломоновнинг ўзи, ишдан кетгани боис, ортиқ даражада инжик, сергумон бўлиб қолгандир?.. Айбни бировга тўнкашдан осони йўқ. Ахир, Бинафшахоннинг ҳам ўзига яраша тавшишлари бор, иши — ақлий иш, қўлга қалам тутиб, ўз устида ишлаётган пайтлари дунё кўзига кўринмайди. Езуви ишини Эломонов авваллари

менсимайроқ юрарди, лекин Бинафшахон билан яшаб билдик, бу ҳам жуда оғир, мияни чарчатадиган иш экан. Бинафшахон ҳар куни бўлмаса ҳам, кунора лоҳасланиб, юрагидан шикоят қилади. Эломонов раҳми келиб, қўйинг, гулим, эртага ёзарсиз, деса ҳам кўнмайди, ёзади, токи яна, вай сердсам, деб чўзилиб қолгунича ёзади. Шунча ёзганига яраша бирорта шеъринг чиқса эди, деб айтолмасанг!..

Шуларни эслаб, Эломоновнинг ўксаси юмшади. Меҳрибонроқ бўлиш керак, деб ўйлади. Бундан бу ёғна меҳрибонроқ бўлишга чоғланди. Кўнглида шу илиқ туйғу, артинадиган нарса ахтариб, момиқ сочиқлар тоғорада ювилмай ётганини кўриб ҳам ранжимади, буни-да хотинининг бандлигига йўйди; шу алфозда — бадани жиққа ҳўл, ваннахонадан ётоққа ўтди, тортмадан тоза чойшаб олиб, каравот устига ёзди, сўнг бир четига чўзилиб думаладию ғумбакка ўралгандай ўралди-қолди. Қиқирлаб кулди, мана, йўрғакдаги чақалоққа ўхшадик, Эломонов, деди ўзига ўзи, на қўл, на оёқ кимирайди, бечора гўдакларнинг чидаганига қара, ҳалиям уларга осон: йўрғакдан ўзга йўсинни кўрмаса, озодлиғу чопқиллаб юришининг қадрини не билсин!

Ўйлари ўзига нашъа қилиб, яна қиқирлаб кулди. Кулгани баробар, ортага бир думалаб, «ғумбак»дан халос бўлди. Чойшабнинг қуруқроқ чеккасини ҳимариб, юзини ҳам артди.

Ярим соатлар ўтиб, ташқари чиқди. Майдалаб ёғаётган қор анча тезлашибди, шамол аралаш буралаб уряпти. Нариги подьезд ёнида машинасини қизитиб турган қўшниси Буюк Тўлқиновга кўзи тушиб:

— Опкетасизми, ҳамсоя? — деб қиқирди.

— Э-э, ўртоқ Эломонов! — деди Тўлқинов. — Сизни опкетай деб турибмиз-да, ака!

— Қулмуҳаммад кечикди, — деди Эломонов унинг ёнига бориб.

— Қулмуҳаммад кечикса, мана, биз бор, — деди Тўлқинов машина эшигини очаркан. — Тезроқ киринг, ака, совиб кетмасин.

Эломонов шошиб машинага кирди, эшикни зичлади. Тўлқинов машинани юргизди.

— Пинак зўр бўлдимиз, ўртоқ Эломонов? — деб сўради катта йўлга чиқаётди. — Узиям зап пинакбол иш топгансиз-да, агар яна шунақасидан бўлса, бизларгаям дарагини бермайсизми?

— Энди, ўзим омонат турган жойга сизни олиб борсам бўлмас, — деди Эломонов кулиб. — Бу дейман, Буюкжон, қишдаям дўппида юрасиз, совуқ қор қилмайдими?

Тўлқинов, ўнг қўли рўлда, чапи билан дўпписини ўриндиққа олиб қўйди-да, ярғоқ бошини қашлади, сўнг дўппини яна бошига қўндирди.

— Совуқ биздан кўрқадик, ўртоқ Эломонов, — деди салмоқлаб. — Сибирга гастролгаям кишининг чилласида дўппи билан борганмиз! Ҳамма артистлар телпак кийган, биз — дўппида! Энди, одамларининг ҳайронлигини кўрсангиз, айниқса — аёллари! Темпираментингиз зўр, Буюк акажон, деб ўлиб қолган!..

Эломоновга Тўлқиновнинг Сибирга дўппи кийиб боргани ёқмади:

— Шу, сал бодироқсиз-да, Тўлқинов, — деди. — Энди, жудаям «акажон» демагандир?

— Касбимиз шу-да, ака, озгина қўшмасак бўлмайди, — деди Тўлқинов кулиб. — Биз асли сатирик эдик. Юмор дегани муболағасиз яшолмайди. Очiq танқидни биров ёқтирмайди, ҳаммасини ўзингиз тўқиб-бичишга мажбурсиз. Юмор ёздик, миниатюра ёздик, шингил ҳикоя... Кейин, ўзингизга маълум, пьесага ўтиб кетдик.

— Пьесачилик нисбатан тинч бўлса керак-да?

— Оғир, ўртоқ Эломонов, тинч-у, лекин оғир. Артист халқини биласиз, ўзбилармон халқ, шуларни бир йўриққа солгунча она сути оғзимга келади. Ўзларидан қўшиб гапиришади, мен эса бунга йўл қўёлмайман, агар ҳар ким сўзингни бузаверса, унда ижод қилмоқдан не маъно? Текстга қолганда жудаям қаттиққўлман.

— Мен бу гапларга кўп тушунмайман, — деди Эломонов.

— Театрга бормай кўйдингиз-да, ўртоқ Эломонов, — деб ўпкalandи Тўлқинов. — Илгари борардингиз.

— Вақт бўлса борарман...

— Ҳафсала бўлса, вақт доим топилади. Айтмоқчи, сизни яна каттаради, деган гаплар юрибди, шу ростми?

— Албатта, ёлгон, — деди Эломонов парвосизроқ бўлишга тиришиб. — Қаердан эшитақолдингиз, Тўлқинов?

— Эшитдик-да, — деди Тўлқинов сирли қилиб. — Биласиз, театрда янгилик тезроқ тарқалади.

— Бе! — деди Эломонов танида ширин бир оғрик жимирлаб. — Улган қайтиб тирилармиди, Буюкжон!

— Арслоннинг ўлиги — сичконнинг тириги!

— Ёлгондир? — деди Эломонов ҳам илинж, ҳам ҳадик билан.

— Биз бежиз гапирмаймиз, ўртоқ Эломонов!

Эломоновнинг ичи қизигандан қизиди. Яна гап қавлагиси келди-ю, лекин чўчиди, гўё оғиз очса — бас, кунглидаги илинжи ҳуркиб кетадигандай туюлди. Сўраёлмади, ўша илинжнинг жириллаган тотини туйиб кетаверди. Тўлқиновни кўпда ичим суймайди-ю, аммо ўзи дуруст одамга ўхшайди, юморист-сатирик бўлганман, деб мақтанса-да, анча беозор кўринади, директорлик қилаётганига ҳам олам замон бўлди, лекин театр нуқси урмаган, тақир бошига дўппи кўндириб юради, ахлоқи ҳам тузукдай, ҳар ҳолда, хотин-потин алмаштирганини эшитганим йўқ...

Эломоновнинг назарида кўчалар ёришиб кетгандай эди. Қорнинг оқлигиданми ёнқини кўнгилнинг равшанлигиданми — ўзи ҳам билолмади.

Одамлар ҳам кўзига чўғдай кўринди. Оқ тивит рўмол ўраган аёллар олдинда сўриб кетаётган аравачаларга алоҳида меҳр билан боқди. Гарчи кўрмаса-да, ҳар аравачада онасининг бошидаги рўмолдек оқ ёпинчиққа ўралган дўмбоққина ўғил болалар ётгандай туюлди.

Бирлашмага қараб бурилишганда Тўлқинов тагин тилга кирди:

— Энди, бизгаям ёрдам кўлини чўзиб турасиз-да, ўртоқ Эломонов?

Эломонов индамади. Бошқа пайт бўлса, ялтоқилик қилманг, дўстим, деб койиган бўларди, лекин бу гал индамади. Бояги гапдан сўнг Тўлқинов дунёдаги энг билагон одам бўлиб кўринди.

Тўлқинов машинани бирлашма биноси олдида тўхтатди. Аввал ўзи чиқиб, Эломонов ўтирган тарафдаги эшикни очди. Эломонов папкасини қўлтиққа олиб, машинадан тушди-да, Тўлқиновга раҳмат айтиб, бинога қараб юрди. Кираверишда, чап қўлдаги эски стол ёнида ўтирган мўсафид уни кўриб ўрнидан турди:

— Сизни сўраб келишувди, раис бува.

— Ким экан?

— Билолмадим. Кабинетингизда ўтирибди. Чой-пой дамлаб бердим. Зарур ишим бор, дейди.

Эломонов қадамни тезлатди. Чапдаги йўлак охирига қараб бораркан, юраги дуқиллаётганини сезди. Ким бўлдийкин, деб ўйлади, масъул ходимлардан бирортаси хабар келтирган чиқса-я... Кабинетига яқинлашиб, юзига бепарвороқ тус берди ва эшик қабзасидан тортиди. Тортдию анграйиб қолди: кабинетда ихчамгина симоби салла ўраган, эғнида юпқа кўк камзул, оёғида янги маҳси-қалиш, сочсоқоли батартиб кузалган... кўп пўрим ва шаҳарбоп бўлиб... Ибодулло Махсум чой ичиб ўтирарди! Эшик очилиши билан ялт этиб қаради.

— Ҳа, нега туриб қолдинг, Саидбой? — деди. — Ё мени танимадингми?

Эломонов қизарди. Салом берди. Ибодулло Махсум, чиройи очилиб, қўлоч ёзиб бери кела бошлади. Қучоқлашиб кўришдилар.

— Хуш кепсиз, Махсум ака, — деди Эломонов.

— Саломат юрибсанми, Саидбой? Уй ичиларинг, болачақа... ҳаммаси тузукми?

— Дуруст, Махсум ака, дуруст. Узингиз бардамгина юрибсизми?

— Э, биздан нима кетди, Саидбой юрибмиз-да, — деди Ибодулло Махсум. — Ғуччи акам салом айтди.

— Саломат бўлсин.

— Акам мени элчи қилиб юборди, Саидбой.

— Бахайр, — деди Эломонов. — Қани, нега тикка турбисиз, чўкинг.

Ибодулло Махсум ўтирди. Эломонов ҳам, пальто билан телпагини илгакка илиб, чеккароқда тизилган курсилардан бирини олди-да, меҳмоннинг ёнига ўтирди.

— Уйга ўтавермабсиз-да, Махсум ака, — деди ўпкalandи.

— Уйингга боролмадим, — деди Ибодулло Махсум. — Ростини айтсам, кўнгилгга олмайсан, келиннинг сусти босади.

Эломонов бу гапни эшитмаганга олди, юзида тавозе, тагин лутф қилди:

— Хуш кепсиз, Махсум ака... Элчилик, деб айтдингиз, хўш, хизмат?

— Дарров хизматдан келасан-а, Саидбой! Ё ҳукуматнинг одами жўнроқ гапиролмайдими?

— Энди бизнинг у ишларга дохиллигимиз ҳам қолмади, — деди Эломонов жилмайиб. — Бундан бу ёғи шу ерда... тинчгина ишлаб ётибмиз.

— Дуруст, — деди Ибодулло Махсум. — Идорангни ўзим тополмасдим, барака топкур Тошпўлатбой топиб берди.

— Қайси Тошпўлат? Ғайбаровнинг ўғлими?

— Тўнгичи. Узи қоларга унамади. Нимаям дейман, жавоб бердим.

— Тошпўлатбой сал ўрроқ, — деди Эломонов нолигандай бўлиб.

— Отаси раҳматлига тортган, — деб изоҳ берди Ибодулло Махсум. — Сен уни хафа қилганмидинг?

— Йўғ-э, Махсум ака!

— Йўқ дема, ораларингга гап ўтган чиқар? Мен унга, Саидбой мансабидан тушиб, пасайиб қолгандир, деб айтсам ҳам қолишга унамади.

— Энди, Махсум ака, биз мансабда туриб ҳам, жуда ундай баландлаб кетган жойимиз йўқ эди, — деди Эломонов хафа бўлиб. — Сизки шу гапни айтгандан кейин... бошқадан не умид?

— Сенга ҳаддимиз сизгади-да, — деди Ибодулло Махсум жилмайиб. — Ҳаддимиз сизгадики, гапирамиз. Мана, чойдан ич...

Эломонов узатилган пиёлани олди, лекин ҳўпламай, столга қўйди. Ибодулло Махсум бир муддат унга қараб турди, сўнг сўради:

— Бу дейман, Саидбой... усти-бошинг бир аҳволда... сал хасисроқмисан?

— Йўқ, — деди Эломонов қизариб. — Хасисликнинг юзини тескари қилсин.

— Каттакон пайтингдаям одми кийинардинг?

— Раҳбар одам сал... одмироқ бўлгани маъқул, — деб тушунтирди Эломонов. — Олд-ортини ўйламаса бўлмайди, яхши-ёмон кўз бор...

— Энди-ку катталигинг қолмади, одмиликка бало борми? Тузукроқ кийин, ука, аввал кийинмаган бўлсанг ҳам, энди тузукроқ кийин, яхши-ёмон кўз энди бўлади. Ана, хотининг қандай ясаниб юради!..

— Аёлларнинг йўриги бошқа, Махсум ака, — деб чайналди Эломонов. — Аёл киши яхши кийиниши керак. Бунинг бир хил эстетик жиҳатлари бор.

— Уни-буни қўй, Саидбой, бу ёқда биз тўй бошладик, — деди Ибодулло Махсум. — Шунга айтимчиликка келувдим.

— Муборак бўлсин, — деди Эломонов иштиёқсизгина, сўнг илжаймаса бўлмаслигини сезиб, секин лабининг танабини қочирди: — Муборак бўлсин, Махсум ака! Тўй бўлса, мана биз, бел боғлаб хизмат қиламиз. Нима камчиликлар бор, айтинг?

— Хизмат ўзимиздан ортмайди, — деди Ибодулло Махсум. — Кеча келиб Тошпўлатбойникида тунадим. Биласан, отаси яқинда қазо қилган, шунга розилик олай, деб...

— Ғайбаровнинг қазосигаям уч йил бўлқолгандир?

— Ғўрсан-да, Саидбой, — деди Ибодулло Махсум. — Ғайбаровдай одамларга ўн йил аза тутсаям озлик қилади. Кўп яхши одамлар дунёдан ўтиб боряпти. Бу ёқда Мустафоям қазо қилди.

— Э аттанг, — деди Эломонов. — Беҳабар қолибмиз-да... Борганда фотиҳага ўтарман. Тўй кимга, Махсум ака?

— Ғуччи акам кичкина неварасини ётқизаяпти.
— Азадорларни чақирдимми? — деб сўради Эломонов узининг ҳам азадор эканини ўйлаб.

— Кишлоқдагилардан розилик олдик, Саидбой. Тошпўлат билан сен қолувдинг. Холанг раҳматлининг ҳали йили тўлмади...

— Йилини бергани бораман, Махсум ака. Лекин Ғуччи акамга, Саидмурод рози экан, деб айтасиз. Энди, ҳаёт бор жойда ўлим ҳам бор, бировнинг тараддиси мени деб тўхтаб қолса яхшимас.

— Тошпўлатбой билан бирга шанба кuni борасан. Бориб, Ғуччи акамнинг уйдан бир пиёладан чой ичиб келасизлар.

— Майли, — деди Эломонов. Бинафшахонга, шанбада Хатирчига ўтамиз, деб ваъда берганини эслади, лекин Хатирчи сафарига кўнглида заррача иштиёқ сезмади. — Майли, Махсум ака, албатта борамиз. Бошқа илтимослар йўқми?

— Узинг омон бўлсанг, шунинг ўзи бизларга катта давлат, Саидбой!

— Йўқ, бемалол айтаверинг, уй-пуй курсангиз, тахтамахта керак эмасми? Закун-йўли билан ўз нарҳида олиб бераман.

— Қўй, Саидбой, бундай майда нарсаларга аралашиб юрма, — деди Ибодулло Махсум. — Биз энди қаридик, бизга энди иккита билмакдай ҳола бўлса бас. Худога шукр, боғда ёш терагимиз мўл.

— Нафасни иссиқ қилинг, Махсум ака! — деди Эломонов ичиди енгил бир ғусса уйғониб. — Ҳали кўп яшайсиз. Дучор қилмасин-у, лекин дард-пардга чалинсангиз, бемалол келаверинг, ўзим зўр дўхтирларга кўрсатаман.

— Ҳимматинг учун қуллуқ, Саидбой. Лекин ўзимздаям дўхтир кўп, бариси ота қадрдон, таъмаям қилмайди.

Эломонов, бу ерда ҳам ҳеч ким таъма қилмайди, демоқ бўлиб оғиз жуфтлади, лекин гапи бўғзида қолди — кабинетга шофёри Қулмухаммад вағиллаб кирди:

— Биз келдик, Эломонов ака! Хизмат бўлса, буюринг! Э, э, Махсум бува-ку! — деб хитоб қилди меҳмонга кўзи тушиб. Бориб Ибодулло Махсум билан куюқ кўришди. — Омонликда юрибсизми, Махсум бува?

— Келбатингни Нурум чиноққа ўхшатдим, — деди Ибодулло Махсум. — Уғлимисан?

— Топдингиз, Махсум бува, топдингиз! — Қулмухаммад Ибодулло Махсумнинг елкасига урди.

— Ақлингни билмадим-у, лекин кучинг дуруст экан, — деди Ибодулло Махсум.

Қулмухаммаднинг қилигидан Эломоновнинг ғаши келди. Умри бино бўлиб бунақа шофёрни энди кўриши: на каттадан, на кичикдан тап тортади.

— Кечикдингиз, Қулмухаммадбой, — деди у, — кирапира қилдингизми дейман?..

— Бизга кира керак эмас, Эломонов ака! — деди Қулмухаммад қовоқ уйиб. — Йўли бир бўлса — оламиз, лекин атай кира қилмаймиз. Бола-чақанинг ёнида, тинчгина рулни бураб юрибмиз, бизга шу керак. Бу ёққа ўтмасдан олдин дальний рейсга қатнаб топган озгина жамғарма бор, яна икки-уч йил шунини майда чайнаб турсак, бу тарафдан болаларнинг катталариям топармон-тутармон бўпқолади.

— Майли-ю, лекин кечикмаслик керак-да, ука. Сизни оқлайман деб, диспетчерга ёлғон гапирдим.

— Янгамиз... — деди Қулмухаммад, — янгамиз кеча, тўққизга қолмай келасиз, деб эди, мен сизни билади, деб хаёл қипман.

Эломонов мулзам бўлди. Ибодулло Махсумга қаради. Лекин, меҳмон ҳеч гапни эшитмагандай, дераза тарафга боқиб турарди.

— Энди мен билан маслаҳатлашинг, Қулмухаммадбой, — деди Эломонов овозини баландлатиб. — Машинага янгангиз эмас, мен хўжайин!

— Бўпти, — деди Қулмухаммад. — Бизнинг амалимиз кичкина, Эломонов ака, ташвишимиз ҳам шунга яраша. Рулни бураб ўтираемиз, тўрт ғилдирак борар жойини ўзи топиб олади.

Эломонов индамади. Бинафшахоннинг яшириқча қайга берганини ўйлади. Шофёрдан сўраш ўнғайсиз эди, хотинига ишонмас экан-да, деб ўйлаши мумкин. Қулмухаммад ҳам, ғўе унинг хаёлини сезгандай, секин изоҳ берди:

— Базага бордик, Эломонов ака. Янга бир талай сочиқ сотиб олди. Мунча кўп олдингиз, акам пайтава қилиб ўрайдим, десам, жаҳли кўзиб, мени койиди. Лекин хизмат ҳақига биттасини совға қилди — жуда зўр сочиқ, кўллари бор, сузиб юрган ғозлариям бор. Машинада турибди, кўрасизми?

Эломонов Ибодулло Махсумнинг ёнида уятдан ерга киргудай бўлди.

— Мен янгангиз опкелганини кўрарман, — деди ғижиниб.

— Аммо-лекин сизгаям ёқади — зўр сочиқ!

— Гапни камроқ қилинг, Қулмухаммад, бензинингиз тўлами?

— Ҳа-да, Эломонов ака! Икки кунлигини ғамлаб олдик. Сафар борми?

— Ҳали номаълум.

— Бошқа ишингиз бўлмаса, Махсум бувами автобусга элтсак. Е бугун қолаверадиларми?

Эломонов Ибодулло Махсумга қаради:

— Бу... уйга ўтмаймизми, Махсум ака?

— Қайтмасам бўлмайди, Саидбой, деди Ибодулло Махсум. — Кейин, бир мавриди билан бафуржа келармиз. Эломонов уни кузатгани чиқди. Недир яхши гаплар топиб айтгиси келди, лекин айтолмади, бир чеккада ишшайиб турган шофёридан торинди.

— Албатта боргин, Саидбой. — деди Ибодулло Махсум машинага ўтиратуриб.

— Ҳўп, Махсум ака.

Қулмухаммад машинани елдириб кетди. Эломонов бирдан ҳазин тортиди. Шунча йўлдан мени йўқлаб келибди, деб ўйлади, унутмабди, албатта бораман, узилишиб кетсак бўлмайди, барибир, қайтиш деган гап бор, улар менинг хокимини бегона жойда қолдирмас... Узини қутилмаганда мурда тасаввур этди. Тасаввур этди-ю, чўчилади. Негадир бошида хотини, ўғли ёки қизини эмас, Ибодулло Махсумни кўрди... Шунча йўлдан ранж чекиб келибди-я, деб тақрор ўйлади, қадрим бор экан-да. Бирдан кўнгли бузилди. Болалар ота юртини севмагани ёмон, деб хаёл қилди, уларни Галатепанага ўргатиш керак. Замон минг олға кетгани билан, барибир хешлик қолади, маскандошлик қолади, дунё бир кунлик эмас, ота юртини билмаган одам наслу насабнинг қадрига етармиди!

...

Маънос алфозда кабинетига қайтди. Утиргани баробар телефон жиринглади. Трубкани олиб, кудаси Остоновнинг товушини эшитди:

— Узимиз йўқламасак, ҳеч эсламайсиз, Саидмурод Замонович? Саломат бормисиз?

— Юрибмиз, — деди Эломонов руҳсизгина. — Чет элдан хабар борми?

— Бор-да, — дея қувониб сўзлади Остонов. — Куёвдан кунни кеча хат олдик. Яхши юришибди экан. Узингизда нима янгиликлар?

— Қишлоқ бормоқчиман, холамнинг маъракаси...

— Бизгаям албатта хабар қилинг, — деди Остонов. — Ёрдам керак эмасми?

— Йўқ, раҳмат.

— Қуда, — деди Остонов овозини пасайтириб, — бир хил гаплар юрибди, шу ростми?

— Билмадим, қандай гап экан? — деди Эломонов совуққонлик билан.

— Биласиз, куда!

— Билмайман.

— Йў-ўқ, биласиз!.. Бошқани қўйинг, лекин биздан гап яширсангиз бўлмайди, куда!

— Ҳозирча тайинли бир гап йўқ. Сизу биз сафарбар одамлармиз, ўртоқ Остонов, агар маъқул топишса...

— Мендан ҳам сўрашувди, — деди Остонов. — Бирор ҳафта бўлди. Мен сизни анави Қўшшаевга мутлақо алоқаси йўқ, бўлмаган ҳам, деб айтдим.

— Бекор қипсиз. Қўшшаевга жуда алоқам бор — уни ўзим ишга олганман.

— Бунақа айб ҳаммамизда ҳам бўлиши мумкин, ўртоқ Эломонов.

— Лекин мен гўлроқман, ўртоқ Остонов...
— Камтарлик қилманг, қуда! — деди Остонов кулиб.
Кулгисидан трубка зириллаб кетди. — Шогирдларингизнинг сизга ихлоси баланд.

— Хўп, қуда, кейинроқ бафуржа гаплашармиз, — деди Эломонов фаши келиб.

У трубкани жойига қўйди. Қудаси ярим йилдан бери йўқламаган эди, нахотки бирор эпкинни пайқаган бўлса?.. Ичида бир олам гумон, бесаранжом бўлиб ўтирди. Телефон яна жиринглади. Кулоқ тутиб, унутилиб кетай деган бир овозни эшитди:

— Эломонов ака, бир йўқлаб қўяй, деб эдим...

— Йўқлаган одамнингиз йўқ, — деди Эломонов. — Чиқиб кетган.

Трубкани жойига ташлаб, алам билан кулди: шотирлардан! Демакки, шайтон Тўлқиновнинг гапида жон бор экан. Эломоновнинг юраги сиқилди. Ёлғиз қолса бўлмаслигини сезиб, стол четидаги тугмачани босди. Сўнг бетоқат кутди. Илгари, эски иш жойида, тугмача босилган заҳоти дафтар-қалам тутган котиба аёл кирарди. Лекин бу ерда котиба йўқ, тугмачанинг кўнғироғи нариги хонада жиринглайди. Ҳафсаласи келса, ходимлардан бирортаси кирарди, ҳафсала қилмаса — бу ҳам йўқ.

Ўн дақиқалар ўтиб, эшик очилди: бўсағада Ҳамроқул пайдо бўлди.

— Лаббай, ўртоқ Эломонов! — Овозида заҳар, лабида кулги — қотиб турди.

— Келинг, Ҳамроқулжон, қани, ўтиринг.

Ҳамроқул келиб ўтирди. Эломонов унга айтадиган бирор гапи йўқлигини аңглаб:

— Нима янгиликлар бор, Ҳамроқулжон? — деб сўради. Саволи бемаънилигини ўйлаб азобланди, курсида ғимирлаб қўйди.

— Янгилик йўқ, — деди Ҳамроқул.

— Их, — деди Эломонов. — Нега, Ҳамроқулжон?.. Ахир... бутун бошли идора-ку?

— Идораликка идора, лекин янгилик йўқ. Борини босмага топширганмиз, агар вақтингиз бўлса, эртага чошгоҳ пайти қўл қўясиз!

Эломоновнинг кўраги санчди. Билдирмасликка уриниб, манглайига тошган совуқ терни секин артиб олди.

— Майли, борақолинг, ука, — деди. — Лекин, билиб қўйинг, сизга ёмонлик тиламайман. Умидингиз шу курсидан бўлса, сабр қилинг, яқинда оласиз ҳам...

Ҳамроқул жим бўлиб қолди. Эломоновга тикилиброқ қаради. Юзи бўрдай оқарганини кўриб, қўрқиб кетди.

— Э, тобингиз йўқ-ку, Саидмурод ака, — деди. — Ҳозир сув опкеламан.

— Керакмас.

Ҳамроқул шошиб чиқди. У қайтиб келгунча оғриқ хиёл пасайгандай бўлди. Эломонов ходими келтирган стаканни олиб, бир хўплади.

— Раҳмат, ука.

— Узр, Саидмурод ака...

— Қўяверинг, Ҳамроқулжон, — дея беҳол қўл қимирлатди Эломонов. — Юракнинг мазаси қочиб қолган. Майли, сиз бориб ишни кўринг, ука...

— Сизгаям қийин, Саидмурод ака, — деди Ҳамроқул ҳамдардлик билан.

Эломонов қаддини ростлаброқ ўтирди.

— Балки... бирор илтимосингиз бордир? — деб сўради. — Уялманг, ука, айтаверинг.

— Э, қўйинг шу гапларни, — деди Ҳамроқул. — Жонингизни ўйласангиз-чи!

— Уй масаласи қандай?

— Утган йили ҳал бўлган. Шарипов ёрдамлашди.

— Шарипов тузук йигит, — деди Эломонов фахр билан. — Ўзимизнинг кадримиз.

— Биз ҳам сизнинг кадрингизмиз, Саидмурод ака, — деди Ҳамроқул унга раҳми келиб. — Уйга борсангиз буларди. Бир варақлик нарсаси, уч бирдай йигитдан ортармиди... Ўзим эртага ўйингизга имзога олиб бораман.

— Уйда зерикаман, ука, — деди Эломонов. — Хотин ишда, қиз пахтада... Ўғлимиз хорижга кетган.

— Керак бўлсам чақирарсиз, Саидмурод ака.

Ҳамроқул кетди. Эломонов у ҳақда, ўжар-у, лекин ўзи

ёмон боламас, деб ўйлади, курсидан умидворлиги айб эмас, ахир, у ҳам нима қилсин, беш йил шуни деб ўқиган, менинг бу ерга келишимни туш кўрибдимми!..

Боя йўлда Тўлқинов уйғотиб кетган илинж тагин кўнглига тафт берди. Ортиқ ҳаяжонга тушмаслик учун чўнтагидан дори олиб шимиди. Дори бирдан таъсир қилди. Тиришган мушаклари салқин тортиб, юрагининг зарби маромга келди. Ошиқма, Эломонов, деди ўзига ўзи, агар ишлар бароридан келса, Ҳамроқулни ўрнимга қўйиб кетаман, тўғриси бўла, юмшоқсупурги эмас...

Ким биландир кўнгил ёзиб дардлашгиси келди. Қанийди, шундай пайтда ёнингда бирор биродаринг ёки ҳамширанг бўлса, ўтирсанг-да, ҳамма гапингни очиб айтсанг, кулади, деб ҳадиқ олмасанг... Лекин у отадан ёлғизтирноқ ўғил. Яқин-яқинларгача тирикдан битта холаси бор эди, ундан ҳол сўраш баҳона Галатепага борарди, гаплашиб, дилига бир таскин солиб қайтарди. Энди сезсаки, холанинг иззатини кўпда жойига қўймаган экан. Рост-да, Бинафшахоннинг кўнглига келмасин деб, яшириқча олиб борган икки-учта рўмол билан уч-тўрт кийимлик читдан бошқа яна не илтифот кўрсатди? Лекин, хола раҳматли қаноатли, яхши аёл эди, уч газ мато ўралган қоғозни кўлларига гўёки бир ботмонлик бўҳнадек вазмин тутарди, жиянининг меҳру оқибатидан хурсанд бўлиб, кўзларига ёш олардики, раҳмат, болам, бекорга чиқимдор бўлсан, ахир, менгаям одил ҳукуматимиз пул беради, ўзингни кўрганим қони давлат эди-ку, болам!

Хола ана шундай камсуқум эди. Камсуқумлики, беқадрлик билан баробар, энди ўйласанг, ўзининг ҳам кўзларинга ёш келади, аввал оқ сочига зар сочиб, қайин ўша олиб борган рўмолингни ўраб қўйишинг керак экан!

Энди хола раҳматли бўлди. Эломонов унинг ёттисию қирқини ўтказиб келганидан бери, мана, неча ойдирки, Галатепага ҳам ўтолмайди. Бу тарафдан йили яқинлашиб келяпти.

Бугун Ибодулло Махсумнинг келгани дуруст бўлди. Эломонов усиз ҳам қишлоқни тусаб юрарди, лекин Махсум сабаб, уни бошқача бир соғинди... Ташвиш-тадорик кўп: ҳали ўғилни ўйлайсан, ҳали қизни... шуларни деб еласан, югурасан. Билса-билар, билмаса, кейинроқ, ўзларининг бошларига тушганда билар...

Эломонов мижжасига қалққан икки томчи ёшни енги билан артди. Майли, деди хўрсиниб, ҳамма ўз қунига омон бўлсин...

Шу пайт телефонга жон кирди — Бинафшахон экан. Иши кўп чоғи, овози ҳорғин туюлди:

— Бозорга бордингизми, Саид ака, бугун сизнинг навбатингиз?..

— Йўқ, — деди Эломонов. — Сал тобим қочиб турибди, Бинафшахон, шунга...

— Алдаманг, Эломонов!

— Эртага бораман. Уйдагиси яна икки-уч кунга етарли-ку?

— Шундайми? — деди Бинафшахон ёқтирмайроқ. — Бўлмаса, Собиржоннинг иши эсдан чиқмасин.

— Хўп, — деди Эломонов. — Дарвоқе, кичкина бир янгилик, Бинафшахон. Чошгоҳда Тўлқинов билан гаплашиб эдим, қайдан эшитган бўлсаям сирлироқ бир гап қилди, яна кўтариладиганга ўхшаб қолдик...

— Ростданми? — деди Бинафшахон ҳаяжонланиб.

— Ҳозирча тахмин, — деди Эломонов. — Хўп, хоним, кейинроқ телефон қиларсиз.

— Ўзингизда бўласизми? — деб сўради Бинафшахон. Овозида фавқуллодда ҳурмат ва ҳайқиш зуҳур этди.

— Ха, шу ерданман, — деди Эломонов, сўнг хотинига беозоргина танбех берди: — Ғализроқ гапирдингиз, хоним. Она тилимизда одем «ўзида» эмас, аниқ бир жойда, масалан, кабинетда бўлади.

— Узр, Саидмурод ака.

— Ҳеч бокиси йўқ.

— Саидмурод ака-а...

— Лаббай?

— Тобингиз йўқ бўлса, анави китобга... бирорта оёқ-қўли енгилроғини юборсангиз бўлмайдимми?

— Йўқ, ўзим бораман, — дея чўрт кесди Эломонов. — Хўп, хайр.

Эломонов телефонни четга суриб, бўм-бўш кабинетига назар ташлади. Кабинет аввалгидек ғусса уйғотмади. Яхши ҳам эмас, ёмон ҳам эмас, деб ўйлади, одамга яраша.

Телефон яна устма-уст жиринглади. Лекин Эломонов парво қилмай ўтираверди...

Галатепага борсам, деб ўйлади Эломонов, катта-кичикни тўплаб холамнинг йилини ўтказсам, узримни билдирсам... Кавроқ боришимни айтмаса, ҳамқишлоқларнинг олдида юзим ёруғ, амалдалик пайтим ҳам қўлдан келганича қарашиб турардим. Ҳали бирорта галатепалик, ўв, Саидмурод, бурнинг кўтарилиб кетибди-ку, деб таъна қилгани йўқ. Хизматим сингандирки, бунақс гапларни айтишмайди, бўлмаса, Назар махсумнинг прокурор ўғли Санақул ҳақида қанча латифа кезиб юради; бечоранинг айби — эндигина ўқишни битириб терговчи бўлиб ишга келган пайти қишлоқдаги қайсидир зиёфатда маст бўлиб, амакисидан калтак еганида кайф аралаш, номард галатепалик, ҳали ҳаммангни қаматаман, деб айтгани. Санақулбой отасига тортган, деб нақл қилишади, лўлидан зўр чиқса, аввал ўзининг ходирини бузади, унда бўлса, урвоғига татийди, ахир, Назар махсумнинг ўзиям укаси Абдулла раисликка сайланган куннинг эртаси колхознинг отхонасига бориб, укам — раис, мен — катта, деб энг зўр арғумоқни миниб гузарга чиққан экан-да...

Хайриятки, Эломоновнинг отаси чўпон ўтган, улусга бурнидан баланд гап қилмаган. Унинг ўзи ҳам бировга чакки сўз қотмаган. Ҳар йил баҳорда сойнинг кўпригини сел олиб кетарди, бетон устунлар ўрнатиб, тўфонга ҳам чидайдиган кўприк қурдириб берди. Одамлар ҳалигача «Сайдбойнинг кўприги» деб айтишади. Раим Ғайбар замонидан қолган эски мактаб биноси ёнига янги уч қаватли мактаб туширди. Янги мактаб лойиҳаси Шўрқудуққа тегишли эди, лекин, шу ерда Эломонов ўзининг одамларига тортди. Шўрқудуқликларни ҳам унутмади, келаси йили уларга ҳам маблаг ўндириб берди. Уч қаватли мактаб баҳона, номард Қўшшаев, маҳаллийчилик қиялти бейишмасмикин, Саидмурод Замонович, деб мулоҳаза билдиргани ёдида. Бу гап ҳам таҳдид, ҳам писанда экан, яъники, сенинг ҳам айбинангни билемиз, Эломонов, эҳтиёт бўл!.. Пайти келиб, Қўшшаев шу гапларни судда ҳам айтди. Эломонов тан олди, бўхтонлиги йўқ, деди, мен ҳам одамман, ахир, лекин Қўшшаев айтган маблагларнинг менга чанги ҳам юкмаган, қилмишимдан уялмайман, негаки, Галатепанинг ўғайлик жойи йўқ, шу мамлакат ва шу салтанатга қарайди, қўлимдан келса, мен уни шахарга айлантлардим. Қўшшаев қичқириб айтдики, йўқ, граждандар, бунинг қилмишлари — бориб турган мансабпарестлик, Эломонов «султон суягини хўрламас» қабилида иш тутган, хўш, султонларга орамзда ўрин бор-у, бизга йўқ экан-да?! Султонлик сендан бери келмасин, деди Эломонов, майли, мен ўзимнинг қишлоғимга ён босдим, майли, шу менинг айбим бўлсин, лекин сен, Қўшшаев, лоақал ўзинг туғилиб ўсган юртга ҳам сариқ чақалик наф келтирмадинг, қайтага — тирикларни-ку майли, ўликларининг ҳам ҳақини единг, сен гумдон қилган маблаг билан ўнта Галатепаю юзта Ҳандалакини гуллатса бўларди, аммо сен юҳолик қилдинг, Қўшшаев, на кўкартирдинг ва на гуллатдинг, энди кеч, еганингни бурнингдан ситиб чиқаришининг иложи йўқ, аллақачон ҳазм бўлиб кетган, фақат сенинг қўлингда қўғирчоқ бўлганим алам қилади, Қўшшаев, менга ҳар қандай жазо ҳам оза! Қўшшаев кулди, сизга осон, граждандар Эломонов, деди, сизнинг айбингиз ҳеч қайси моддага тўғри келмайди!

Судда ҳозир бўлган ҳамма тошдай қотиб қолди. Прокурор судланувчини тартибга чақирди. Бироқ Қўшшаев қулоқ солмади, ўв, Эломонов, деди буйини чўзиб, сен ўзингни ўйлаб менга лой чапласан, лекин менда инсоф бор, мен шундай нарсаларни биламанки, ўшанинг урвоғи ҳам сени гўрга тикқан бўларди!.. Эломонов, тазйикдан гангиб, чурқ этолмай қолди. Унинг ўрнига прокурор савол берди: сиз яширган нарса нима? Ҳеч нима, деди Қўшшаев, мени қамашга сиз билган нарсалар ҳам етиб ортади, граждандар прокурор, қолгани — махфий, хизмат сирини, оила-

вий сир десаям бўлаверади. Прокурор тагин қистади: айтинг, Қўшшаев! Йўқ, Қўшшаев айтмади, Эломоновнинг кўзларига тикилганча тиржайиб тураверди. Эломонов дадилроқ туриб сўради: айт, айби бирга баҳам кўрайлик! Қўшшаев кўнмади: йўқ, қайтиб келганимда биласан, ўлмаган қул, ҳали кўришамиз, ўшанда менга раҳмат айтасан.

Маломат ёмон бўларкан, Эломонов узини қўярга жой тополмай қолди. Танаффус пайти, қўриқчиларнинг танишлигидан фойдаланиб, Қўшшаев билан холи гаплашди: яширган нарсангизни айтинг, менинг айбим нима? Айбингиз йўқ, деди Қўшшаев кулиб, шунчаки тўхмат қилдим, эртага яна тўхмат қиламан, чидайсиз энди... Мақсадингиз нима, деб сўради Эломонов. Мақсад бўлиши шартми, деди Қўшшаев. Эломоновнинг жаҳли чикди, энди, гапга эғалик ҳам қилинг-да, Худоёрбой, деди, судни далилу исботсиз қандай ишонтирасиз? Сиз менинг мақсадимни тушунмабсиз, деди Қўшшаев, гўр экансиз, ака, мен сизнинг айбдор эканингизни исботлаб ўтирмайман, марҳамат қилиб, айбсиз эканингизни ўзингиз исботланг, қани, қўлингиздан келармикан?

Хайриятки, суд Қўшшаевнинг шаъмаларига эътибор бермади. Лекин, Эломоновга ола қараганлар бўлди. Қўшшаевнинг асл нияти ҳам шу эди — эш тортарга чора топмади, лекин ёмонотли қилиб улгурди.

У кунлар нечоғли эзилиб юрганини Эломонов ёлғиз ўзи билади. Миясига бир хил қалтис хаёллар ҳам келди, лекин, бахтидан бўлиб, хорижда юрган ўғли Собиржон телефон қилиб қолди. Бошида гап айланганидан хабар топгани — юютади, бардам бўлинг, дада, ҳаммаси ўткинчи гаплар, сиз ҳалол одамсиз, деб айтди. Шу бир гап билан Эломоновнинг кўнгли сал тинчиди. Уғлини соғинганини сезди, қачон келасан, болам, деди, сенсиз қийналиб кетдим, ҳарна, ёнимда турсанг дуруст эди, одамзодга қийин кунларида қайишадиган бирор яқини бўлса тузук экан, уйда эркакдан ёлғиз ўзим, икки муштипарга дардимни айтолмасам, сен келсанг бўларди, болам. Уғил, албатта бораман, деб ваъда қилди, неварангиз Алик дедушкани соғиндим, деяпти, келинингиз ҳам кетайлик, деб ҳоли-жонимга қуймайди, насиб этса, тез кунларда кўришамиз, сиз дадил бўлинг, дада, бекорчи хаёлларга берилманг, аччиқдан ариза-париза ёзиб юрманг...

Эломонов ўғлининг зукколигини ўшанда сезди. Шунча узоқда туриб, менинг ҳатто ариза ёзмақчи эканимниям билибди-я, деб ўйлади. Собиржонга батафсил хат ёзиб, аҳволини тушунтирди, тезроқ кел, деб бот ўтинди.

Собиржон, иши кўпайиб кетди: ёки рухсат ололмади-ми — келмади. Икки ойча бурун онасининг номига хат юбориб, узрини айтибди, сўнг қайсидир асрда битилган эски бир китобни сўроқлабди — илмий ишига зарур экан. Бинафшахон эрига, илмини ўша ерда тайёрлаб олса, бу ёққа келиши билан ёқлайди, деб тушунтирди. Энди Эломоновнинг бошида шу китобнинг ташвиши. Кўплардан суриштириб, тополмади. Бир ҳафта бурун дарағи чиққандай бўлди, лекин аксига олиб, жуда узоқ бир жойда экан, боз устига, анча пул сўрашди. Эломонов, эски имлодан беҳабар, шунча пулни берсам-у, кейин қуйиб қолсам-а, деб мулоҳаза қилади. Лекин, дарағи чиққан китоб ўшами, йўқми — барибир аниқлаш керак. Бўлмаса, Бинафшахон кун бермайди.

Собиржоннинг илмга машғуллиги Эломоновга жуда маъқул. Уғлининг тақдиридан ортиқ хавотир олмаसा ҳам бўлади. Илгари шундай хавотир бор эди. Сабаби, шарқшуносликка бинойидай ўқиб юрган Собиржон қайдандир расм чизиб касалига чалинди. Эломонов бошда унинг райёнига қаради, майли, буям бир хўнар-да, деб ўйлади, тилмочликка борган элларини суратга солиб келса, ўзимиз ҳам томоша қилиб ўтираемиз. Собиржон чизган расмларнинг барисин аслига ўхшарди. Хонасининг деворлари суратга тўла: бирга ўқиган қизлари, ўқитган домлалари... Бир куни Бухородан меҳмон бўлиб келган Шамси Тўраевичнинг ҳам портретини чизди. У кишининг ўзи кўриб қойил қолди: да-а, ўртоқ Эломонов, ўғлингизда белгиланган талант бор, ҳали ўсади, уз нонини ўзи топиб ейди, айрим укашонларимизга, дейлик, Баширжонга ўхшаб гандапақир бўлиб

юрмайди, деб башорат қилди. Меҳмон қалин дўсти эмасми, Эломонов, Шамсибой қурғур сал ошириб мақта-япти, деб ўйлади ва айтдики, Собиржон нонини ўрганаётган тилидан топгани маъқул. Бу орада Собиржон Бинафша-хоннинг портретини битирди. Қайдан хабар топгани номаълум, Меҳнат шўхрати музейнинг директори шу портретни сўроқлаб келди. Эломонов қараса, аҳвол жуда жиддий. Уғлим бир чеккага чиқариб, биласан, болам, мен ҳозир масъул лавозимда турибман, энди, ойингнинг суратини музейга топширсак, бир хил шахслар, ўзлари тазийқ ўтказиб берган, деб гап қилмасмикан?.. Собиржон кулди: ижоднинг нуфузга нима алоқаси бор, дада! Эломонов, ўғлим, ўйлаб кўр-чи, менинг нуфузимдан бошқа яна нима фазилатинг бор, дегиси келди, лекин тилини тийди. Бояги истиҳоласини музей директорига ҳам билдирди, аммо у ҳам, мени кеңирасиз-у, Саидмурод Замонович, лекин сиз бекорга шубҳаланяпсиз, деб эътироз қилди, халқ бу ишимизни жуда тўғри тушунади, Бинафшахон опамиз сизнинг турмуш ўртоғингиз бўлиш билан бир қаторда, энг актив касаба союз ташкилотчиларидан, портретлари музейимиз турида турса, воҳа меҳнаткашлари завоқ билан томоша қилиб, у кишининг бахтли тақдирдан ўрнат олишадиди...

Хуллас, музей анча тулаб, портретни сотиб олди. Собиржон шу воқеа муносабати билан дўсту ёрларини чақириб, кичкина зиёфат берди. Эломонов ўғлининг тенгдошлари орасида Қўшшаевни ҳам кўриб ажабланди:

— Э, Худоёржон, сиз ҳам санъат одами экансиз-ку, биз билмай юрган эканмиз-да!

— Албатта,— деди Қўшшаев.— Санъаткор бўлмасак ҳам, санъат шайдосимиз, ўртоқ Эломонов. Бизнинг қизимиз Шодияхон ҳам ўғлингиз Собиржонга ўхшаб сурат чизади, ана, ўзиям шу ерда...— У сочларини елкасига ёйган, чолворли бир қизни кўрсатди.

— Вой-й, шундай гўзал қизингиз бор экан-у, бизга кўрсатай демасиз-а, Худоёр!— деб хитоб қилди Бинафшахон.— Беш йил бирга ўқиганимиз бекор экан-да, а?

— Нега бекор бўларкан, янгамулло!— деди Қўшшаев.— Эзгу ишининг эрта-кечи йўқ. Сизлар меҳмонга борганда қизимиз Москвада ўқиб юрар эди, мана, битириб қайтди, энди бу ёғи сиз билан бизга боғлиқ...

Бинафшахон рағбатлироқ гап айтмоқчи эди, лекин ўғли томонга қараб, унинг ёнида ўртоқ Остоновнинг қизи — бўлажак келинини кўрди. Хижолатдан қутулиш учун қиқираб кулди:

— Уғлим мени сотди, Худоёр! Кўзини чирт юмдию сотиб юборди, бир тепакал одамга!..

Қўшшаев портрет тарихидан хабардор чоғи, жилмайиб туриб сўради:

— Ишқилиб, қимматга сотдимчи?

— Жудаям қимматга,— деди Бинафшахон гул-гул ёниб.— Нақ беш юз сўмга!

— Бу жуда оз, янгамулло!

— Нега? Тасвиргаки шунча тулашса, ёмонми?

— Сизнинг тасвирингиз ҳам бебаҳо, азиз янгамулло! Узингиз янада бебаҳороқсиз, зингиз туганмас хазинасиз, Эломонов акам — хазинабон... Нима дедингиз, Саидмурод Замонович?

Эломонов хижолат чекди:

— Энди, сиз бу гапларни биздан кўпроқ биласиз, Худоёрбой, биз бир камтарин одам, сўз илмидан беҳабармиз, биздан пахта билан маккани сўранг...

— Сиз билган нарсалар ҳам кўп улуғ, ўртоқ Эломонов, ахир, пахта билан маккадан куч олмаса, санъатимиз олға жилармиди!

— Шундайку-я, лекин санъатни тушунмаслик — биз учун минус.

— Камтарлик қилманг, Саидмурод Замонович, ахир, воҳамиз ривожини сиз назорат қиласизми?

— Умуман, тўғридай...

— Демак, санъат ҳам сизнинг тасарруфингизга киради. Эломонов у билан ортиқ баҳслашишни эп билмай, индамай қўяқолди. Қўшшаев меҳмонхонани айланиб юриб,

ёш рассом ва ҳайкалтарошлар билан қадаҳ уриштириб келди, сўнг Эломоновга секин гап қотди:

— Шу дейман, ўғлингиз ҳайкалтарошликни ҳам ўрганса бўларди, Саидмурод Замонович, ҳозир ҳайкалга эҳтиёж катта.

— Йўқ, Худоёрбой, буниси оғирлик қилади. Санъатнинг биргина тури ҳам етиб-ортади, шарқшунослигидан қолмасин.

— Ишқилиб, фарзандларимизнинг бахти очилсин, Саидмурод Замонович. Қизимизга совчи келяпти, лекин сиздан бемаслаҳат бир нарса дедилмаямиз...

— Мен нимаям дердим, тенгини топиб узатасиз-да, Худоёрбой ука.

— Энди, улар тенги эмас-да...— деб чайналди Қўшшаев.— Бу дейман, Саидмурод Замонович, хув анави, Собиржон билан гаплашиб турган қиз ким бўлдикин?..

Қўшшаевнинг овозида ғайирлик сезилди. Эломоновга шу нарса ёқмади.

— Ўртоқ Остоновнинг қизи,— деди-у.— Оти Ойжамол, жуда ибоби қиз.

— Қайси Остонов?— деб талмовсирарида Қўшшаев.— Анави, қосонлик маймунми?

— Яхшимас, Худоёрбой, масъул бир ходимни ҳақорат қиляпмиз.

— Қисталоқ ўзи ҳабашга ўхшайди-да, Саидмурод Замонович!..

— Эркак киши-да,— деб кулди Эломонов.— Қизига қаранг, ойдеккина... Шунини келин қилмоқчимиз.

— Остонов қадрингизга етармикан?...— деди Қўшшаев.— Очиқ айтганим учун кечирасиз, лекин Собиржондан бизнинг оиламиз ҳам умидвор эди. Фақат, Шодияхоннинг Москвадан қайтарини кутиб юривдик.

— Ҳай аттанг,— деб афсусланди Эломонов.— Биз бу ёқда Остонов билан келишиб кўювдик-ку, Худоёржон. Майли, сизларгаям бирор яхши куда топилиб қолар, қизингиз жуда сулув экан.

Ушанда Эломонов бўлажак қудаси Остонов билан ҳали тузукроқ келишмаган эди. Остоновнинг қудаликка раъйи борлигини биларди, холос. Унга Қўшшаевнинг қизи ёқмади. Бинафшахоннинг Шодияга андак мойиллигини кўриб, кунглида шубҳа уйғонди. Тагин булар орқаваротдан ишни битириб қўйган бўлмасин, деб ўйлади. Гумони рост экан, меҳмонлар тарқаб, кечаси ўзлари холи қолишганда Бинафшахон секин Шодиядан гап очди:

— Бўйчангина эканми, Саидмурод ака, келин бўлмоққа арзигулик қомати бор-а?

— Қизиқмисиз,— деди Эломонов,— бўйини нима қиласиз?

— Сулувгина...

— Чолвор кийиб олибди, қиз бола...

— Э, бунинг нимаси ёмон? Консерватор экансиз-ку, Саидмурод ака!

Эломонов қизарди. Уйлаб туриб, яна бир баҳона топди:

— У ҳам рассом экан, бир рўзгорга қўш рассом кўплик қилади.

— Битта тўғса, расм чизишни ташлайди.

— Қўйинг, Бинафшахон, ахир, ўзингиз иккита туғиб ҳам шеър ёзасиз-ку!

— Менинг йўриғим бошқа,— деди Бинафшахон гапни ўзига юқтирмай.— Утган ой учини чиқаргандай бўлувди. Сазасини ўлдирсак уят бўлмасмикан, Қўшшаев билан бирга ишлайсиз, кўз кўзга тушади...

— Ундан тили қисик жойим йўқ.

— Бирор мўлжалингиз борми?

— Узингизни гўлликка солманг, мўлжалимни биласиз.

Эломонов аҳди қатъийлигини кўрсатгиси келди. Хотини оша узалиб, тумбочкада турган телефонни олди. Остоновнинг уйига кўнғироқ қилиб, гап орасида, тўйни қачонга мўлжаллашимиз, куда, деб ҳазиллашди, гўё кўрсатма берган бўлди. Остонов ухлаётган экан, аввалига тушунмади, кейин тушуниб етиб, бирдан жонланиб кетди, э, Саидмурод Замонович, бизга чўт эканми, қўй-қўзи ўзимизда дедҳончилик, селинияям икки кунда тайёр қиламиз-да, деб лоф урди. Гуппилингиз қолмабди, Остонов, деб жеркиди Эломонов, бойваччалик қилманг, ҳаммаси меъёрида бўлади, бу ёқда биз ҳам қараб турмаймиз, яқин қариндошлардан

¹ Муаллиф бу ўринда Н. Аминовнинг «Елғончи фаришталар» асаридagi персонажларни назарда тутмоқда.

ўттиз-қирқ одамни айтсак етади. Остонов, ҳафсаласи пир бўлдим, ахир, орзу-ҳавас деганлари қайда қолди, ўртоқ Эломонов, деб сўради. Сизу биз ҳаваскор эмас, масъул ходимлармиз, деди Эломонов, халқ бизнинг тутқимиздан ибрат олади.

Бинафшахон ўн кунча эри билан гаплашмай қўйди. Кейин қараса — ҳеч бўлмайдиган, Қўшшаевлар билан ваъдани қаттиқроқ қилганми, эрини аврай бошлади. Лекин Эломонов айтганида туриб олди. Умрида биринчи бор Бинафшахондан бемаслаҳат иш тўтди, шунга эслаб ҳалигача қувонади. Бирор йил ўтиб, неварали бўлди. Бу орада Собиржон ўқишини битирди, аммо ишга бўйни ёр бермайроқ юрди. Ора-сира сурат чизади, қолган пайти ўғилчаси билан овора, унга ўйинчоқ опкелиб ўзи ўйнайдими-ей, келини дугоналар билан кинога юбориб, ўзи боланинг тагликларини ювадими-ей... Шу ишлари Эломоновга ҳеч ёқмади. Бир куни чақириб сўради: хўш, ўғлим, бу ёғи нима бўлади, уй қизи бўлиб ўтиравемизми? Собиржон айтдики, мен энди ижодга тузуқроқ уринсам, сизнинг ҳам портретингизни чизсам...

Эломонов бундай қараса, ўғли ялтоқланишни ҳам ўрганибди. Рассомлар ҳақида у-бу ёзиб юрадиган Жаброилов деган киши бўларди, ўшани қабулига чақиртириб, бизнинг ўғил қалай, деб сўради. Жаброилов гапни олиб қочди: энди, ака, сизнинг ўғлингиз бўлади-ю... Эломонов қовоғини уйди: имено, менинг ўғлим бўлгани учун сўраяман, ростини айтин! Жаброилов ростини айтишга мажбур бўлди: чизмаса тузуқ бўларди...

Жаброиловнинг шу бир оғиз гапи билан Собиржон бирор ой ўтар-ўтмас хорижга жўнаб кетди. Келиннинг хатларига қараганда, суратчиликни батамом ташлаган кўринади. Энди жиддийроқ ўтириб илм қилмоқчи. Энди Эломонов унга китоб ахтариши керак.

У, кўнглида хавотир аралаш интиқлик, бирор соат курсида қадалиб ўтирди. Телефон ҳам дақиқа оралатиб журинглайверди. Эломонов трубкани кўтармади. Бир маҳал қараса, рўпарасида Ҳамроқул турибди, стол четида жингиртоб бўлаётган телефонга ишора қиляпти:

— Олмайсизми, ўртоқ Эломонов, сизни бошлик йўқлаяпти!

— Қайси бошлик экан?— дея осойиш туриб сўради Эломонов.

— Узимизнинг бошлик,— деди Ҳамроқул кулгисини тиёлмай.— Лекин, раҳбарликниям жуда қотириб қўясиз-да, ўртоқ Эломонов...

Бошқа пайт бўлса, Ҳамроқулни койиши турган гап эди, ҳозир шунчаки кулиб қўяқолди:

— Ҳа, энди, эшагига яраша тушови-да, ука, мен бир кетадиган одам бўлсам...

— Сизни ўртоқ Избосаров излаётган эмиш,— деди Ҳамроқул сирли қилиб, сўнг, қани, нима бўларкин, дегандай кузатиб турди.

Эломоновнинг туси ўзгармади:

— Ким экан у?

— Терговчи!

— Их!.. Терговчи ҳали Избосаров эканими? Бу, дейман,

роса толиб қўйган экан-ку, а?

— Ҳали билмас эдим, денг?

— Сўрамаган эканман,— деди Эломонов ёлғонлаб.—

Ишонинг, ука.

Ҳамроқул ишонмади. Иккови бир-бирига синовчан боқиб туришди.

— Избосаровни қўйинг, ука,— деди Эломонов.— Уйлаб қарасам, мен бу ерга бегона одам эканман. Газетчилик қўлимдан келмайди. Чумчуқ сўйсаям қассобнинг ўзи сўйсин. Масалан, сиз...

— Борадиган жойингиз аниқ бўлдимиз ўзи?

— Ҳозирча номаълум,— деди Эломонов.— Лекин кетмоқчиман. Қуруқ савлат бўлиб ўтириш уят. Хотиржам бўлинг, жойимни албатта сизга бераман. Бу ёғи... терговчи яна йўқлаётган экан,— Эломонов шундай деб, тагин жазавага тушган телефонга ишора қилди.— Зора мушкулнинг осон бўлса...

Ҳамроқул ўсал бўлди, Эломонов трубкани олгач, гўё

бўладиган гапни эшитмоқчи эмасдай, юзини четга буриб турди.

— Лаббай?— деди Эломонов.— Уртоқ Утбосаровми? Э, бундай денг! Избосаров... Унда узр. Балли! Эсладим-у, лекин фамилиянгиз тилга келавермади...— Эломонов кулди.— Худди шундай, ўзимизга ишончимиз бор эди.— У Ҳамроқулга қаради.— Бир укамиз шунга ишонмади. Ҳа, ёш, сиз қатори, ўсади, деган умидимиз бор... Йўқ, жўнроқ гапираверинг, ука.— Эломоновнинг юзи жиддий тус олди.— Айбимни ўзим биламан. Суднинг бунга дахли йўқ... Ундай деманг, терговчига ярашмайди. Менинг оғзим куйганроқ, ширин сўзга ишонимим қийин... Ҳа, шундай... Вазифангиз-да, ука, гумонсираб тўғри қилгансиз. Яхши квартирам бор, лекин бу — юз минглик ҳовли деган гап эмас. Машинамиз бор, ҳали минилмаган... Хотинимнинг маоши икки юз, қизим эллик сўм стипендия олади, ўзим ҳам илгари уларнинг топганидан икки баробар кўпроқ пул олардим. Ҳисобга тўғри келадими? Ошиб қолади? Йўқ, ука, сиз квартира ремонтга кетган икки минг билан тўй-ҳашамга орган соғғаларимизни чўтга солмабсиз — улар ҳам анчагина... Балли! Энди орамиз очиқ, Избосаров ука, саломат бўлинг!..

Эломонов сўхбатни тугатиб, гўё юз кило тош кўтарган полвондек икки кўксини ишқалади, сўнг Ҳамроқулга юзланди:

— Избосаров зўр йигит. Тутган жойини қўймайди.

— Тергов тугадими?— деб сўради Ҳамроқул.

— Тугади,— деди Эломонов.— Избосаров зўр-у, лекин соддалиги бор. Ишни анча чўзди.

— Ҳали олишни ўрганмаган-да,— деб тахмин қилди Ҳамроқул.

— Бундай бадбин бўлманг, ука,— дея танбех берди Эломонов.— Бизда софдил юристлар жуда кўп. Мен уни юлғич демадим, бор-йўғи содда деб айтдим. Тергов пайтида, шунча йил ишлаб орттирган озгина молимни, қайдан топгансиз, деб бошимни қотирди, шунга...

— Чатоқ экан-ку,— дея илжайди Ҳамроқул.

— Бекор куляпсиз. Агар менга ўхшаб ҳаммасини ўз нарҳида олсангиз эди, сизнинг ҳам маошингиз кўп нарсага етарди. Избосаров ҳали тажрибасиз, бу гапларни билмайди.

— Нуфуз ҳам катта давлат,— деди Ҳамроқул сал ўйланиб туриб.

— Ана, энди ўзингизга келдингиз! Бугун, рост гап, қайфиятим ўнгланди, ука. Хотингайм дўқ урдим. Сиз хотинга ҳеч дўқ урасизми?

— Ҳа,— деди Ҳамроқул,— бўп туради. Лекин биз умуман иноқ яшаймиз.

— Бахтли экансиз. Аммо, бирор мансабга ўтирсангиз, хотинга ортиқ дўқ уролмай қоласиз. Хўш, ука, тавсия қилсам, муҳаррир бўларга розимисиз?

Ҳамроқул ўйланди, ўйланиб туриб ростини айтди:

— Ҳар ҳолда, ўз касбим...

— Хўп, энди бориб босмахонадан хабар олинг. Газетанинг бу сонига ҳам ўзим қўл қўяман.

Ҳамроқул гарангисиб чиқиб кетди. Эломонов унга ачинди. Бунчалар ҳадиксирамасанг, укам, деб ўйлади, сенга осон, жиллақурса мен билан баҳслашмоғинг мумкин, мен-чи, мен ким билан баҳслашаман, сенки шунча иззатталабсан, хўш, мен нима қилай, ҳаммага бирдай бош эгайми? Агар омадим чопсаю бошқалар менга бош эгиб турса-чи? Ҳали ҳеч гапнинг тайини йўқ, шунчаки бир эпкинни сезибок сен ўзинг биринчи бўлиб бош эгмадингми? Ахир, сен ҳали шотир эмассан-ку, ука! Шотирлардан худо сақласин! Менинг ҳар шотирларим бор эдики, худонинг ўзини ҳам йўлдан урарди. Бир чекка қишлоққа бордим, оти Кампирўлди экан, бу қишлоқда аёлларнинг кампир ёшига етиши қийин эмасми, деб ҳазиллашган бўлдим, бир йил ўтиб билсам, Кампирўлди Замонободга айланбди, сабабини сўрамадим — шусиз ҳам аёндай эди, лекин улар ўзлари эзиб тушунтиришди: энди, шу эл омон бўлиб, кампирлар асло ўлмасин, дедик-да, Саидмурод Замонович!.. Яна бир кунни буғдой-зорга чиқдим, ҳосил мўл экан, айтдимки, хирмонга барака, ноннинг қути бир ўзгача, ҳеч замонда картошка ноннинг ўрнини босмаган. Ҳафта ўтиб, хирмон устида бир алвон кўрдим: «Картошка нон ўрнини босолмайди!» Хайриятки, тагига отимни ёзишмабди. Ахир, менда не айб? Мен ҳам

бир юрган одамман: яхши-ёмон гапираман, эртадан кечгача ақлли бўламан, деб бировга тилхат бермаганман. Бугун мен бемалол кулишим мумкин, лекин у пайт кулолмаганман, алашим ҳам шундан, агар кулгудай бўлсам, энгилтак деб ўйлашарди, ортиқ ҳурмат қилмай қўйишарди, шунинг учун ғули-ғули товўқнинг хўрозидай ҳурпайиб юрардим — жиддий, салобатли, виқорли! Буни мен йиллаб, ўн йиллаб машқ қилганман. Сўнг шундай пайт келдики, бирор беш дақиқа ичди яоракка қўшилиб, бутун салобатимга ҳам дарз етди, оғриқ аралаш кулдим, шундагина кулгининг нелигини билдим, лекин энди билган билигимнинг нархи сариқ чақа эди...

Эломонов ярим бетлик аризани қоралай туриб, қўли ёзувдан чиқиб кетганини сезди. Ҳарфлари ажи-бужи. Кўп йиллик машқи — имзогина одатдагидай чиройли, учлари гажакдор бўлиб тушди.

Аризани олиб, кабинетни кулфлади, калитни Ҳамроқулга топшириб, тепага — бирлашма бошлиғи ҳузурига кўтарилди. Тўртинчи қаватга чиққунча ҳарсиллаб қолди. Қабулхона ёнида тўхтаб, девордаги суратларни томоша қилган каби, озгина нафас ростлади.

Бошлиқнинг қабулида иккита ёш йигит ва кексароқ бир трест бошқарувчиси навбат кутиб ўтирган экан. Эломонов улар билан саломлашиб, четроқдаги курсига чўкди. Бурчакда машинка чиқиллатаётган котиба қиз бир-икки бор ажабсиниб қарагандай бўлди. Эломонов ўнғайсизланди. Ачиняпти, деб ўйлади, мана, ярим йилдан ошяптики, котиба зоти менга ачиниб қарайди. Қўлимда бир парча қоғоз, ғариброқ бўлиб ўтирибман, деб ўйлади, хайриятки, бу икки башанг йигит мени танимайди; трест бошлиғи билан аввал ҳам учрашганмиз, икки йил олдин қабулимга келувди, фамилияси ё Омонов, ё Омонқулов, э, йўқ. Жомонқулов экан, асли сарой уруғидан, ўзимизга ўхшаган даштлик, анави секретарканинг оти...

Эломонов унинг исмини илгари бир сўраган эди, аммо ҳозир ҳеч хотирлай олмади, ер остидан боз қараб олди: юзи хунуқкина, ўзининг собиқ котибаси Хадича опага ўхшаркан, лекин бу анча ёш кўринади.

Эшик очилиб, ичкаридан бир мўйсафид чиқди. Навбати етган икки йигит кабинетга ўтди. Жомонқулов чўнтагидан дори чиқариб, қошиқчага қўйиб ичди.

— Ошқозон ёмон, Саидмурод Замонович,— деди у қошиқчадаги дори юқини ялай туриб.— Отпуска олиб, Есунтук бормасам бўлмайди.

— Яхши қиласиз,— деди Эломонов.— Аввало соғлиқ керак.

— Узингиз ҳам шу ниятда турибсиз чоғимда?— деб сўради Жомонқулов Эломоновнинг қўлидаги қоғозга ишора қилиб.— Курортга ариза ёзибсиз?..

— Мен курортга ёзда бораман,— деди Эломонов.— Бу бошқа ариза.

— Унда кечирасиз,— деди Жомонқулов.— Энди, Саидмурод Замонович, sanoat билан қурилиш деганлари оғирроқ бўларкан... Бу, дейман, сизни ошқозон кўп безовта қилмайдими?

— Йўқ, бизда ошқозон тузукдай.

— Ҳа, энди, сизларда режим бўлган-да, Саидмурод Замонович,— деди Жомонқулов ҳавас билан.— Мана, планни юз ўн қилиб бажариб қўйдик, энди бизгаям курорт ярашар?

— Муборак бўлсин,— деди Эломонов.

— Узингизни қачон табриклаймиз, Саидмурод Замонович?— деб сўради Жомонқулов.— Бу ёғи яқинлашиб қолдимиз!

— Газета ишида қатъийроқ план йўқ,— деди Эломонов.

— Э, ака,— деди Жомонқулов ранжигандай,— газет иши — у ёқ, биз бу ёғини сўраяпмиз.

— Насиб этса, яқин қолди...— Эломонов шундай дедию Жомонқуловга синчиклаб қаради: бунга бирор гапнинг учи етганми ёки калака қиляптими? Жомонқуловнинг офтобда куйган кенг бетида шумлик кўрмагач, хотири жам бўлди.

Кабинетга кирган йигитлар қайтиб чиқиб, котиба қизга бир даста қоғоз узатишди.

— Отпускага кетаётган одамсиз,— дея жилмайди котиба Жомонқуловга қараб.— Сал дам олиб турсангиз, аввал Саидмурод Замонович кирсалар...

— Бизга қолганда шу экан-да,— деб кулди Жомонқулов, сўнг Эломоновга юзланди:— Қизимиз тўғри айтади, майли, сиз кираберинг, Саидмурод Замонович, бизники тиқилинч эмас.

— Раҳмат, ўртоқ Жомонқулов,— деди Эломонов ўрнидан туриб.

— Бир илтимос,— деди Жомонқулов.— Юрт кезган одамсиз: агар Есентукда эски танишлар бўлса, шуларнинг адресини беролмайсизми?

Эломонов бир муддат тараддулланиб қолди.

— Есентукида танишим йўқ эди-ку, ўртоқ Жомонқулов,— деди ночор илжайиб.— Сиз ўртоқ Тойлоқовга учрашинг, у кишининг ҳам ошқозони оғрийди.

Жомонқулов яна нималарнидир сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин Эломонов ичкари кириб улгурган эди. Чоршанбиев қоғоз кўриб ўтирган экан, Эломоновнинг шарпасини сезибоқ ўрнидан турди, столдан анча берида қарши олди.

— Келинг, Саидмурод Замонович,— деди, сўнг курси суриб, таклиф қилди:— Қани, ўтиринг.

— Утиришга вақтим зикроқ,— деди Эломонов паст тушгиси келмай.— Ходимимиз айтади, йўқлатган экансиз...

— Аввал ўтиринг,— деди Чоршанбиев.— Мана, Избосаровдан ҳам қутулдингиз, шунга бир ҳол сўрай деб... Кўз тегмасин, кўринишингиз зўр!

Демак, кўриниш ёмон экан, деб ўйлади Эломонов, бўлмаса, уйқудан ками қолмади, юзим оқарган бўлса — Тўлқиновнинг гапидан, сал ҳаяжонланиб кетганга ўхшайман...

— Утиринг, Саидмурод ака,— деб такрорлади Чоршанбиев.

Эломонов қўлидаги аризани узатди. Чоршанбиев унга тез кўз югуртириб чиқди.

— Бахайр?— деб сўради.— Тинчликми, ўртоқ Эломонов? Е биздан бирор айб ўтдимиз?

— Сиздан розиман,— деди Эломонов.— Ростки, бу иш бизга кўп тўғри келмади, Нўсиржон. Худди бировнинг нонини еб ўтиргандайман. Айтибдиларки, уятинг борда этакингни ёп.

— Мақол ўз йўлига, ўртоқ Эломонов,— деди Чоршанбиев жиддийлашиб.— Умуман, сизнинг ариза бериб кетишингиз... Узингиз биласиз, бошқа ишга ўтказилсин, деган қондалар бор. Расмийлаштириш қочмас, нима дедингиз?

Эломонов кўнглида Чоршанбиевнинг таклифини маъқул топди, ариза ёзиб шошилган эканман, деб ўйлади, лекин аввалги лафзидан қайтгиси келмади: қайтса, Чоршанбиев, бу одам шунчаки тарозига солаётган экан-да, деган хаёлга бориши мумкин эди.

— Ҳай денг, ука, мен ўз хоҳишим билан кетай?

— Иложим йўқ, ўртоқ Эломонов,— деди Чоршанбиев.— Мен сизни дабдурустдан бўшатиб юборолмайман. Саноқдаги одамсиз, ахир...

Эломоновнинг хўрлиги келди, айтмоқчи бўлдики, э, ука, сиз айтган саноқлар ўзгарди, илгари рўйхатнинг бошида эдик, энди охирида... Қараса, айтиб бўладиган гап эмас, ҳар ҳолда, Чоршанбиев ҳали ёш, бирор жойда қоқиниб-сурингани йўқ, инчунун, тушуниши ҳам қийин.

— Садагангиз кетай, Нўсиржон ука,— деди.— Ўз хоҳиши билан кетди, деб ёзинг, у ёғига ўзим балогаддон. Саноқ дейсиз, агар керак бўлсам, яна ўзлари саноққа киритиб олишар, лекин ҳозир жуда қийналиб кетдим, ука, биласиз, ўғрилик қилмаганман, фарлик қилмаганман, айбим — қуруқ сўзга учганим...

Чоршанбиев тушунди, ортиқ бир сўз демай, аризани олдию тепасига резолюция қўйди.

— Ишни Ҳамроқулга топширсам,— деди Эломонов.— Ёмон йигит эмас, ёш, ғайратли, беш йил газетчиликка ўқиб келган...

— Майлингиз,— деди Чоршанбиев.— Фақат, уни оғоҳлантириб қўйинг, давлат машинасидан умидвор бўлмасин.

Эломонов унга ялт этиб қаради. Алами келди, лекин

ичига ютди: ютмоқдан ўзга чораси ҳам йўқ эди, вақтида мик этмай садақа олган одам, энди нима десин?

— Машинани бугун топширолмайдиман,— деди у.— Бир-икки кунлик ишларим бор эди, шунга...

— Бир ҳафтага рухсат,— деди Чоршанбиев.— Бемалол миниб юраверинг. Уйлайманки, сизни машинасиз қолдиришмайди, Саидмурод Замонович...

Эломонов бошиққа зимдан разм солди. Чоршанбиев кулаётган одамга ўхшамасди. Усталик қияпти бу, деб ўйлади Эломонов, бояги гапларнинг эпкини бунгаям етган, лекин сездиргиси йўқ.

Чоршанбиев уни йўлаккача кузатиб қўйди. Эломонов бундан ҳам бир маъно пайқагандай бўлди.

У пастга тушиб, ходимлар ўтирадиган катта хонанинг эшигини тортиди. Учала ходим ҳам бирдан оёққа қалқди. Ҳамроқулнинг юзида ҳадик, қолган иккови ажабсинган — Эломоновнинг авзойига боқиб туришди.

— Калитни берсангиз, Ҳамроқулжон ука,— деди Эломонов.— Пальто билан телпакни олсам.

Ҳамроқул шерикларига ўгринча қараб олди, сўнг чўнтагидан калит чиқариб узатди.

— Хайр-маъзур эртага бўлади, ўртоқлар. Ҳали сизлар билан кўп отамлашамиз.

Ходимлар одоб юзасидан илжайишди.

— Калитни эшикка қолдираман, Ҳамроқулжон,— деди Эломонов.— Чоршанбиев билан келишдик, бугуноқ ўтиб ишлайверишингиз мумкин. Бегона одамни таклиф қилиб ўтирмадик, ҳар ҳолда, шу коллективда тарбия толгансиз...

Ҳамроқул ерга қаради. Эломонов бошини хиёл эгиб, қолган икки ходимга ҳам рағбати борлигини билдирган бўлдию хонадан чиқди.

Кабинетга ўтди. Илгакдан пальтосини олиб қияркан ўзича, Ибодулло Махсум ҳақ, деб мулоҳаза қилди, кийимларнинг оҳори кетиброқ қолибди, телпак ҳам бир аҳволда, кўк сури хиралашиб, жингалаклари ёйила бошлабди, ҳай, майли, бош омон бўлса, ҳамма нарса топилади. Стол устида ётган сёмиз чарм папкасини олиб эшик ёнига келди, бир нафас кабинетга назар ташлади: кенг, шифти баланд, жиҳозлари мўл... кўш ромли кўш дераза, янги дарпардалар. Шуларнинг барини батамом ташлаб кетаётганини ўйлаб, қаншари ачишди, хайр, деди овоз чиқариб, дунёда яхшилик кўпайсин...

Эшикни қўлфлаб, йўлак бўйлаб шахдам юриб кетди. Пошналари қарсиллаб деворларда акс-садо берарди. Боягина тўртинчи қаватга чиққунча ҳарсиллаб қолганини эслаб ажабланди: йўқ, Эломонов, ҳали қувват бор, ҳали яшашга яроқлимиз!

Рупарадан келаётган ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги йигитни кўриб худди отасини кўргандай қувониб кетди.

— Нурилложон!— деб хитоб қилди.— Саломатмисиз, ука, ишларингиз дурустми? Ижроқўмга ўтибди, деб эшитиб жуда суюндим. Энди, кадрларимиз ўсгани бизнинг ҳам ўсганимиз-да!

Йигит Эломоновнинг қувончини тушунмагандай совуққина кўришди:

— Сиз ҳали шу ердამисиз, ўртоқ Эломонов?

Эломонов бу жойдан кетаётганини айтмоқчи эди, лекин йигитнинг илтифотсизлигини кўриб, бирдан иштиёқи сўнди. Шу пайт чап ёндаги эшик очилиб, «Бу ёққа, Нурилло Набиевич!» деган таклиф бўлдию йигит хайрлашмасдан ўша ёққа бурилди. Эломонов бўм-бўш йўлакда серрайиб қолди. Алданган бола янглиғ хўрлиги келди. Шу экан-да, деб ўйлади алам билан, туппа-тузук йигит эди, кўрганда тилидан бол томарди, энди... каттарибди-да? Мен аҳмоқ қувониб ўтирибман-а!.. Саломингга зор эмасдим-ку, Нурилло Набиевич! Қайта тирилмайди, деб ўйлагансан-да, а? Йўқ, ука, Эломонов ҳали ўлгани йўқ, ҳали кўп кўришамиз!..

Эломонов бу ўйидан ўзи ҳам чўчиб тушди. Кенгроқ бўл, Саидмурод, дея ўзига танбеҳ берди, ҳамма кун бир кун эмас, Нуриллолар доимо бўлган, уларга парво қилаверма, кекчи бўлиб қоласан...

Кулмуҳаммад эшик оғзида қоровул чол билан хангамала-

шиб, чой ичиб турган экан, Эломоновни кўриб пиёласини бўшатди.

— Хўжайин келяпти, бобой,— деди.— Бу ёғини ўзингиз майдалайверасиз. Сафаримиз бугунми, Эломонов ака? — Сафарни бугунча қўятурсак,— деди Эломонов.— Икков чиқиб бир шаҳар айлансак.

— Биз доим тайёр-да, Эломонов ака!

— Яшанг, Кулмуҳаммадбой,— деди Эломонов.— Лекин сал секинроқ ҳайдайсиз, кўчалар тийгончиқ...

Ташқари чиқишди. Юзга совуқ урилди. Эломонов бирпас тўхтаб, пальтосини тугмалаб олди. Шу пайт кўча четида битта «Москвич» тўхтади.

— Э, янгамиз-ку, Эломонов ака!— деди Кулмуҳаммад.— Сал бўлмаса кетиб қоларканмиз-а!

Кулмуҳаммад уни қандай кўргани номаълум, Эломонов қараганда ҳали машинанинг эшиги очилмаган эди. Ростдан ҳам ичкаридан Бинафшахон чиқди. Сумкачасини кавлаб, шофёрга йўлқира берди. Эломонов яқинроқ бориб, хотинининг авзойи бузуқлигини кўрди.

— Мен эндигина Собиржонга китоб ахтариб кетаётувдим,— деб ёлғонлади.— Бекор овора бўпсиз-да.

Бинафшахон индамади.

— Тинчликми?— деб сўради Эломонов.

— Бало!— деди Бинафшахон қовоғини очмай.— Юрингчи бу ёққа!— У эрининг қўлидан тутиб четроқдаги «Волга» томон бошлади.

— Янгангизнинг ишхонасига,— деди Эломонов Кулмуҳаммаднинг ёнига ўтириб.

— Театрга ҳайданг,— деди Бинафшахон.— Театрни биласизми?

Эломонов хотинига ажабланиб қаради:

— Ишхонага бормайсизми?

— Аввал театрга борайлик... Тўлқинов билан қачон гаплашувдингиз?

— Эрталаб. Жудаям эрталаб эмас, чошгоҳроқ эди... Нима, бирор гап бўлдими, хонам?

— Гўр бўлди!— деди Бинафшахон.— Анави гапнинг дарагини кимдан эшитдингиз? Тўлқиновданми?

— Тўлқиновдан,— деди Эломонов ичи музлаб.— Кейин... кейин Остонов кудаям шунга шаъма қилгандай бўлувди...

— Мен Тўлқиновга телефон қилдим. Яшшамагур, ҳазиллашдим, деб айтади!..

— Их!— деди Эломонов бўғинлари бўшашиб.— Ахир, мен унга ишониб... Йўғ-э, хоним, туппа-тузук одам-ку, алдамаяндир?..

— Ҳозир бориб, икковингизни юзма-юз қиламан!

Эломонов лоҳасланиб, бошини ўриндиққа ташлади.

— Керакмас. Илтимос, Бинафшахон, бормайлик, бўлар иш бўлди, лекин бормайлик... Ахир, уят-ку?..

— Борамиз!— деди Бинафшахон.

Шу пайтгача индамай келаётган Кулмуҳаммад секин гап қотди:

— Ақани кўп уришманг, янга. Умуман, бу кишини каттаради деган миш-миш борлиги — факт.

— Сиздан сўрамадим!— деди Бинафшахон жеркиниб.

— Қўйинг, Бинафшахон,— деди Эломонов.— Рўлда ўтирган одамга бундай гапирмайди-да.

— Э, парво қилманг, Эломонов ака!— деди Кулмуҳаммад.— Бизнинг кўл мустаҳкам. Оптимизда ўн битта бола, авария қилмасликка мажбурмиз. Театрга ҳайдайверайми?

— Йўқ,— деди Эломонов.— Янгангизни ишига ташлаб ўтамыз.

Бинафшахон чурқ этмади, кўчага бефарқ қараганча кетаверди.

— Тўлқинов алдаган билан, тақрон ерда қолиб кетмасмиз, Бинафшахон...

Бинафшахон илкис қаради — кўзлари ғазаб сочиб турарди.

— Сизни шунча йил катта мансабларда қандай ушлаб турганларига ҳеч тушунолмайдиман!..

— Бўлди-да энди, хоним!— деди Эломонов ҳамияти қузиб.— Яхшиман деб айтолмайман, лекин жудаям каззоб эмасдирман? Илгари мен билан бундай гаплашмас эдингиз. Тўлқинов ҳам калака қилолмасди...

— Шуларни билар экансиз, ўшанда ким сизга ариза ёзгин, деб айтди?! Биров мансабингизни тортиб олдими, ўз қўлингиз билан топширдигиз-ку! Чидайсиз энди! Бундан бешбаттар бўлсангиз ҳам чидайсиз!

— Мен-ку чидаяпман,— деди Эломонов,— лекин сиз чидаялмаяпсиз...

— Ҳо! Ажаб маломат!— деди Бинафшахон заҳар пуркаб. Эр-хотиннинг можароси жонига теги шекилли, Қулмуҳаммад машинани секинлатди.

— Биз чиқиб турсак, Эломонов ака,— деди у.— Гаплашиб бўлиб, кейин қақирсангиз?..

— Маҳмадана бўлманг, ука,— деди Эломонов.— Ҳайданг, менинг сиздан яширадиган гапим йўқ!

Қулмуҳаммад ортиқ сўз қотмай машинага газ берди. Ортида ўн бир боласи борлиги ҳам эсидан чиқиб кетди чоғи, жуда тез ҳайдади.

— Сизда тутуриқ йўқ,— деди Бинафшахон мавзун янгилаб.— Қанчадан бери китобга бораман деб айтасиз, қани борганингиз!

— Бугун бормоқчийдим... Лекин эскичани билмайман, Бинафшахон, адашиб бошқа китобни олсам, кейин яна жаҳлингиз чиқиб юради.

— Эвоҳ, шум қисмат!— деди Бинафшахон.— Энди бор умидим Собиржондан, сиз тамом бўлган одамсиз, шу битта китобни топсангиз ҳам катта гап!

Эломонов индамади. Рост, деб ўйлади, шу бир кичик амалини ҳам бой бердимми— тамом бўлганим аниқ. Ҳайриятки, буни ҳали айтмаганим, айтсам борми!..

— Бирорта хат биладиганини олиб боринг,— деди Бинафшахон.— Узи ўқиб, ўзи танлаб берсин. Сарлавахасини ўқитибок олаверманг, ичиняма кўрсатинг, китобфурушларга ишониб бўлмайди. Хат биладиган одамнингиз борми?

— Битта Ғайбаров Тошпўлатни биламан,— деди Эломонов.— Лекин у энди мени менсимаса керак. Гажир болага ўхшар эди.

— У, бошимиз кал-у, кўнглимиз нозик! Ким у, Ғайбаров, юрган бир эскишунос-да! Гапни камроқ қилиб, ўшани топинг-да, китобни опкелинг. Адресини биласизми?

— Билмайман.

— Муроддан сўрайсиз. Ғайбаров билан ош-қатиқ, дейишади. Икковиям асли тайинсиз одамлар. Янгамиз шоирлигини ташласа, қуй сўяман, деб айтган ким — ўша Мурод укангиз-да! Узи ёзолмайди, ёзганини кўролмайди. У ҳам сизни менсимайди, билиб қўйинг!

— Бўпти, бўпти,— деди Эломонов зарда билан.

— Шу ерда тўхтатинг!— деди Бинафшахон шофёрга.

— Ҳали касабга союзга етмадик-ку, янга!— деди Қулмуҳаммад ёғиниброқ.

— Тўхтатинг!..

Шофёр машинага тормоз берди. Бинафшахон чиқиб, эшикни қарсиллатиб ёпди. Кўча четидаги газета дўкони ёнида башанг кийинган бир хотин кўтиб турган экан, иккови ачомлашиб кўришди. Ҳозиргина можаролашганга сира ўхшамайди-я; деб ўйлади Эломонов, кулишини қаранг. Хотини дугонаси билан рўпарадаги бинога кириб кетгунча ортидан қараб турди.

— Янгамизнинг гапига ҳеч тушуниб бўлмайди,— деб гудранди Қулмуҳаммад.— Аввалига театр деб айтди, кейин ишга деди, энди бўлса...

— Бу ер поликлиника,— деб тушунтирди Эломонов.— Янгангизнинг озгина қон босими бор.

— Дўхтирхона бўлса, пешонасига ёзиб қўймайдими?

— Езиш шарт эмас, Қулмуҳаммадбой, келади одамларнинг ўзлари билишади.

— Узингиз бу ерга қатнамайсиз чоғи?

— Илгари қатнардим, кейин ўзимизнинг қурувчилар поликлиникасига ўтдим, янгангиз шу ерда қолди. Энди мен яна бу ерга қатнасам бўлмас...

— Тўғри қиласиз, Эломонов ака. Бир бошда бир ўлим, кўрқмаслик керак.

— Сизга осон, Қулмуҳаммадбой,— деди Эломонов.— Қани, ҳайданг, энди сафар қилмасак бўлмайди, бу ёғини ўзингиз кўриб турибсиз...

Қулмуҳаммад машинани юргизишга шошилмади. Чўнтагидан сигарет олиб тутатди. Эломонов унинг чекишини билмас эди, ҳайрон бўлди, сўнг ўзича мулоҳаза қилдики, аввал ийманиб чекмаган, энди ийманишга ҳожат йўқ, ҳамма

гапни эшитди, энди буям мени менсимай қўяди. Қулмуҳаммад деразани хиёл тушириб, ташқарига тутун пуфлади. Машина ичи совий бошлади. Эломонов жунжикиб, пальтосининг ёқасини кўтарди.

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, Эломонов ака?— деб сўради Қулмуҳаммад.

— Айтаверинг,— деди Эломонов.

— Майли, айтсам айтайин... Шу янгани бекор олгансиз-да, Эломонов ака.

— Нега?— деди Эломонов, тушуниб турса ҳам: шу тобда кўнглидаги аламга бегонадан шарҳ эшитгиси келди.— Ҳўш, нега, ука?

— Энди... сизга тўғри келмайди-да,— деди Қулмуҳаммад.— Сиз уни деб елиб-югурасиз, ўзингизни ўтга-чўққа урасиз. Агар бизлар шундай қилсак, хотинимиз бошига кўтарарди, кўтариш ҳам гапми!..

— Аслида янгангиз менга ёмонлик тиламайди,— деди Эломонов мулзам тортиб.— Уришса, у ҳам куйинганидан... Уғлимизга бир китоб керак эди. Бу ёқда қиз буй етиб турибди. Янгангизнинг ташвиши ҳам оз эмас.

— Сиз топганини сарфлаб, тинчгина уйда ўтирса бўлмай-дими?— деди Қулмуҳаммад қаҳр билан.— Уғлим-қизим дейсиз, тўғри, биздаям бола-чақа бор, тушунамиз... Ҳўп, майли, қиз ўзингизнинг қизингиз, ўғил ўзингизнинг ўғлингиз, лекин бу энағар жон ҳам ўзингизнинг жонингиз-ку, жониям аянг-да, Эломонов ака! Сиз шунча югурганингиз билан, булар... бошингизга ёстиқ бўлармиди?!

— Ҳа, энди... каттазанг бўлиб ўрганиб қолишган-да, Қулмуҳаммадбой. Мен мансабда турган пайтларни соғинишади, бу ёғи... сал қисиниш бор-да.

— Айтинг, чидасин! Ҳамма замон бир замон эмас-да, Эломонов ака! Топиб туриб емаганинг ҳам ур тишига, топмай туриб еганинг ҳам ур тишига!..

— Гапингиз маъқул, ука, лекин...

— Лекин-пекини йўқ,— деди Қулмуҳаммад Эломоновга сўз бермай.— Нега янгадан мунча кўркасиз? Солмайсизми унақани... Ахир, ғалчаям аҳволингизни тушунади. Чоршанбев сизга мошина ажратганда ҳеч ким шопирлик қилгиси келмади. Мансабда бўлсангиз бошқа гап эди, пашшадай ёпишиб олишарди!

— Сиз-чи?— деди Эломонов хўрлангандан хўрланиб.— Сиз нега рози бўлақолдингиз?

— Энди, биз сизга йироқ эмасмиз-да, Эломонов ака! Сиз Галатепадан бўлсангиз, биз Шўрқудуқдан. Яхши кунга ҳамма ярайди, ёмон кунга — ҳеш.

— Раҳмат, ука. Бўлди, мени қийнаманг, юргизинг машинани.

— Йўқ, аввал гапни эшитинг,— деди Қулмуҳаммад ўжарлик билан.— Эсингиз бўлса, шу янганинг баҳридан ўтинг!

— Нима деяпсиз, Қулмуҳаммадбой ука!.. Янгангиз доим ҳам бундай эмасди, яхши кунларимиз кўп бўлган, энди дабдурустдан жавобини берсам... Унгаям қийин-да, ишли аёл, рўзғор ташвиши, кейин яна шеър ёзади...

— Шеър ёзармиш!— деди Қулмуҳаммад бошини сараклаб.— Яхши хотин дегани паловини пиширади, чойини дамлайди, елиб-югуриб хўжайиннинг хизматини қилади. Мана, бизнинг хотин... нега шеър ёзмайди?!

— Сизда рўзғор катта,— деди Эломонов Қулмуҳаммаднинг соддалигидан кулиб.— Ун битта болангиз бор...

— Сиз ҳам ўн битта туғдиринг эди!

— Шу... иложи бўлмади, иш, масъулият...

— Э, қўйинг, Эломонов ака, сиз билан гаплашиб бўлмас экан!— дея қўл силтади Қулмуҳаммад.— Азбаройи ҳешлингиз учун айтдим-да! Кетдик, айтинг уша Муродингизнинг адресини!

Эломонов ботинмайгина Муроднинг адресини айтди. Энди ҳаммаси мен билан мана шундай беписанд гаплашади, деб хаёл қилди Эломонов, охириги илинжиям йўқотдим — ариза ёздим, биров қўлимдан тутиб ёздиргани йўқ, барини ўзим қилдим. Шуларни хаёлидан ўтказди-ю, лекин кўнглида айтарли афсус топмади, ажабландики, юксиз салт юриш жуда қизиқ эканми, Эломонов?..

Мурод ошнаси Тошпўлат Ғайбаровнинг турар жойини астойдил тушунтирди, ҳағто қозога чизиб берди. Эломо-

нов бозордан майда-чуйда харид қилиб, Қулмуҳаммаднинг қўлига адресни берди.

Ғайбаров шаҳарнинг чеккароқ касабасида, кўча бетидаги беш қаватли уйда яшар экан. Қулмуҳаммад киришга унамади. Эломонов ўзи совға-саломини олиб учинчи қаватга кўтарилди. Эшикни ёшгина бир аёл очди. Эломонов ўнғайсизланди, бир-икки йил олдин қишлоқда, Раим оқсоқолнинг тўнғичи ҳалиям хотинсиз юрибди, деб эшитганларини хотирлади, ўзича, шунча чидаган одам бирданга ўйлини қолармиди, жазман-пазмини бўлса керак-да, деб тусмол қилди. Аёл уни ичкарига таклиф этиб, Тошпўлат ака меҳмони билан тўрдаги хонада, бемалол ўтаверинг, деди. Эломонов пальтосини илганда қолдириб, тўрдаги хонага қараб юрди. Эшик қабзасидан тортиб, тўтун босган хонада Ғайбаров билан нотаниш бир йигитни кўрди. Урталарида пастак стол, юзма-юз ўтириб нимадандир баҳслашишгаётган экан. Эломоновни кўриб Ғайбаров шошиб ўрнидан турди. Нотаниш йигит қўзғалмади, гўё Эломонов эшикдан шундоқ бир бош суқиб қараб кетадигандай, бепарво ўтираверди.

— Саид ака, ўзингизми?— деди Ғайбаров.— Қайси шамол учирди?

— Иш, Тошпўлатбой, иш — деди Эломонов ичор қулимсираб.— Машойихлар айтибдиларки, ишимиз тушса келамиз.

— Утиринг, Саид ака. Айбга буюрмайсиз, ҳаммаёқ ивирсиган. Дўстимизнинг меҳмонлиги ҳаминқадар.

— Э, Тошпўлатбой, бизнинг ҳам меҳмонлигимиз бор эканми,— деди Эломонов.

Ғайбаров бориб деразанинг бир тавақасини очди.

— Сал ҳаво алмашин,— деди ўша ерда туриб.—

Танишинг, Саид ака, дўстимиз Усмон, жарроҳлардан.

Эломонов креслода ўтирган йигитга қўл узатиб, дўхтир халқини ҳурмат қиламиз, деди.

— Бу киши — Саидмурод ака Эломонов,— деди Ғайбаров.— Ҳамқишлоғимиз. Кеча Махсум бува келиб эди, сизгаям учрашдимиз, Саид ака?

— Учрашди,— деди Эломонов.— Жуда маъқул гапни айтди. Энди, шанба куни машина билан келиб сизнинг ихтиёрингизда бўламиз, Тошпўлатбой.

Ғайбаров жойига келиб ўтирди-да, ташқарига овоз берди:

— Замира!

Боя Эломоновга эшик очган аёл ичкари кирди.

— Чой-пой қилсангиз,— деди Ғайбаров.— Уртоқ Эломонов келибдилар.

Замиранинг юзида қизиқиш зоҳир бўлди:

— Ҳали Мурод ака айтиб юрадиган шу кишимиз?

— Шу киши,— деди Ғайбаров.— Менинг ҳамқишлоғим, лекин негадир Муродга тортиб кетган.

— Энди, Муродбой билан эскидан ошнаимиз-да,— деди Эломонов сал хижолат чекиб.— У ҳам бизга жуда йироқ эмас, қишлоғи беш қир нарида.

Замира меҳмонга жилмайиб қўйиб, хонадан чиқди. Эломонов яна бояги ўйини ўйлади: ким бу жувон — жазманми ёки...

Эшик ортидан гўдак йиғиси эшитилди. Эломоновнинг кўнглидаги шубҳа тарқаб, чиройи очилди.

— Бу дейман, Тошпўлатбой, меросхўрингиз ўғилми, қизми?

— Уғил,— деди Ғайбаров.— Қисталоқ ўғил-у, лекин қиздан баттар йиғлоқи.

— Биздаям бир ўғил, бир қиз бор,— деди Эломонов.— Уғлимиз хорижда юрибди, шунга... У ҳам сизга ўхшаган етук олим бўлмоқчи, Тошпўлатбой...

— Яхши,— деди Ғайбаров.— Қўлдан келса, албатта қилиш керак.

— Ҳозир илм қиладиганлар кўпайиб кетди...— деб қўйди Усмон.

Эломонов индамади. Жарроҳ йигитни негадир бошдан ёқтирмаган эди, ҳозир баттар ёмон кўра бошлаганини сизди. Боланинг йиғисига қулоқ тутди. Овози баланд экан. Қийин, деб ўйлади, Собиржон ҳам шундай йиғлоқи эди, энага ёллаганмиз...

— Узр, чойга ўзим қарамасам бўлмайдиган кўринади,— деди Ғайбаров ўрнидан туриб.

У хонадан чиққач, Эломонов жарроҳ билан гаплашгиси

келмай, атрофга кўз югуртирди. Хона одмироқ экан. Пардадан ўзга матоҳ йўқ, гирд-теварак китоб тўла жавонлар, уларнинг устида синиқ кўзалар, одамнинг калла чаноғи. Чаноқнинг жавон устида туриши Эломоновга эришроқ туюлди, бу йигитлар жуда маҳмадона бўлиб кетган-да, деб ўйлади, ўликларгаям тинчлик бермайди.

— Минг йиллик калла,— дея изоҳ берди Усмон гўё унинг хаёлини пайқагандай.— Янганинг иши шу, бодиликка қўйилган эмас.

Ғайбаров нон-чой кўтариб кирди. Дастурхон ёзди.

— Бугун ишга бормайдиган куним, Саид ака,— деди.— Усмонни қақириб, икков отамлашиб ўтирувдик.

— Усмонжоннинг хизматлари қаерда?— деб сўради Эломонов.

— Область касалхонасида,— деди Усмон.— Лекин уч ойдан бери уйда ўтирибман, озгина ёзув-чизув ишларим бор.

— Икковимиз бир эканмиз,— дея илжайди Эломонов. Ялтоқилик қилаётганини сизди, лекин ўзга чораси йўқ эди, рўпарасида ўтирган бу икки йигитга — ўзидан ким билсин неча ёш кичик йигитларга ўлиб-тирилиб ёқишнинг пайида бўлди.

— Ишлардингиз чоғи?— деди Ғайбаров ажабланиб.

— Ишлардингиз-у, лекин ишсиз қатори эдик,— деди Эломонов қизариб.— Ариза ташлаб келдим. Энди уйда ўтирсам керак...

— Келиб жуда яхши қилдингиз-да, Саид ака,— деди Ғайбаров гапнинг тафсилотида қизиқмай.— Шанба куни албатта Галатепега борамиз.

— Мен бир илтимос билан келувдим,— деди Эломонов қимтиниброқ.— Уғилчамизга бир китоб керак экан, шунинг дарагини топдим, бадалига икки юз сўм сўрашди.

— Қанақа китоб экан? Номини айтинг.

— Номини чўнтагимда,— деди Эломонов.— Пастда машина кутиб турибди. Мен арабча илмони билмайман, Тошпўлатбой, сиз бирга борсангиз...

— Мен боролмасам керак-ов,— деди Ғайбаров ўйла-ниб.— Эртага — майли, лекин бугун боролмайман.

— Садагангиз кетай, ука, бугун бормасак бўлмайди-да.

— Шунчалик зарурми, а?— деди Ғайбаров, сўнг Усмонга, нима қилдик дегандай қаради.

— Зарур,— деди Эломонов Усмоннинг бирор нарса деб қолишдан кўрқиб.— Бориши икки соат, келиши яна шунча, бир яхшилиқ қилинг, жон ука, ҳарна эскининг илмидан нон топган одамсиз, бу ёғи хешлигимиз бор, мен яна кимдан ёрдам сўраб юраман...

— Ғайбаров боролмайди,— деди Усмон.

Ғайбаровнинг ўзи тарадудланиб турарди: на рози бўла олади, на рад қила олади.

— Эртага, Саид ака, хўп денг, эртага...

— Янгангизни биласиз,— деди Эломонов зор қақшагудай,— шу китобни олиб бормасак, уйда сал норозилик бўлади.

Ғайбаров унинг аҳволини тушунди.

— Майли, Саид ака,— деди.— Борсак борибмиз-да. Китобни қаердан даракладингиз?

— Ободондан,— деди Эломонов.— Ободон деган қишлоқ бор.

— Ободон эмас, Буқабулоқ,— деди Усмон.— Қишлоқ эмас, шаҳар. Икки йил бўлди, шаҳарга айлантирилган.

— Эски номи Буқабулоқ-да.

— Э, — деб кулди Ғайбаров,— Усмоннинг ватанида экан-ку? Нима қилдик, бирга кетамизми, ошна?

— Тўй,— деб эслатди Усмон.— Тўй нима бўлади?

— Тўйни Ободонда қиламиз!— деди Эломонов.

— Буқабулоқда,— деб тузатди Усмон.— Лекин гапнингизда жон бордай. Эртага мени Асадулла тўйга айтган.

— Ободонлик Асадуллами?— деб сўради Эломонов.

— Буқабулоқлик Асадулла. Асадулла Ҳалимов.

— Э, Ҳалимов ўзимизнинг кадрлардан-ку!— деди Эломонов фахр билан.— Қаранг, ука, йўлимиз ҳам асли бир экан-а? Буқабулоқни Ободон деб аташни шу Ҳалимов таклиф қилган-да!

— Бу унинг аҳмоқлигидан,— деди Усмон.— Ободон мингта, Буқабулоқ эса битта эди. Агар хўп десангиз, Буқабулоққа эртага чошгоҳда борсак. Китобниям бепул

обераман. Сиз ўртоқ Эломоновни шунга кўндиринг, Ғайбаров.

Ғайбаров яна иккиланди, Эломоновга қаради:

— Янгага телефон қилиб кўрасизми, Саид ака? Ҳамкасаба бир йигитимиз уйланаётган эди, тўйига бормасак хафта бўладими... Келинг, яхшиси, эртага борайлик.

— Эртага кеч бўлади-да, Тошпўлатжон. Майли, машина сизнинг ихтиёрингизда, бугун борган жойга эртага яна борсам бўлади. Китобни бугун опкелайлик.

— Автори ким эди ўзи ўша китобнинг?

— Автори чўнтагимда, — деди Эломонов. — Фамилияси — Термизий.

— Қайси Термизий? — деди Ғайбаров бирдан жонланиб. — Термизийлар кўп, ака, қайси бири? Хожа Самандар Термизий деганлари борки, «Дастур-ул-мулк»ни ёзган. Бу китоб менда йўқ, лекин исталган пайтда топса бўлади, яқинда ўзимизнинг имлода ҳам чоп этилди. Бошқа бириккита Термизий жавонда бордай.

Эломонов шошиб чўнтагидан қоғоз чиқарди.

— Термизий, — деб ўқилди. — «Китобулум».

Ғайбаров индамай ўрнидан турди, жавонга яқин бориб, эски бир жилдни олди-да, муқовасини энги билан артиб, Эломоновнинг олдига қўйди.

— Мана, Саид ака. «Китоб-ал-улум». Термизий. Тўлароқ айтганда — Муҳаммад бинни Исо ат-Термизий.

Эломонов мушқули шунчалик осон ҳал бўлганига ишонгиси келмай, китобни авайлаб қўлига олди.

— Тошпўлатбой ука, — деди овози титраб, — бунинг ичидегиям шу... Термизийнинг ўзими?

Ғайбаров кулиб юборди. Усмоннинг ҳам чиройи очилгандай бўлди. Эломоновнинг ўзи ҳам илжайди.

— Янга кўзингизга дунёни тор қилиб қўйибди-ку, Саид ака! — деди Ғайбаров. — Қўрқманг, асл мол!

Эломонов, шодликдан кўзлари намланиб, чўнтагидан ҳамёнини олмақчи бўлди, аммо Ғайбаровнинг хўмрайганини кўриб қўлини тортиди.

— Мендан ҳам бир кун қайтар, Тошпўлатбой, — деди. — Яхшилик қилдингиз, ука, унутиб юборадиганлардан эмасмиз.

— Э, бу гапларни қўйинг, Саид ака, — деди Ғайбаров. — Лекин бояги гап — гап, эртага Усмонни тўйга олиб борасиз!

— Албатта, — деди Эломонов, сўнг Усмонга юзланди: — Бу ёқнинг оталари жуда бебаҳо одам эди-да...

— Китоб топилгани катта воқеага ўхшаб қолди-ку, Ғайбаров? — деди Усмон бирдан қувноқ тортиб. — Энди шу воқеани андак, а?..

Ғайбаров унга қараб сассиз, лекин силкиниб-силкиниб кулди, сўнг ташқарига овоз берди:

— Бирор енгилроқ мусаллас борми, Замира?

Замира худди шу гапни кутиб тургандай, патнисда бир шиша мусаллас, озгина қовурдоқ, вазада нақш олмалар кўтариб кирди.

— Кўп ичманлар, — деди эрига қараб. — Ҳали тўйга бораман, деган эдингиз.

— Узи оз-ку! — деди Усмон шисани қўлига олиб. — Хотинингиз зиқналашиб борапти, Ғайбаров, бундоқ тергаб турмайсизми! Бизнинг уйда шундай англашилмовчиликлар бўлмаслиги учун бир даста ҳўл хивич тайёр туради...

Замира Усмоннинг замзамаларини эшитавериб қўлоғи қотган шекилли, беозор жилмайиб қўйди. Усмон бошмалдоғи билан шисанинг тикинини ичига тушириб, учта қадаҳга қўйди. Очиқ қолган эшикдан гўдак йиғиси келди.

— Мен борай, — деди Замира. — Уғлингиз йиғляпти. Эломонов, ҳали ичмаса ҳам ичгандай, гўё бу хонадонга умр бўйи келиб юргандай, дилида ажиб бир енгиллик туйиб ўтирган эди, таомилни ҳам унутиб Замирага гап қотди:

— Уғилчани бир кўрсатинг, келин!

Замира останада тўхтаб, эрига қаради: опкелайми?

— Опкелинг, — деди Ғайбаров. — Саид аканинг ёмон кўзи йўқ.

— Кўзим йўқ, келин, — деди Эломонов ҳам. — Опкелинг, бир кўрайлик!

Замира хонадан чиқиб, зум ўтмай, кўзлари йиғидан шижинқираган ўғилчасини кўтариб кирди. Эломонов чўнтагидан битта йигирма бешталик чиқариб, боланинг қўлига тутқазди.

— Бекор қиялсиз, — деди Замира хижолат чекиб.

— Кўрман-да, келин, — деди Эломонов.

— Майли, — деб илжайди Ғайбаров. — Саид аканинг пули ҳалол пул.

— Бунақада ўғлингиз капиталист бўлиб кетади-ку, — деди Замира. — Кеча Махсум буваям ўн сўм берувдилар...

— Қўрқманг, Галателадан ҳеч вақт капиталист чиқмайди, — деди Ғайбаров. — Нима дединг, ўғлим?

Бола кўлчасидаги йигирма бешталик қоғознинг шилдирашига бир муддат андармон бўлиб турди, сўнг ерга ташлаб юборди.

— Ана, айтмадимми! — деб кулди Ғайбаров. — Бобосига тортган, пулни менсимайди.

Эломоновнинг меҳри товланиб, гўдакни онасининг кўлидан олди. Кўндан бери бола кўтармаган эди, димоғига сўт ҳиди урилиб, боши айлангандай бўлди, гўдакни маҳкам бағрига босди, эркалади.

— Яшасин кичкина Ғайбаров!.. — деди кўзлари ёшланиб. — Ҳў сенинг зўлдирчангдан, аканг қарағайнинг галателалиги! Асло кам бўлмагин, тинч-тотув замонларни кўргин!

Гўдак ётсираради, қиқирлаб кулди. Утирганлар ҳам илжайишди. Уялиқирагандек четга қараб турган Замира келиб боласини олди. Эломонов кўллари муаллаку бўш қолганини сезмай бир фурсат жойида энтикиб турди. Қараса, Усмон секин енгидан тортяпти. Истар-истамас ўтирди. Утирдию қаршисида қаҳрабон рангда товланаётган мусалласни кўрди. Қандай қилиб қадаҳнинг белидан тутганини ўзи ҳам сезмади. Қадаҳ совуқ экан, ичиди ундан ҳам совуқ, совуқ-у, ичганда томоқни куйдирай дейди. Дарз кетган юрагини уйлашга ҳам улгурмай охиригача сипқорди, кечиккан узрини айтмоқ бўлиб косагулга қараса — у шисани олиб қадаҳни яна тўлдиряпти. Эломонов қўл силкиб рад этмоқчи бўлди, лекин кўллари бўйсунмади, танида ғалати бир илиқлик, ғалати бир ором туйди, ўйладики, булар билан ўтирмоқнинг ўзи бир жаннат, юрак барибир чидайди, чидаши керак, шундай дамларгаки чидамаса, ундай юракнинг борида йўғи!..

— Уғилчангиз учун, Тошпўлатбой ука! — деди Эломонов қадаҳни кўтариб. — Отини айтинг, отини атаб олайлик.

— Отини Уринбой қўйдим, Саид ака, — деди Ғайбаров.

— Жуда улуг иш, асло ўрнингиз йўқолмасин! Энди бу йигитни яхшилаб ўқитинг, яхшилаб тарбия қилинг. Лекин, уйланиб яхши қилибсиз, мана, энди болангиз бор, бу ёғи яна кўпайишсин, ука!..

— Бўйдоқликка ўрганиб қолган эканман, Саид ака, — деди Ғайбаров. — Лекин танқид қилавериш қўйишмади. Бир ёқдан институтдагилар, бир ёқдан — ошнангиз Мурод, сен уйланмасанг, мен маломатга қоламан, замондош, деб айтади. Хайрият, уйландиму гапдан қутулдим...

— Ундай деманг, Тошпўлатбой ука, — деди Эломонов. — Нима, афсус қиласизми?

— Йўғ-э, — деди Ғайбаров кулиб. — Уйланиш яхши бўларкан, Саид ака. Қани, олдики!

Олдилар. Эломонов вазадаги нақш олмалардан бирига қўл узатди, лекин тиф теккизгани кўзи қиймади, бир парча қовурдоқни газак қилди. Усмон газак-пазак деб ўтирмади, лабларини артиб, тагин қадаҳларни тўлдирди. Бўшаган шисани Ғайбаровнинг олдига суриб қўйди. Ғайбаров Замирани чақириб, яна мусаллас буюрди...

...

...

Эломонов уйга кеч қайтди. Тихирлик қилганига қарамай Қулмуҳаммад уни суяброқ келиб, лифтга киритиб қўйдию керакли тугмани босиб, ўзи ташқарида қолди. Лифт ёпилиб, тепага кўтарилди бошлади. Эломонов деворга суяниб кўзларини юмди. Бир маҳал сезсаки, лифт тўхтаб турибди.

— Нима гап?

У чўчиб девордан елка узди — овоз ёндаги чорбурчак пультадан чиқаётган эди.

— Узр, — деди. — Бехосдан қизилига тегиб кетибман.

— Ўв галварс! — деб жеркиди овоз. — Ярим тунда лифт билан ўйнашсанми, қамалиб-негиб қолсанг, нақ онангини кўрсан! Кимсан ўзинг, мастмисан?

— Мен, Эломонов бўламан...

— Э, кечирасиз, Саидмурод Замонович... — деди овоз

бирдан мулойим тортиб.— Анали... бемаҳалда юради-ганларми деб...

Эломонов бешинчи қаватнинг тугмачасини босди. Лифт ғувиллаб юриб кетди.

Квартира эшигини очолмади — ичкаридан занжирлаб қўйилган экан. Қўнғироқни босиб, анча кутиб турди. Ниҳоят, тирқишдан Бинафшахоннинг кўзойнаги йилтираб кўринди.

— Узр, ишлаётган экансиз...

Бинафшахон индамай эшикнинг занжирини туширдию нари кетди. Эломонов ичкари кирди. Пойабзалини ечаётиб, беҳосдан бошини деворга уриб олди.

— Кайфингиз борми, Эломонов?— дея гап қотди Бинафшахон кабинет оғзида туриб.

Эломонов индамади. Пальтосини илгакка илиб, ички чўнтагидан ғайбаров берган китобни чиқариб узатди. Бинафшахон келиб китобни олди-да, варақлаб кўрди.

— Шугинами?— деди ҳафсаласи пир бўлиб.— Юпка-ку?

— Шу. Пул берувдим, Тошпўлат олмади.

— Даллоллик хунари ҳам бор экан-да ҳамқишлоғингизнинг!— деди Бинафшахон бурнини жийририб.— Ҳайф сенга олимлик, эй инсон, деб айтмадингизми?

— Аввал бир сўраб-суриштиринг, хоним!— деди Эломонов жаҳли чиқиб.— Китоб асли уники, бир тийин олмай текинга берди!

Бинафшахон мулзам тортиди, лекин паст тушгиси келмади:

— Бундоқ тушунтириб айтсангиз бўлмайдимки!

Эломонов дилтанг қўл силкиб қўяқолди. Етоққа ўтиб, ўринга чўзилди. Очиқ эшикдан Бинафшахоннинг овози келди:

— Кечаги шавла бор, иситайми?

— Қорин тўқ, яхшиси, битта чой қўйиб юборинг.

Бирор беш дақиқа ўтиб, Бинафшахон хонага кирди. Каравотнинг чеккасига ўтириб, эрининг қизаринқираган кўзларига таъна билан тикилди:

— Ичибсиз-да? Уласиз-ку, Эломонов?

Эломонов сесканди, хотинига қаради: Бинафшахоннинг юзи ҳам овози каби сокин-осойишта эди.

— Жон-жон деб ўлардим,— деди Эломонов ичи музлаб.— Ўлардим-у, лекин сиз тузукроқ йиғламайсиз-да, хоним!

— Ичиб келиб, яна иддао қиласиз!— Бинафшахон шундай деб юзини четга бурди. Эломонов унинг билагидан ушлаб ўзига қаратди:

— Нима қилай? Айтинг, нима қилай? Нима қилсам сизга ёқаман?!

— Уялинг!

— Кимдан уялай? Сизданми?

— Одамлардан уялинг! Сизни ҳеч ким писанд қилмайди, ҳатто анави кумсирка Тўлкинов ҳам мазаҳ қилади! Қўлмуҳаммад-ку юрган бир худо, раҳбар шахснинг шофёрига ўхшамайди! Бошқа одам аллақачон баҳридан ўтарди унинг!

— Шуми?— Эломонов илкис кўзғалиб, тўшакда чордана қуриб олди.— Бўлди, эртадан бошлаб Қўлмуҳаммад келмайди. Умуман ҳеч ким келмайди.

— Иддао қилманг! Мен сизга ёмонлик соғинмайман!— Бас! Сиз менга яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам соғинманг! Тинч қўйсангиз бас!

— Жуда бўйнингизга осилиб олганим йўқ, бойвачча, истаган пайтда орани очиқ қилишимиз мумкин!..

Эломонов хотинининг аччиқ-тизиқ гапларига хийла кўникиб қолган эди, лекин «бойвачча» деганига чидолмади.

— Майли, ажрашамиз,— деди.— Бу ёғи, болалар ҳам одам бўлиб қолди.

Бинафшахон сакраб ўрнидан турди:

— Билардим шуни кутиб юргангизни! Болалар одам бўлса, алимент тўламайман, деб экансиз-да, а?

— Қўрқманг, қизимиз қирққа киргунча ҳам алимент тўлайман!

— Ҳайҳот! Гулдай умрим хазон бўлди! Ҳаммаси сизни деб, сиздек бевафо инсонни деб!..

— Қўйинг,— деди Эломонов энсаси қотиб.— Уйни татрага айланторманг!

Бинафшахон унга илкис қаради, мижжасига чиққан икки томчи ёшни сидириб, бирдан жиддийлашди:

— Мендан осонлиқча қутулмайсиз, Эломонов! Чучварани хом санабсиз! Мен борадиган жойимни яхши биламан!

— Овора бўласиз,— деди Эломонов кулиб. Шу кулги баробарида ўзининг устунроқ эканини пайқади.— Энди менинг биров олиб қўядиган амалим йўқ. Ариза бериб бушадим.

— Ажаб бўпти, хўб бўпти! Дунёда ҳақиқат бор экан!— Менимчаям тузук бўлди. Энди тинчгина агрономлик касбимни қиламан. Амал тегса ҳам шу соҳадан тегасди. Бинафшахон бошмалдоғини бармоқлари орасидан чиқариб кўрсатди:

— Мана энди сизга амал!

— Яқинроқ опкелинг,— деди Эломонов ўта осойишталик билан.— Нега тортинасиз, опкелиб бурнимга қўймайсизми, хоним?

— С-саид а-ака...— деди Бинафшахон овози қалтираб,— аламини келиб... сизга...

Гапини тугатолмади, шапалоқдан гилам устига учиб тушди. Узини сал ўнглаб, тепасида зри ғазаб билан боқиб, турганини кўрди. Тепки ҳам еб қолишдан чўчидими, қўллари билан белини тўсиб, юзини гиламга босди. Эломонов умри бино бўлиб аёл зотини бунчалар аянч аҳволда кўрмаган эди, раҳми келди, турғизиб қўймоқчи бўлиб қўл чўзди. Бинафшахон эридан еган калтаги шу бир шапалоқ эканига ишонди чоғи, ҳиқиллашни йиғиштириб, тагин овозига эрк берди:

— Уринг! Яна уринг! Раҳмингиз келмасин!... Уринг! Аёл кишига қўл кутардингиз-а? Сизниям она туққан, ахир! Муштумзур, феодал!

— Урингдан тур-э, тўтиқуш!— деди Эломонов хотинини илк бор сенсираб.— Э, сенга дуч келтирган тақдирга минг лазнат!

У, ерда чўзилиб ётган Бинафшахоннинг устидан ҳатлаб ўтиб, чеккадаги курсига ҳолсиз ўтирди. Юрагидан кўрқди, кўкрагини секин силади, йўқ, ўнг елкадан бошланиб, кейин чап томонга ўрмалайдиган таниш оғриқ сезилмади, гўё йўқдай, йўқолиб кетгандай...

— Бевафол!— деб ҳиқиллади Бинафшахон гилам устига ўтириб.— Сиз мени севмагансиз, ҳеч қачон севмагансиз! Эломонов миқ этмади, яна оғриқни кутди— юрак ҳамон осойиш эди.

— Эссиз умрим, менинг гулдай умрим! Сизни деб хазон бўлди! Умр бўйи алдаб келдингиз! Мухаббатга зор бўлиб ўтдим! Сиз мени ҳеч қачон севмагансиз, севмагансиз, севмагансиз!..

Эломоновга хотинининг овози жуда узоқлардан келаётгандай бўлиб туюлди. Бинафшахоннинг ўзи ҳам кичрайиб қолгандай, гўёки бир қўғирчоқдай, қўштўшак ўрин ҳам шунчаки бир ўйинчоқ, курсилар ҳам, гиламлар ҳам... бариси ўйинчоқ. Гўё хона кичик бир қутию унинг ичида кўринмас қўғирчоқбоз ўйин қураётгандай...

— Мухаббат сизга ёт!— деди Бинафшахон ўтирган жойида.— Ажрашамиз!

Эломонов индамади.

— Содда эканман,— деди Бинафшахон.— Асли олдинроқ ажралиш керак эди. Ешлигимда, гулдай умримни елга совурмай туриб!..

— Улгурасиз,— деди Эломонов ўзини тиёлмай.— Мендан ўн ёш кичиклигингиз бор.

— Амалдор! Мансабпараст!— Бинафшахоннинг овози яна аслига қайтди.— Амални ўйлаб миқ этмай юргансиз! Энди сизга осон, икки бирдай болани тирик етим қилишдан ҳам тоймайсиз! Сизда на хотинга, на фарзандга меҳр бор! Онадан туғилиб кимга вафо қилдингиз, эй инсон?

— Сизга, биргина сизга, Бинафшахон,— деди Эломонов тоқати тоқ бўлиб.— Энди шу алам қияпти.

Бинафшахон ҳеч қутилмаганда кулиб юборди:

— Ҳо, зolimлик қилибмиз-у, билмабмиз-да! Ким экан у, меҳрингиздан бенасиб қолган зот? Айтинг, билайлик! Билиб, кецирим сўрайлик!.. Жиллакурса бугун ёлгон айтманг, Эломонов! Агар сизга бирор шўрпешона қиё боққан бўлса, отимни бошқа қўяман!

— Отингизни аллақачон бошқа қўйгансиз, Бинафшахон— деди Эломонов истеҳзо билан.

Бинафшахон унинг қинаюсини тушунмаганликка олди:— Сизга ҳеч ким қарамаган, на ит, на қуш!..

— Қараган,— деди Эломонов ҳамияти келиб.— Бир вақтлар менга Қосимахоннинг ишқи тушган! Лекин мен... мен сизни ўйладим, шуниси алам қилади.

Бинафшахон унинг гапларига заррача бўлсин ишонмади, тагин кулди:

— Вой, кўнгли нозик кал! Қосимахонча? Қосимахондаи сулува қаёқдаю сиз қаёқда!

Эломонов яна сал турса, хотинини бир бало қилиб қўйишини сезиб, шошиб ётоқдан чиқди. Ваннахонага кириб, юз-қўлини совуқ сувда чайди. Артинай деб қараб, илгабда кўлу ғоз сурати туширилган янги сочиқни кўрди. Қулмуҳаммаднинг гапларини эслади. Чўнтагидан тоза дастурмол чиқариб, юзига босди. Жўмракдан оқаятган сувнинг жилдираши аралаш ётоқ тарафдан Бинафшахоннинг асабий кулганини эшитди. Эломонов сувни кўпроқ очиб қўйди. Кулги сал тинганида яна қайтиб бекитди. Бинафшахон ҳамон дийдиё қилмоқда экан:

— ...хор бўласиз! Элнинг нафратига учрайсиз! Менга ҳеч гапмас! Ҳеч ким мени айбламайди! Болаларим ҳам мени дейди! Кетинг!.. Эртагаёқ кетинг! Боринг ўша Қосимахоннинг ёнига! Эри нақ манглайингиздан дарча очажак! Қуриб бир хумордан чиқай!..

Эломонов ваннахонадан кабинетга ўтди-да, эшикни зичлаб ёпди. Қоғоз қалпоқли чирогини ёқиб, девор ёнидаги пастак катга чўзилди. Чўнтагидан дори олиб, тили тагига ташлади. Яхши бўлмади, деб ўйлади, Қосимахонни бекор қўшдим, бор гап — йигирма йилча бурун бир мартагина шунчаки учрашганимиз, бу ёғи ҳар ким ўз кўнига ҳўжа бўлиб юриб эдик... Қийин, деб ўйлади, қариётган чоғда ажрашишдан ёмоний йўқ. Лекин бу туришда... ажрашмасдан айри юрганимиз минг баттар эмасми? Бинафшахон ўзича ҳақ, амалда ёки алимент тўлар маҳалида ажрашмади, кўрқоқ экан, дейишлари тайин. Қанийди, ҳозир бирор мансабда бўлсам-да, амалнинг андишасига қўшиб паттасини қўлига берсам!.. Белисандлик ҳам эви билан-да, бу хотин менинг ношўдлгимга шунчалик иқрорки, ҳатто хиёнат қилишим мумкинлигига ҳам ишонмайди...

Хаёли яна Қосимахонга оғди: хўш, агарда тасодиф юз бериб, унга уйлансам... нима бўларди? Эрини ҳисобга қўшмади, аёлнинг ўзини, унинг йигирма яшарлик пайтини кўз олдига келтирди. Эломонов бу аёлнинг эрини ҳеч қачон жиддий бир тўсиқ деб ўйламаган эди. Эҳтимолки, Қосимахоннинг битта боласию ўзининг икки фарзандини андиша қилгандир, лекин на Қосимахоннинг эрини, на ўзининг хотинини дурустроқ тарозига солиб кўрган... Ушанда Бинафшахонни тез унутиб қўйгани ҳам бугунгидай ёдида, хотини билан Қосимахоннинг монаддлгию кейингисининг ёшроқ, кўримлироқ, нозикроқ экани ҳам дилига тугилиб қолган, балки, агар Эломонов журъат этса, ана шу монаддлгию бошқа сифатлари билан Қосимахон албатта устун чиққан бўларди. Бунга Эломонов айни лаҳзада жуда-жуда ишонди. Ва бу ишонч кўнгидаги алам ҳам ғазаб туфайли дақиқа сайин кучайиб бораверди.

Бир замонлар маданият бошқармасида ишлайдиган Жаброилов хотинига жавоб бериб, ёшгина бир сураткаш қизга уйланганини эслади. Ушанда собиқ хотин Эломоновнинг олдига йиғлаб келган эди. Эломонов ҳам, гарчи қўйди-чиқдилар ажрими тасарруфига кирмасе-да, Жаброиловни қақиртирди: хўш, ошна, хотин-қизларни беҳурмат қилаётган эмишсиз, ёши қайтганини қўйиб, ёши етмаганига уйланибсиз? Жаброилов юриш-туришидан ҳам, ёзиб-чишидан ҳам мўйми-мулоийм одам бўлиб туюларди, лекин бу гал ўзини туюлмади: бу ергаям кепти-да, ака, майли, сизгаям ҳамма жойда айтган гапимни айтаман... Агар ким ҳақлигини билмоқчи бўлсангиз, ана, бағишладим, ўзингиз шу хотин билан бир ҳафта яшаб кўринг! Эломонов сўради: шунчалик ёмонми, шунчалик яшаб бўлмайдиганими? Жаброилов кулди: мен роса ўн беш йил бирга яшадим-кў!.. Эломонов сая юмшади: майли, лекин бу ёқда ёшгина қизга уйланганингиз нимаси? Жаброилов тагин кулди: ошириб юбордингиз, ака, жудаям қиз эмас, бир марта эр қилган, келинг, рухсат беринг, бу билан ҳам яшаб кўрай, зора бахтим очилса, ахир, мен таёқдай тўғри бўламан, деб қасам бермаганман, балки менга аталгани шудир?..

Эломонов ичда хўрсинди. Ушанда у Жаброиловни ёмон кўрган эди, «маишатпараст, жамоат ахлоқини бузган», деган ҳақоратли ибораларни ҳам қўллаган. Аммо, Жаброиловни ҳеч вақо ургани йўқ, иккинчи хотини билан туппа-тузук яшаб юрибди; укта фарзанди бор, байрамларда

бешовлон кўчага ясашиб чиқишганда эру хотиннинг ёшидаги фарқ билинмай кетади. Жаброилов ушанда Эломоновнинг қабулига келган озгин, соч-соқоли ўсган ғарибнамо кимсга сира ўхшамайди. Демак, аталгани да ҳам бир синаот бор экан-да...

Эшик очилгандай бўлди. Эломонов димоғига урилган атир хидидан Бинафшахон эканини пайқади, бурилиб қаради: хотини бурмали кечки кўйлақда, сочлари парижон, эшик ёндорига суюниб турарди. Эломонов уни кўрмаслик учун терс бурилиб ётди. Зум ўтмай кат ғижирлаб, шундоқ энсасида Бинафшахоннинг нафасини туйди.

— Кетинг,— деди Эломонов.— Эртага гаплашамиз.

Бинафшахон ўрнидан кўзгалмади.

— Менда бир таклиф бор,— деди мулоийм оҳангда.— Барибир энди ажрашамиз. Лекин шуни овоза қилмасак, яхши-ёмон одам бор...

Эломонов индамади. Бу гап шунчаки даромад эканини англаб, давомини кутди.

— Майли, шу хона сизники. Шу ерда ётиб юраверасиз. Қозон-товоқни ҳам ажратмаймиз. Хурсанойни узатгунча, албатта... Менимча, судга ариза бериш шарт эмас. Нима дедингиз?

Эломонов тагин чурқ этмади.

— Кетсангиз — ўзингизга қийин,— дея гапида давом этди Бинафшахон.— Борадиган жойингиз ҳам йўқ. Хо-лангиздан қолган кулбани элақага келтиргунча бир йил кетади. Кейин... у ёққа қайтиб боришингиз обрўдан эмас. Шуни ўйласангиз, гапимга кўнасиз... Нега индамайсиз? Гапиринг! Ахир мен... бирор тузукроқ сабабсиз ажралишиб кетолмайман! Узимга яраша иззатим бор, халқ нима деб ўйлайди?

Халқ сени ўйламайди, деди ичида Эломонов, халқнинг бошқа ташвишлари кўп. Иззатим бор эмиш, энди сенга иззатинг эрлик қилсин, меники бўлди!..

Бинафшахон баттар қийин-қистовга олди. Эломонов эшитмаётгандек гум-гурс ётаверди; юрагига қулоқ тутди, чидагин, деб ялинди, бу гаплар ҳаммаси унқинчи, ўзингга олма, шусиз ҳам уладасан, ҳали яхши кунлар ҳам келади, сен ҳали кераксан, шовша, талпинма!..

— Бевафо! Ахир, мен сизни севардим...

Эломонов ўгирилиб хотинига қаради. Бинафшахон кўзларини олиб қочди. Эломонов унинг очиқ бўйнида тирноқдай жойи сал қизарганини пайқади. Атир суртган, деб ўйлади, ҳозиргина, шунча гапдан кейин!.. Кулидан тортсам бас, ноудадай эгиллади, қичкириги шивирга ўтади, ғазоби меҳрга... Нима бу ўзи — менинг нафратим тошдими ё бу ростдан ҳам шунчалар олчоқми?

Эломонов ҳориганини сезди. Тезроқ кетсайди, деб ўйлади, қанийди, тезроқ кетақолса... ухласам... ўйғонмасам... кўрмасам!..

— Қани менинг муҳаббатим!— дея баттар буровга оларди Бинафшахон.— Топиб беринг! Топдириб беринг! Шу ерда Эломоновнинг тоқати тугаб бўлди.

— Жўнроқ, жўнроқ!— деди у.— Мақсад нима ўзи?

— Тушунмайсиз!

Бинафшахон йиғлаб юборди. Эломонов унинг йиғиси ростлигига ишонмади, иссиқ кўзёшлари юзига томганда ҳам ишонмади.

— Сиз энди тамом бўлган одамсиз, Саид ака! Сиз энди ҳеч нарсани ўйламайсиз — на мени, на болаларни!.. Сиз амалдан кетсангиз, менда не айб? Бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирасизми, Саид ака-а!

— Мен тамом бўлганим йўқ,— деди Эломонов.— Менинг ҳаётим энди бошланади!

— Тамом бўлгансиз!— дея хўнгради Бинафшахон.— Мени демасангиз, болаларни уйланг! Келинг, ажрашмайлик, жон Саид ака! Айб менда, иззатингизни жойига қўёлмадим, лекин бугун... ўзингизга қўшиб менинг ҳам таржимаи ҳолимни бузманг!

Эломонов хотинига ялт этиб қаради. Қарадию ўзи узоқ йиллар давомида тан олишдан кўриб юрган ҳақикатни англагандай бўлди.

— Йўқол!— деб бақирди.— Йўқол, Санобар! Э, сен садқан Санобар кет! Йўқол, Бинафша!..

Эрталаб чап кўраги огриб уйгонди. Соатига каради: роппа-роса ўн. Ошхона тарафдан жаз-буз товушини эшитиб ажабланди, Хурсаной келган бўлса-я, деб уйлади. Қувонди, лекин қувончи кўпга етмади — капирнинг занги аралаш Бинафшахоннинг овози келди:

— Турақолинг, дадаси, мунча етмасангиз?

Эломонов жавоб бермади. Стол устида қоғоз қалпоқли чироқ ҳамон ёниб турганини кўрди. Бирдан талабалик йилларини эслади. Ушанда у Адолат деган кампирниқиди намчил бир хонада ижарага яшарди, қиш кунлари мана шу чироқ ҳеч ўчмас эди, ташқарию ичкари баб-баробар совук, лекин шу унниққан қоғоз қалпоқ тагидан нақ офтоб тафт ураётгандай бўлиб туюларди унга!..

Эшиқда билакларига яп-янги сочиқ ташлаб олган Бинафшахон пайдо бўлди.

— Туринг, дадаси, ювиниб келинг. Қилингиз курсин, кеча ярим тунда маст бўлиб келдингиз — бирам тўполон қилдингиз, бирам тўполон қилдингиз, айтиб берсам, ўзингиз ҳам ишонмайсиз! — Бинафшахон қикирлаб кулди.

— Эсимда, — деди Эломонов тишини тишига босиб. — Ҳаммаси эсимда.

Бинафшахоннинг туси кўп ўзгармади, гўё хижолат чеккандай, ерга қараб сўзланди:

— Энди... бўларкан-да, дадаси... Опкелган китобингиз учун катта раҳмат...

У яқинроқ келиб, қўлидаги сочиқни курси суянчиғига ташлади. Эломонов унинг ораста бўлиб олганини энди пайқади: янги бичимдаги бели хипча атлас кўйлак, хушқад, хушсурат... ҳар қуллогининг ёнида биттадан гажак... Қосимахоннинг ўзгинаси!

Эломоновнинг юраги санчди. Бошини ёстиққа босди, бунчалик ожизу майдамиз-а, Эломонов, деб уйлади, юришимизни қара, ошна, билмаган одам бизни жуда зўр деб ўйласа керак-да! Майдалик бундан ортиқ бўлмас, қара, кўриб ол, ёруғ дунёда эллик беш йил яшаб, ахири шуни кутиб эдингми? Оқибати жуда ночор-ку, Эломонов?!

— Бери келинг, — деди у хотинига. Бинафшахоннинг чўчиб турганини кўриб, овозини баландлатди: — Бери келинг, деяпман!

Бинафшахон ишонқирамай яқинлашди.

— Бошингизни эгинг!

Бинафшахон бошини эгди. Эломонов қўл чўздию унинг соч турмагини қўшала гажигига қўшиб бузиб ташлади. Бинафшахон жилмайди, юзини эрининг кафтига суйкади. Эломонов қўлини тортиб ололмади, тескари бурилди, хўрлиги келди...

Бинафшахон ҳиқиллай бошлади. Балки йигига ҳам ўтган буларди, лекин шу пайт даҳлиздаги телефон жиринглаб қолди. Бинафшахон югуриб чиқиб, телефон симини бу ёққа чувалтириб келди.

— Уртоқ Мамашокиров... — деди синиқ кулимсираб.

Эломонов унинг қўлидан трубкани олиб, қулогига тутди.

— Саидмурод Замонович, саломатмисиз? — Мамашокировнинг овози жуда аниқ ва мулойим эшитилди. — Иш кўпми дейман, бизларни унутиб юбордингиз, ака?

— Хизмат? — деди Эломонов.

— Уртоқ Бакиров машина юбордилар. Бир келиб кетасизми?..

Эломонов индамай трубкани жойига қўйди. Хотинига каради. Бинафшахон уни кўрмагандай... курси суянчиғидаги қора костюмга чўтка урарди.

Қанотли дўстлар

Р. АЛЬБЕКОВ фотоси.

**Мақсуд
Бекжонов**

Менинг қўлимда М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтининг IV курс талабаси Мақсуд Бекжоновнинг шеърлари. Сўзма-сўз таржимага қараганда Мақсуднинг жиддий ва жалб этувчи машқлари янгича изланишнинг дастлабки меваларига ўхшайди. Улар она тилида ўз жозибасини янада мукамалроқ кўрсатса керак. Мақсудга бу йўлда сабот, қунт, терапик ва парвоз тилаб, унинг ушбу машқларини «Ешлик» журнали эътиборига ҳавола қиламан.

Лев ОШАНИН

*Тушунмади бир-бирини,
Тушунмади —
Туш унмади.*

* * *

*Бошингни
силаётган
бу қўллар
Босиб юбормаяптими
Бошингни?*

Тун

I

*Юлдузлар атиги ярим кун яшар,
Атиги ярим кун яшайди ой ҳам.
Туннинг қучоғида тирилар улар.
Бу қучоқдан чиқиб, ўларлар шу дам.*

II

*Тун сўлим.
Мендаги ғамгинлик қаердан келди?
Ғамгинлик?!
Бу изҳор этилмаган шодлик эмасми?*

* * *

*Туш унмади,
Туш унмади,
Туш унмади —*

* * *

*Эҳтиёт бўл...
Эҳтиёт...
Кўзингдаги ёшни тўкиб юборма:
зеро, бу кўз ёшинг
тонгги шудрингларга
ўхшаб қолмасин.*

Хуршид
Дўстмухамедов

Отабек шуурининг оний сурати

Ихоят, Отабекни Тошкентдан уйлантириш тарафидан кутидор оила аъзоларига маълум бўлди. «Кутидор тарафидан эртага Тошкентга жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шам ёнида (мақоладаги таъкид ва қавсли изоҳлар бизники —

Х. Д.) сўзлашиб кечди...»

Еруғлик ва нур манбаи бўлган шам бу ўринда хонани ёритибгина қолмай, айна вақтда икки севишган кўнгилни рамзий маънода туташтириб турибди. Сухбат шу қадар дилкаш, мусаффо туйғуларга йўғрилганки, Отабек ва Кумуш қалблари бамисоли шам тимсолида бирлашиб хонага нур таратаётгандек тасаввур уйғотади.

Умуман, Абдулла Қодирий «Утган кунлар»да эзгулик ва ёвузлик, нур ва зулмат тушунчаларини, яхшилик ва ёмонлик аломатларини бир тасвир оқимида, контраст келтириб вазият ва ҳолат шиддатини оширишга эришади. Айна вақтда бир-бирига зид тушунчаларни, яъни ҳис-туйғулар зиддиятини ифодаловчи бундай сўз ва ибораларнинг ҳар бир қўлланиши бутун роман воқеаси, қаҳрамонлар характери мантиқидан келиб чиқади.

Асарнинг иккинчи қисм, ўн иккинчи фаслини эсланг: Отабек шаҳарни айланиб келиш мақсадида уста Олимниқидан кўчага чиқади. Шунда у Содиққа дуч келади. «Содиқ илтифотсизгина унга қараб олгач, шоша-шоша ўнгдаги **тор кўчага** юриб кетди. Аммо Отабек **тўғрига, катта кўчага** қараб юрди.»

Тор кўча ва **тўғрига, катта кўчага** иборалари Содиқ билан Отабек мақсадларига, уларнинг истикболига ишора бўляпти.

Тасвир давом этиб, қаҳрамон руҳий олами янада чуқурроқ очилади: «**Ҳаво булут эди**» — яъни, қандай кор-ҳол юз бериши номаълум. Аммо умид йўқ ҳам эмас: «**Оқ булутлар бўлганликдан қўёшининг нури** унча **кесилмаган**, қуёш тўр рўмол ичида ўтирган келинлар каби ер юзига сузилиб қарар эди». Булут — оқ, қуёш нури — кесилмаган, тўр рўмол ичида ўтирган келинга ўхшаш қуёш эса «Сиз ўшамми?» деб бошини эгиб турган Кумушни эслатади...

Тасвир ниҳолси энди келади: ҳамон вазият мубҳам, бинобарин, «енгилгина бир **изғирик** ҳам юзга келиб тўқнади», у «кишига унча **роҳатсизлик бермаса-да**» (яна яхшилик аломати), лекин «қаердадир доғ қилинмоқда бўлган зиғир мойининг ачиққ исини димоққа келтириб уришидан кишида бир **беҳузурлик** ҳосил бўлар эди».

Отабек уста Олим уйдан чиқиб катта кўчага етгунига қадар унинг аҳвол-руҳиясида ана шундай бир-бирини инкор этувчи зид фикрлар айқаш-уйқаш эди, ёзувчи мазкур ифодани гўё изоҳлаб, унга аниқлик киритгандек, қуйидагича тугаллайди: «Отабек йўлнинг **айрилишига** бориб тўхтаган эди. Юзидан **иккиланиш** ҳолати сезилар эди».

Кумуш «талоқ» хатини олган, кутидорниқига совчилар турнақатор бўлган кунлар. Борлиқ худди Кумуш кўнглидагига ўхшаш «куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши» оғушида. Бутун умидлари чиппака чиққан Кумушнинг ҳолатини тасвирлашга тил ожиз. Шу ўринда табиат манзарасини мақсадга йўналтириб тасвирлаш маҳорати ёзувчи «оғири»ни енгиллаштирди: «... Япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган гилос ёғочлари ҳам букун тунги **қора совуққа** чидолмай елнинг озгина ҳаракати билан-да барглари (сўнги умидларни) **шарт-ширт узиб ташламоқда**». Аммо умид учкунлари ҳали сўнмаган — «**Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузуқкина кўтарилган**», бироқ яна умидсизлик кўнгил тубидаги чўғни босиб ўчиришга уринади — «аммо унинг ҳам бу кун унча **таъсири йўқ**, бу кунги **қора совуқ қуёш кучини-да кесган**».

Тасвир объекти табиатдан қаҳрамон портретига кўчади, лекин услуб сақланади: Кумушбининг «бурунги тўлалиги кетиб, **озгинланган**» (забунлик аломати), шунга қарамай «бу озгинлик унинг **ҳўснига камчилик бермай**, бильакс **юқори-латган**. Камон қошлари мавж уриб... **шаҳло кўзлар**... тагин ҳам **нурлилик** касб этган...» Тўғри, «**шаҳло кўзлар** бурунгидек **ўйнаб турмас** ва **сўнг чекидаги бир оғирлик** билан ҳаракатланар», аммо «оғирлик-да унга бир **олийлик, улугворлик** бағишлагандек».

Маъно жиҳатидан бир-бирига зид бўлган сифатларнинг инкорни инкор тарзида берилиши қаҳрамоннинг ташқи белгиларидан хабар бериши билан айна вақтда унинг оғир руҳий ҳолатини ҳам кўз олдингизга яққол келтиради.

Маълумки, роман воқеалари давомида Отабек икки марта дор остидан қайтиши, уч киши билан танҳо пичоқлашишдан ташқари неча ўн марталаб чорасиз вазиятга тушади. Ана шундай руҳий азоблар, изтиробли ҳолатлардаги Отабекнинг ўй-хаёли тасвирланган ўринларда адиб маҳоратининг алоҳида бир ёрқин қирраси намоён бўлади. Ёзувчининг ўз сўзлари билан айтганда, «Киши изтиробга тушган кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз, баъзи бир йўсинсиз ишларга уринадилар» («Унутмайсизми» фаслида).

Хўш, қаҳрамоннинг ана шундай ихтиёрсиз, йўсинсиз ишларга тутинган изтиробли кезларини тасвирлашда ижодкор қандай ифода воситасидан фойдаланган?

«Қаҳрамоннинг ички оламига етакловчи нутқ унинг энг шахсий, кўпроқ ҳали шаклланиб етмаган онги (подсознание)га яқин бўлган ўта интим туйғуларини баён этади». Утган асрда яшаган француз ёзувчиси Э. Дюжарден қайд этган бундай тасвир услубини Отабек образи талқинида, айниқса, унинг оғир руҳий изтироб исканжасига тушган дамлардаги тасвирида яққол кўрамай. Бу жиҳатдан романнинг «Жонсиз бир хабар ва қўрқинч бир кеча» фаслида зимистонга айланган Отабек дарди-дунёсининг мазор манзараси тасвири орқали кўрсатилишини нафақат мазкур асар, балки Абдулла Қодирий ёзувчилик салоҳиятининг энг юксак, гўзал саҳифаларидан дейиш мумкин!

Отабек қайнотаси томонидан қувилганидан сўнг Марғилонга бесамак қатнашининг еттинчи қайтаси эди. У кутидорнинг эшигига яна бош уриб боришга аҳдланади. Фавқулодда бир жасорат билан «бевосита ўзи (Кумуш) билан англашайми, деб жасоратланди». Шу пайт кутидорнинг дарвозасидан икки киши чиқади. Отабек «бир гал эшитмак ҳаваси»да чиқувчилар ортидан тушади. Шунда у Кумушнинг эрга берилаётгани, ҳатто тўй куни белгиланганидан хабар топади.

«Жонсиз бу хабарни эшитган Отабекнинг ҳуши бошидан учган каби бўлди-да, одим узган жойида миҳлангандек қотиб қолди. Гўё устидан бир челақ қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушган эди...»

Отабек эсанкирайди, ҳушсиэланади, кўчаларда телбаларча югуради ва тасвир адиб кўп ўринларда қўллаган «тасвирга қалам кучи ожиздир...» ибораси билан ниҳояланади. Йўк, ниҳояланмайди, балки ёзувчи ўқувчига бир нафас дам бериб, сўнгра уни «Хўжа Маъоз» мазорининг «фавкуллода зўрайиб кетган» чакалагига бошлаб киради. Қоронғуликка бир манба бўлган мазор чакалагини Марғилон кўчаларида телбаларча югураётган Отабек шуури деб тасаввур қилинг-а! Уша лаҳзада Отабекнинг онгида кучли бир ел турди, «сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кетган бир девона» тимсолидаги ёвуз кучлар Отабек шуурини худди гулхандек кавлаб тўзтиб юбордилар; «битта-яримта тўкилмай қолган япроқлар» — Отабекнинг сўнги умидлари узила бошлайди; «ел кучайгандан кучайиб борар» — ғаразгўйлар тахдиди авжига минди; Отабекнинг метин бардоши устма-уст босиб келган ел бўкиригига дош беролмаслик хавфи туғилди — «шоҳ-шаббалар қарс-қурс синарди; наҳотки, Отабекнинг мустақкам иродаси ҳам — «кекса ёғочлар ғийқ-ғийқ этиб ёлбориш товуши чиқаргандек» заифлашаёзди; йўк, Қодирийнинг суюкли Отабеги унча-бунчага букилмайди, башарти, манфур кучлар «чинор» — Отабекни йиқитгудек бўлса-да, у «девонанинг гулханини тўнка-пўнкаси билан кўтариб чакалакнинг ичига отган»дек, ёвуз кучларни парчалаб ташлайди!

Замон қарға-зоғлари тинчланса — «кўкни ўраб олган қора булутлар ҳам тўс-тўсга бўлинади», ана шунда «Ой (яъни Кумуш) ҳам қора парда ичидан ярим юзини очади», ҳозирча «ой парчаланган қора булутлар билан бекинмачоқ ўйнаган каби» — Кумушнинг тақдири чиркин ниятли кишилар қўлида ўйинчоқ қилинапти; ҳали Хомид, Содиқ тоифасидагилар «чинор шохларига тасбеҳ каби тизилган» (!) бойқушлардек кўп. Улар «ой булутлар остига кирса» роҳатдан чиг-чиглаб сайрайдилар; Кумушнинг бу ҳолга тушиши Отабекни тасвирга тил ожиз бир кўйга солади — «бойқушлар сайроғи ичидан инграниш каби бир товуш ҳам эшитилгандек бўладир»...

Абдулла Қодирий Отабек шуурининг ҳаракатдаги оний лаҳзаси (фото-моменти)ни ниҳоятда ноёб маҳорат билан суратга олганки, биз тавсифини беришга уринган мазкур саҳифа Отабек психологияси тасвирининг, қолаверса, романнинг кульминациясини ташкил этади. Зеро, роман воқеасининг йўналиши ушбу лаҳзада ажойиб тимсоллар воситасида катта тугун ҳосил қилади, ундан кейинги воқеа-ҳодисалар эса мазкур бош тугуннинг ечими сифатида аста-секин ҳал бўла боради.

Таниқли литва адабиётшуноси А. Бучис ички монолог бўртиб турган асарлар ҳақида тўхталиб, «автор ўқувчини қаҳрамон ички дунёси гирдобларига тортиб киритади-да, — деб ёзади, — уни ўз ҳолига ташлаб қўяди ва унга ҳеч нарса ни изоҳлаб бермайди, шунда қаҳрамон руҳияти жинкўчаларида йўл топа олиш китобхоннинг ҳаётини ва эстетик ҳозирлигига, ўқувига боғлиқ бўлади».

Шу ўринда Абдулла Қодирий ижодига хос яна бир маҳорат белгиси ҳусусида тўхташ жоиз.

Романдаги «Қовоқ девонанинг белбоғи» фасли фақат Отабекнинг иккинчи уйланишидан хабар беришгагина хизмат қилади, холос. Дарҳақиқат, Отабек билан Кумушга, уларнинг илоҳий муҳаббатларига чексиз меҳр қўйган ва бу меҳр-муҳаббатни китобхонга ҳам юқтира олган нозиктаъби адиб Отабекнинг кейинги уйланиш воқеасини батафсил ёзишга «тили бормас»лиги аён эди. Муаллиф воқеани ҳатто бирор жиддий персонаж тилидан беришни ҳам лойиқ кўрмайди ва «Қовоқ девона» сўҳбатидан усталик билан фойдаланади.

Агар бу ўринда муаллиф ўз мақсадини алоҳида номланган фасл орқали ҳал қилса (айни вақтда китобхонни зийракликка тайёрласа), Отабек шуурининг оний лаҳзаси тасвирини ҳеч қандай шарҳ-изоҳсиз, сарлавҳа билан ажратмаган ҳолда келтирадими, энди у ўқувчининг зийраклигига, ўзи кўзлаган мақсадни китобхон илғай олишига ишонади. 20—30-йиллар китобхони эҳтимол, романдаги бунақанги мураккабликни илғай олмаган бўлиши мумкин. Бироқ, «Утган кунлар»нинг бадий асар сифатида умрини узайтирган, унинг ҳозирги муҳлислар назарида ҳам кадр-қиммат топганлигининг бош омилларидан бири — унда китобхонни ўйлашга, мушоҳадага ундовчи санъаткорона бадий тасвир воситаларининг мавжудлигидир. Зеро, Абдулла Қодирийнинг ижоди 80-йиллар қаламкашига шу жиҳатдан ҳам яна бир бор сабоқ бўларлидир.

**Ёқубжон
Мамадалиев**

Кумушбиби

*Атласмиди, адрасмиди кийганинг,
Дунё нисор қалам-қалам қошингга.
Бегинг сенга, сен бегингга тўймадинг
Кумушбиби, заҳар тушди ошингга.*

*Бир мўъжиза рўй берса-ю, шу замон
Сен китобдан чиқиб келсанг, бибижон.
Тўлиб кетса нурсизгина бу жаҳон
Кумушбиби, заҳар тушди ошингга.*

*Бибижоним, бунча содда бўлмасанг,
Кундошингни сингил дея ўйласанг.
Кўй, ичмагин, оғу тўла бу косанг
Кумушбиби, заҳар тушди ошингга.*

*Ёмон-ёмон, Бек огага ёмон-а,
Бу савдодан Ҳасан ота ҳайрон-а.
Йиглаб турар ўзи Қодирий домла...
Кумушбиби, заҳар тушди ошингга.*

*Эр йигитнинг қаддин эшиди замона,
Сенга бевақт кафан бичди замона.
Сен-ла ўзи заҳар ичди замона
Кумушбиби, заҳар тушди ошингга.*

**Умида
Йўлчиева**

Қолди

*Кеча кузатдимиз сизни Тошкентга,
Кипригим қатида томчи ёш қолди.
Ҳаёлим сиздадир, мен Андижонда,
Фақат кўнгулда рашк, дилда ғаш қолди.*

*Иккимиз чангитган ҳув болалиқнинг
Уша сўқмоқлари бугун бўш қолди.
Бегим, омон бўлинг, — муддаоси шу, —
Омадингиз тилаб ёр, — Кумуш қолди.*

Алексей Кондратович,
Одил Ёқубов

ИЛДИЗЛАР ВА ҚАНОТЛАР

*Таниқли рус совет танқидчиси
Алексей Кондратович билан Ҳамза номидаги
Республика давлат мукофотининг
лауреати Одил Ёқубовнинг
«Литературная газета»нинг
шу йил 1 февраль сониди эълон қилинган мазкур
мақоласида ҳаёт қаҳрамонлари ва адабий қаҳра-
монлар
орасидаги узвий алоқадорлик,
ёзувчининг юксак гражданлик
бурчи ҳақида кўпгина
муҳим фикрлар ўртага ташланган. Бу ҳаётий
проблемалар барча ёш адибларни
ҳамда журнализмнинг кўпминг сонли
ўқувчиларини бирдек қизиқтиришини
назарда тутиб, шу суҳбат таржимасини
эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.*

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Суҳбатни Протагорнинг, инсон — ҳамма нарсанинг мезони, деган машҳур гапидан бошламоқчиман. Обрули файласуфларнинг айтишларича, бу гап унчалик тўғри эмас экан, лекин биз уни ташбиҳ сифатида қабул қиламиз, ҳа, чиндан ҳам у ташбиҳ. Адабиёт инсонсиз адабиёт эмас, адабиётнинг мағзи — инсон. Езинг, хоҳласангиз, ҳолатни, замонни, ҳаракат содир бўладиган маконни тасвирланг, лекин у кимнинг ҳаракати бўлади, кимнинг ҳаётий ҳолати бўлади! Адабиёт, санъат асрлар оша ким учун, кимнинг манфаати учун яшаб келяпти! Назаримда, бу саволларга жавоб излаб ўтиришнинг ҳождати йўқ...

Горький яратган Павел Власовдан бу ёнга совет адабиётининг новаторлиги ҳамиша янги шахсларни кашф этишдан иборат бўлди, деган фикр ҳали ҳам муҳим, ҳали ҳам ҳақиқат. Бунинг мисоли жуда кўп. «Октябрь» журналида Иван Фило-

ненконинг Терентий Мальцев ҳақида ҳикоя қилувчи «Галлакор» деб номланган ҳужжатли қиссаси эълон қилинди. Бир қарашда, қисса қаҳрамони шусиз ҳам ўзи машҳур одам. Лекин муаллиф, ўз бадий муаммоларига берилиб кетмасдан, ҳужжатлилика астойдил содиқ қолган ҳолда, жонли, такрорланмас характер ярата олди, шахс ярата олди!

Одил ЁҚУБОВ. Худди ана шу шахс асарнинг маънавий марказини ташкил этади, бусиз асар — асар бўлмайдди. Бундай одамлар, бахтимизга, атрофимизда жуда кўп. Мана, масалан, дўстим Ҳамро Саидовни олайлик. Кўп йиллардан бери Бухоро областидаги «Октябрь 50 йиллиги» номли совхозда директор бўлиб ишлаб келган. Хўжалиги юзлаб янги гектар ерлар очишга эндигина киришган пайтлар эди, борсам, «Ишларимизни бир кўриб кўйинг», деб қолди. Йўлга тушдик. Чор атроф чўл. Бир пайт олдимиздан тевараги ажойиб хиёбон билан қуршалган боғ чиқиб қолди. Умрим бини бўлиб, ҳали бунақасини кўрмаган эдим: хоҳ ишонинг, хоҳ ишоманг — ҳар олма чойнақдай келади! Боғ ўртасида икки қаватли шийпон, гир-атрофи фаввора. Йўлимизда давом этдик. Кўз олдимизда иккинчи боғ пайдо бўлди, буниси — кета-кетгунча тоқзор. Ундан кейин анорзорга ўтдик. Хуллас, чўлда жаннат яратилган эди! Бу боғларни дунёга келтириш учун нақадар катта меҳнат сарф қилинганини бир кўз олдингизга келтиринг. Ахир, саксовулдан бўлак бирор гиёҳ ўсмайдиган бийдай саҳрода боғи эрам барпо қилиш ҳазил гапми! Леки Саидов халқимизнинг асосий бойлиги бўлмиш пахтани ҳам унутмаган эди. Алексей КОНДРАТОВИЧ. У тўғрисида бирор нима ёзгандир-сиз!

Одил ЁҚУБОВ. Очерк ёздим.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Умуман, бундай одамларни каттароқ асарларга бош қаҳрамон қилиб олса ҳам бўлади.

Одил ЁҚУБОВ. Албатта. Мана, масалан, бир мисол. Назир Сафаров ажойиб пахта устаси, бутун мамлакатга доғи кетган Турсуной Охунова тўғрисида «Узоқни кўзлаган қиз» қиссасини ёзди, — минг афсуски, ўлим бу қаҳрамон аёлни яқинда орамиздан олиб кетди, — ва бу асар бутун республикада катта муваффақият қозонди. Назаримда, Охунова ўзининг сон-саноксиз издошларига, минглаб бошқа хотин-қизларга пахта етиштиришда, ундан юқори ҳосил олишда қандай жасорат кўрсатиш борасида ибрат бўлди.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Мальцев, дўстингиз Ҳамро Саидов ва Турсуной Охунова сингари замонамизнинг ажойиб кишилари тақдири мени беихтиёр адабиётга қайтишга мажбур этади. Мен сизнинг «Улғубек хазинаси» романингизга мурожаат қилмоқчи эдим. Мен учун, яъни рус китобхони учун, аввало Улғубек сиймосининг ўзи муҳим.

Одил ЁҚУБОВ. Ҳа, Улғубек — буюк маърифатпарвар аллома бўлган.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Айни пайтда жаҳонгир ҳоким ҳам бўлган. Бунинг қарангки, бир шахс ўзида икки қутбни мужассам этган! Ахир у халқларни даҳшатга солган қудратли Темурнинг меросхўри, набири ҳам эди. Улғубек бекиёс даражада бой, мураккаб шахс.

Одил ЁҚУБОВ. Бироқ унинг учун халқининг, фақат халқининггина эмас, бутун цивилизациянинг асрлар бўйи тўплаган маданияти асосий бойлик бўлган. Бунинг қарангки, жаҳонгирнинг, яъни, ўша цивилизацияни вайрон этувчи зотнинг набираси ҳаёда ҳам, амалда ҳам ҳар қандай урушга, ички низоларга қарши бўлган. Мен учун, ўйлайманки, китобхон учун ҳам бу образнинг долзарблиги, замонавийлиги муҳим.

Бу долзарблик ва замонавийлик, аввало, шунданки, ҳозир, атом ҳалокати таҳдид солиб турган бир пайтда, инсоният эришган юксак цивилизация истиқболи учун қайғуриш ҳар қачонгидан ҳам кучлироқ сезилмоқда. Бизнинг маданиятимиз — инсониятнинг энг аъло фарзандлари асрлар мобайнида, минг йиллар давомида битталаб терган гиштлардан қад ростлаган улкан бир иморат. Шунинг учун ҳам шахсан мени ҳаммадан кўпроқ Улғубекнинг илмга, илмининг музаффар қудратига бўлган ишонч ва садоқати ҳаяжонга солади. Улғубек ноёб кутубхонага эга эди. Асарни ўқигансиз, у ўзининг ана шу ноёб хазинасини сақлаб қолиш учун қанчалар куйиб-пишгани

ёдингизда бўлса керак. Афсуски, худди Иван Грозний кутубхонасига ўхшаб бу хазина ҳам ном-нишонсиз йўқолган.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Шундай қилиб, бундан «Улугбек хазинаси» романи XIV-XV асрлар ҳақида, шу билан бирга уруш ва тинчлик масаласи қил устида турган бугунги кун ҳақида ҳам ҳикоя қилади, яъни, бизнинг ўйларимизга, кайфиятимизга ҳамоҳанг жанрлангайди, деган муҳим хулоса келиб чиқади, шундайми!

Одил ЕҚУБОВ. Сиздан яширадиган сирим йўқ: агар Улугбек тақдири билан боғлиқ ҳамма нарса фақат тарихий характергагина эга бўлиб қолганда, мен қўлимга қалам олмаган бўлур эдим. Америка очмайман, лекин шу нарсага имоним комилки, ҳар қандай замонавий адиб ҳам, уни фақат бугунги кун муаммолари қизғин ҳаяжонга солгандагина тарихга мурожаат қилади. Шу муносабат билан айрим ажойиб адиблар номини тилга олиб ўтмоқчиман. Булар: қозоқ адиблари — А. Нурпеиов, А. Кекилбоев, А. Олимжонов, ўзбек қаламкашлари — Мирмуҳсин, П. Қодиров, грузин ёзувчилари — О. Чиладзе, Ч. Амирэжиби, украин прозаиклари — П. Загребельний, Р. Иванчук, эстон — Я. Кросс, рус ҳамкасбларим — Д. Балашов, В. Чивилихин, Ю. Давидов ва бошқалар. Улар халқлар тақдирини раққиёт билан жаҳолат, мутаассиб фикр билан сафсата, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги хилма-хил курашлар тарихи сифатида ҳар жиҳатдан, ҳар хил материаллар асосида қайтадан баъдий жонлантриб бердилар.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Биласизми, агар тарихий роман замонавий, ҳатто маълум даражада долзарб бўлса, у ҳолда қонуний равишда анъана ва новаторлик муаммоси майдонга келади. Ахир санъатда анъанаси содиқ қолмоқ ва айна пайтда янги йўл очмоқ энг мураккаб ҳодиса эмасми! Афсуски, биз кўпинча шаклий новаторликка дуч келамиз. Мабодо адиб ижодида бирор янги шаклий изланишни сезиб қолса — дарҳол унга новаторлик унвонини ёпиштириш пайдан бўламиз.

Мана, «Тинч Дон»ни олинг. Новатор асарми ё йўқми! Сиз: турган гап, новатор асар, дейсиз. Аммо новаторлик бу асарнинг сиртида эмас, у дарров кўзга чалинмайди, чунки йигирманчи аср жаҳон адабиётининг буюк намунаси бўлиши бу роман кўринишдан анъанавийдир. Услуби ҳам, композицияси ҳам, ҳатто кўпгина ғоялари ҳам анъанавий. Андрей Белий прозасидаги ҳар қандай анъаналарни тор-мор қилиб ташлайдиган «симфония» эса тамоман бунинг аксидир. Таъзияномалардан бирида Белий тўғрисида «У илдини қанотга алмаштирган зот эди», деб бекорга айтилмаган, яъни у бирор анъанаси суянмагандай бўлиб туюлса-да, умуман, суянган эди — энг яхши асарни ҳисобланмиш ўша «Петербург», гарчи ҳозирча яшаб турган ва самара бераётган бирор анъана излари кўринмаса ҳам, китобий идрок этилган Гоголь анъаналарининг нафаси сезилиб туради.

Чинакам новаторлик, турган гапки, теран бўлади ва у биринчи навбатда ҳаётин мазмундан келиб чиқади, бинобарин, новаторлиқнинг охири нуқтасини ҳам, тўғриси, осонгина эришиш мумкин бўлган китобий машғулотлардан эмас, балки энг аввал, худди ана шу ҳаётин мазмундан ахтариш керак.

«...У икки тўлқин ўртасидаги кураш чегарасида, икковини ҳам рад этган ҳолда, туриб қолди...» — Шолохов Григорий Мелехов моҳиятини ана шу бир оғиз гап билан ифодалаб беради, бинобарин, бу жумла миллионлаб кишиларнинг, жумладан, алғов-далғов йигирманчи асрда тарих билмаган ўрта йўлни топишга интилувчи ёзувчиларнинг ҳам кайфияти ва тафаккур формуласини ифодалайди. «Икки лагерь ўртасида!» Бу — позиция, керак бўлса, умуман граждандлар урушига алоқадор казаклар, яъни донликлар позицияси эмас, бошқа, катта позиция. Бу позиция ҳозир ҳам мавжуд, ҳозир ҳам у, айтилик, ядро уруши муаммосига ўхшаб туб масалаларда ўзини кўрсатиб туради. Гарбда бу даҳшатли уруш ҳалокатидан пана-пасткамда пусиб, омон қолишга умид боғлаган кимсалар ҳам йўқ эмас.

Одил ЕҚУБОВ. Тўғри, ижодкорнинг шаклий изланишларини ошириб баҳолаш ҳоллари учраб туради. Лекин бир эътирозим ҳам бор: бордию ёзувчи янги шакл излаётган ва нималаргадир эришяётган бўлса, шахсан мен, бу ёзувчининг изланиши қайси йўналишда бўлмасин, унга халақит беришга қаршиман. Ишонаманки, ёзувчи ўз йўлини шаклдан ҳам, шаклий изланишлардан ҳам топиб кетишга ҳақли. Майли, у эртақ, ривоят, ҳикоя ёки

масал бўлсин, биламан, сиз замонавий адабиётда гуларнинг бўлишини хуш кўрмайсиз, — лекин мен адабиётда ҳамма нарса бўлишига тарафдорман! Фақат бир шарт бор: агар ёзувчи муваффақият қозонса, агар керакли баъдий натижани қўлга киритса! Бунга Г. Маркеснинг «Елғизликнинг юз йили», «Патриархнинг кузи» асарлари, Ч. Айтматовнинг «Бўронли бекат» романи мисол бўла олади. Мен ҳар қандай изланишларга тарафдорман, ҳатто ҳозирги замон ўзбек адабиёти [бундан ўзим ҳам мустасно эмасман], шакл нуқтаи назаридан, алҳолда бир дадиллик кўрсата олмаётганидан хафа ҳам бўлиб юраман. Сўнгги пайтларда бизда ҳам унча-мунча янги шакллар излашга майл сезаётган ёзувчиларнинг асарлари пайдо бўлмоқда. Бу борада Шукруллонинг ривоятлар, ҳикоятлар, афсоналар асосига қурилган «Жавоҳирлар сандиги» китобини, А. Мухтор, Т. Пўлатов асарларини тилга олиш мумкин. Уйлайманки, бутуниттифоқ ва жаҳон адабиётидан эсаётган «шабадалар» бизларни ҳам четлаб ўтмайди...

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Мен адабиётдаги изланишларга, жумладан, шаклий изланишларга ҳам қарши эмасман. Лекин мен учун адабиётдаги янгилик — биринчи галда, янги фикр, қолаверса, янги ифода шаклини ҳам талаб қиладиган янги фикр! Гарсиа Маркесга келсак, мен ҳам уни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим, тан оламан, бу — совуққонликдан холи экзотик адабий ҳодиса, лекин мен ундан кўра, бевақт вафотидан сал олдинроқ, Останкино телестудиясида китобхонлар билан бўлган учрашув вақтида Федор Абрамов айтган ва бинобарин, миллион кишилар эшитган, сал қалтисроқ, бироқ шахсан мен учун чиндан ҳам мутлақо тўғри бўлган жумлани эслашни афзал кўрар эдим. Уйлайманки, тингловчиларнинг ҳам аксарият қисми Абрамовнинг гапига қўшилган. У бундай деган эди: «Ҳозир жаҳон адабиётининг маркази Лотин Америкасига кўчи, деган нуқтаи назар бор... Лекин менинг совет адабиёти эришяётган бебаҳо фазилатларни жон-жаҳдим билан ҳимоя қилгани келади! XIX асрда жаҳон адабиётининг маркази Россияда бўлган эди, ҳозир ҳам шу ерда турибди...»

Бундан, биз дарҳол ёзувчиларимизга шўхрат гултожини кийгизишимиз керак, деган маъно келиб чиқмайди. Бугунги адабиётимизнинг ўзига яраша камчиликлари бор, бироқ у иложи борича, ҳаётин яқинроқдан кўришга, янги типлар ва янги характерларни кашф этишга ҳаракат қилмоқда. Сўнгги ўн йил мубайнида яратилган «қишлоқ» ва «ҳарбий» прозамиз эришган ютуқлар ана шундан далолат бермайдими!

Одил ЕҚУБОВ. Ҳа, шубҳасиз, сирасини айтганда, «қишлоқ» адабиёти, биз, Урта Осиё ёзувчилари учун ҳам кўп нарса берди. Қишлоқ ҳақидаги рус прозаси жонли, тўлақонли характерлар яратди, халқ дунёқарашини очиб бера олди. У инсон тўғрисида ўз гапини айтишга муваффақ бўлди, шу боисдан таниқдчилар ва китобхонлар диққатини забт этди, бошқа адабиётларга ҳам таъсир кўрсатди.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Аммо кейинги пайтларда хаёлимга [фақат менинг хаёлимгамикан!] биз «қишлоқ» прозаси деб атаган проза, уни қай аҳволда деб билсак, шу аҳволда, мабодо олдинроқ тугашга улгурмаган бўлса, энди тугаб бормаятмикин, деган фикр тез-тез келадиган бўлиб қолди. Ҳатто бу ҳақда махсус мақола ёзмоқчи ҳам бўлиб юрибман. Распутиннинг «Матёра билан видолашув»ини мен қишлоқ мавзусидаги кўпгина масалалар билан ҳам видолашув, яъни, бу мавзунинг «ёпилиши» сифатида қабул қиламан. Фақат «қишлоқ» прозаси эмас, умуман, прозамиз ҳозир ора йўлда турганга ўхшайди.

Сўнгги пайтларда «шаҳарлик» ёзувчилар орасида аллақандай кемтик қаҳрамонлар урф бўлиб қолди. Эҳтимол, бу ҳам ҳар қандай модага ўхшаб, ўткинчи ҳодисадир! Яқинда мен, ҳозирги пайтда дунёни ҳис этиш хусусиятини таърифлаган мана бу гапларни ўқиб, ҳайрон қолдим: «инсон кўпчилик ичида йўқ бўлиб кетмаса, у ўзини худди кўпчиликка боғлаб қўйилгандай, орбитадаги электронга ўхшаб унга «чাপланиб» кетгандай сезади. У гўё ўз ҳолча эркин бўлади, лекин айна пайтда ўз шахсидан халос бўлгани учун изтироб чеккан ва қувонган ҳолда инсоният оммасининг ҳам жисман, ҳам фикран, ҳатто «руҳан» ажралмас бир қисмини ташкил этади».

Буларнинг барчасидан изтироб чекиш мумкин ва изтироб чекиш керак деб ўйлайман, лекин қувоним керакмикан!.. Хўш, бу ўз ҳолча нима — принципал конформизмми ёки конформизмни оқлашми! Унис ҳам, буниси ҳам бизнинг жамяятимиз табиатига тўғри келмайди.

Одил ЕҚУБОВ. Гапингиз тўғри. Одам кўпчилик орасида

гарчи сезилмай кетганга ўхшаса ҳам менда оммани камситиш фикри йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бинобарин, шахс сифатида ўзини йўқотар экан, «чаплаганлик», яъни аниқроғи, қиёфасизликнинг шахснинг омма билан чинакам ижодий қўшиливи бўлган совет кишига хос коллективизмга ҳеч қандай ўхшаш жиҳати йўқ. Уша сиз айтган Мальцев ҳам, ёки менинг дўстим Ҳамроқов Сандов ҳам — ёрқин шахслар, лекин улар ўз ҳамқишлоқларининг меҳнатига сўянмаганларида, уларга таянмаганларида ким бўлар эдилар!

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Ҳаёт ҳақида ақл кўзи билан қилинган тасаввурлардан эмас, балки ҳаётнинг ўзидан келиб чиқиб гапиришингиз аини менинг кўнглимдаги муддао бўл-япти. Чунки аксрият ҳолларда дунёга фазо келмасининг туйнуги орқали қарашни тақлиф этадилар — бундай пайтда кўз олдингизда ҳозирги бадний онгимизнинг эскириб қолганлиги намоён бўлади ва янги этик дурдоналар яратиш устида бош қотириб кўриш эҳтиёжи туғилади. Бу дурдоналар қандай бўлади — буниси маълум эмас. Сиз билан биз, яъни ерда яшаётган одамлар эса, ўзимизга маълум, эскидан таниш ва ҳозир ҳам мавжуд бўлган этик ҳамда бошқа хусусиятларга қарши курашиш учун куч топа олсак, шунинг ўзи ҳам катта гап...

Умуман, айрим кишиларда, айниқса, фан ва техника одамларида ўзи фаолият кўрсатадиган соҳага аплақандай сиғиниш касали борлигини, илмий-техника революцияси, ҳай-ҳай демасанг инсоннинг ўрнини босадигандай, худди ҳамма нарсани унинг бир ўзи тубдан ўзгартариб юборадигандай, унга ҳаддан ортиқ бино қўйиш ҳоллари борлигини сезиб юраман. Лекин инсон фан ва техника янгилликларига қараганда руҳий-маънавий ташкилот сифатида бирмунча ён бермайдиганроқ, борингги, консервативроқдир. Ҳўш, илмий-техника революциясининг ўзи-чи, наҳотки у нуқул тараққиёт келтираётган бўл-са! Ҳар хил кароматлар қилиб яшаши яхши кўрадиганлар гарчи ҳар дом тўлиб-тошиб ётган бўлса-да, ҳаёт, умуман, аниқ бир қаромат қилишга имкон бермайди.

Одил ЕҚУБОВ. Нега энди! Унча-мунча нарсаларни каромат қилса ҳам бўлади. Ҳар қандай тараққиётда ҳам ахир чинакам янги нарсани билиб олиш мумкин-ку.

Тўғри, ҳар қандай янгилликни ҳам ижобий ва прогрессив деб бўлмайди. «Нима учун янгиллик фақатгина у «янгилик» бўлгани учун, худди худого сиғингандай сиғиниш керак экан! — деган эди Ленин Клара Цеткин билан сўхбатда. — Бемаънилик, турган-битгани бемаънилик!»

Шу билан бирга шаҳарлар қуриш ва фазони забт этишининг авж олиши, фан ва техниканинг гуриллаб тараққий этиши ҳеч шубҳасиз инсон онига катта таъсир кўрсатади. Масалан, биз йўқликка юз тутаётган кўҳна қишлоқлар устида қанчалик оқ-воҳ қилмайлик, бу борада нечоғли қимматли туйғуларимизни издор этмайлик. — кўпроқ тақлиди муаллифлар бундай оқ-воҳга бериладилар, — бу жараёни қайтариб бўладими! Бўлмайди. Ёввойи, кимсасиз дашту биёбонлар обод бўлмоқда, бу яхши, шаҳарлар, посёлкалар қад кўтаряпти, бу ундан ҳам соз. Лекин илмий-техника революцияси асри, аини пайтда, бизни баззи нарсалардан маҳрум этаётганидан ҳам кўз юммаслик керак. Эсимда бор, йиғим-терим кезлари одамлар чайла қуриб, ҳафталаб даладан бери келмас, ўша ерда ҳар хил беллашувлар ўтказар, худди бир оиладек иноқ яшар эдилар. Ҳозир бундай ҳодисалар камдан-кам бўлади.

Уша йилларни эсласам, маза қиламан, гарчи эслаш кўп жиҳатдан нохуш бўлса ҳам, барибир маза қиламан! Жиндак чекинсам, майлими! Тонгдаги қовун мазасини биласизми! Йўқ, билмайсиз! Мазасини ҳам, хидини ҳам ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди, жаннат қовуни бўлади у! Эрта тонгда полиз ораласангиз, тарс-турс этган товушларни эшитасиз. Пишиб, шира бойлаб, шарбатга тўлган қовун ана шундай тарсиллаб ёрилади, шунда уни палагидан узиб, сўйиб есангиз — оҳ, оҳ, маза қиласиз! Мен ҳозир, эҳтимол, болалигимда одамларни бирлаштириб турган умумий нарсани алоҳида сезгирик ва қувонч билан идрок этганим ўша ҳодисалар шаҳарда ҳақиқатан ҳам маълум даражада йўқола бошлагани учун ҳам бу хотираларни ёдга олаётгандирман! Нима бўлганда ҳам, сизга шунга айтишим керак: республика ҳаётида беқиёс ўзгаришлар рўй берганига қарамасдан (ҳеч бўлмаса шаҳарлар ўсишини олинг, биргина Тошкентнинг ўзида ҳозир икки миллион киши яшайди), халқимиз психологиясида ҳали кўп хайрли эскиликлар сақланиб қолган. Ўзбекистонда ҳамма ҳам

шаҳарда яшашга интилавермайди, десам, ҳайрон бўлманг, буни барча демографлар ҳам қайд этган.

Ерни авайлаш, унга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш масаласи, — бу сизнинг кўнглингиздаги масала, — ҳали муаммо, мен ана шу муаммо адабиётда ёрқин ифода топишини истар эдим. Афсуски, ер бизда ҳам исроф қилинмоқда. Ўзбек тупроғи — олтин. У йилига бир неча марта ҳосил бериши мумкин. Лекин, бахтга қарши, бошқа жойда қуриш имкони бўла туриб, энг яхши ерларга кўпинча завод қурадилар. Кейинги пайтларда пахтачилик билан бирга ҳўжаликларимиз боғдорчилик, узумчиликка ҳам катта эътибор бера бошладилар ва жуда тўғри қилмоқдалар... Биз Москва, Ленинград, Челябинск, Магнитогорск каби шаҳарларга миллион тонналаб мева етказиб бермоқдамиз.

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Сўхбатимиз гулҳанига ўз навбатида мен ҳам пайраҳа ташламоқчиман.

Маълумки, мамлакатимизнинг турли районларида катта-кичик турли оилалар мавжуд: биттасида — иккита, бошқасида — битта бола бор, бир хилида у ҳам йўқ. Шу босдан мамлакатимизда аҳоли сони йилига ўртача тахминан бир процент кўпаймоқда. Кўп эмас. Гап шундаки, яқин-яқинларда ҳам фақат деҳқонлар орасидагина эмас, ишчилар, зиёлилар орасида ҳам серфарзанд оилалар бор эди. Лев Толстой қандай серфарзанд одам эди! Оддий тўқувчи уста, ўзимнинг бобомни олайлик — олти фарзанднинг отаси эди. Бу оддий ҳол эди. Ҳозир эса... Билмадим, бунга фан-техника айбдормикан, ишонгим келмайди. Гап унда бўлмаса керак-ов.

Оиланинг бундай «зичлиниши», минимумгача қисқаришини замонавий бадий адабиёт сал бўлса ҳам сезяптими! Йўқ. Биз эса, ҳолбуки, танқидда оилавий севги-муҳаббат тўғрисида, адабиётда маъшииликка зўр берилаётгани хусусида тортишиб ётамиз. Мелодраматик, қуруқ, ҳавойи маъшиилик, чамаси, бизда керагидан ортиқроқ. Бироқ, балки, якка-якка дарахтлар ортида биз жиддий муаммоларнинг чинакам ўрмонини кўрмаётгандирмиз, шу жумладан, демографик муаммоларни ҳам.

Ёки: ахлоқсизликнинг ўзимизда пайдо бўлган кўпгина кўринишларини ўтмиш қолдиғи сифатида талқин этиш кишини раижитмайди! Ишга кечикиб келиш ё бутунлай келмай қолиш, иш пайтида ичкилик ичиш ёки қўл ўчида ишлаш, ишлаб чиқаришдаги ўғирлик... Ҳўш, буларга ўтмиш қолдиқларининг нима дахли бор! Мабодо булар қолдиқ бўлса ҳам, давр томонидан ғалати тарзда ўзгартirilган қолдиқлардир. Демак, меҳнатни ташкил этишда ҳам, тарбиявий ишда ҳам камчиликларимиз бор. Партия бизга бу ҳақда КПСС Марказий Комитетининг кейинги пленумлари қарорларида очикдан-очик айтмоқда... Биз эса, баззан, ерга осмондан, фазо келмасининг туйнугидан қараганимиздан кейин пайдо бўладиган алла-қандай янги этикалар тўғрисида гап сотамиз. Ҳолбуки, ердан кўриниб турган, шундоқ ёнгинимизда бўлган ва ҳаммамаизга маълум ишларни қилишимиз керак. Адабиёт бундай қора иш билан шўғулланиши керакми! Саволга на ҳожат! Наҳотки, замондошнинг маънавий, руҳий иморатини тиклаш, унга сайқал бериш борасида ғамхўрлик қилиш қора иш бўлса!

Мана, илмий-техника революцияси билан боғлиқ бўлмаган, лекин ҳал этмасдан туриб олға силжишимиз қийин бўлган, энг муҳим, энг ҳаётий икки муаммо.

Одил ЕҚУБОВ. Нега энди алоқаси бўлмас экан! Сиз айтган нарса, ҳеч бўлмаганда шу маънода шубҳасизки, бу борада адабиётнинг иши бошидан ошиб ётибди. Бу борада мисолларимиз, ибратли ишларимиз бўлса-да, қилинган ишларни айтиб ўтирмайман. Фақат Ш. Рашидов, К. Яшин, Н. Сафаров, С. Азимов, Р. Файзий, Ҳ. Ғулом, С. Кароматов, У. Усмонов, С. Аҳмад ва бошқаларнинг кейинги йиллардаги йирик проза асарларини тилга олиб ўтмоқчиман.

Келинг, яхшиси, қилиниши керак бўлган ишлар тўғрисида ўйлайлик. Биласизми, ҳар ҳолда, шуниси фойдалироқ...

Алексей КОНДРАТОВИЧ. Бунга ҳеч шубҳа йўқ. Худди шунинг учун, ўзимга ҳам, сизга ҳам хилоф иш қилмай, бир гапни қатъий айтишим мумкин: мен ҳар жиҳатдан адабиётдан у ҳозир бераётганидан кўра, ундан кўпроқ нарса кутадиган китобхонларни ўзимга яқин оламан. Зеро, адабиётимизнинг ўзи ҳам ҳеч қачон ўзидан қониққан эмас. Бу эса, унга ҳаминша юксакка кўтарилиш учун имкон берадиган ажойиб фазилатлардан биридир.

Аҳмаджон
Мелибоев

ТИНИҚ ОСМОН ҲАММАГА КЕРАК

Пат исми саккиз яшар қизалоқ Америка Қўшма Штатлари президенти Рейганга мактуб йўллади. «Сендан ўтиниб сўрайман, илтимос қиламан — уруш кўзгама! Ҳеч бўлмаса ўн ёшгача яшаб қолай», дея зорланади у.

Сингилгинам Пат! Оқ уйга хат ёзганинги мен ҳам эшитдим. Сен яшаётган мамлакатнинг энг катта раҳбари хатинга жавоб ёздими, йўқми, борди-ю ёзган бўлса нима деб жавоб берди — бу менга қоронғу. Аммо, сенинг икки энлик хатинг вужудимни ларзага солди, ўйга толдирди мени.

Сен ҳаёт бўстонида энди кириб келясан. Айни ўйнаб-қуладиган, капалаклар қувиб кунни кеч қиладиган, эртақлар тинглаб ором оладиган пайтинг. Қалбинг тусаган нарсаларга интилишга, афсоналар сеҳридан ҳаёлга чўмиб, қушлар чуғуридан завқланишга, ҳали бола ақлинг етмаётган мўъжизалардан ҳайратланишга, сўраб-суриштиришга ва яна... бола қалбинг билан алланималарни рад этишга ҳаққинг бор.

Сен Ҳаёт деб аталмиш улкан боғнинг дарвозаси олдида турибсан. Омон бўлсанг, боғ ичидаги раво ва энгил йўллари, машаққатли сўқмоқларни, ҳали ҳеч ким юрмаган, кашф этмаган қўриқларни кўрасан. Заҳматлар, изтироблар сўнгиде истиқболнинг пешвоз чиқадиغان оромгоҳларга дуч келасан. Меҳнатинг билан боғ чиройига чирой кўшасан, янги ниҳоллар ўстириб, уларни парваришлайсан.

Ойдинли тунларда осмонга боққанмисан! Самода сочилиб ётган беҳисоб юлдузларни, уларнинг порлаб туришини, худди ўчиб-ёнаётган сеҳрли чироқлардай жимирлашларини кузатганмисан! Кокнот бағрида бизнинг Еримиз ҳам кичик, митти бир юлдуз бўлиб, унда биз — сен, мен ва яна жуда кўп одамлар яшаймиз. Демак, биз сен билан бир Ерликлармиз, бир заминда истиқомат қиламиз.

Еримиз унча катта бўлмаса-да у сен ҳали тушунмайдиган, ҳали ўқиб ва ўқиб улгурмаган қитъаларга, мамлакатларга, тузумлар ва чегараларга бўлинган. Одамлар ҳам тиллари, танларининг ранглари, бой ёки камбағалликлари, диний урф-одатлари ва яна бир қанча тафовутларга кўра бўлиниб-бўлиниб кетишган.

Еримиз юм-юмалоқ, худди сен ўйнайдиган коптокка ўхшайди. Унинг бир томонида бизнинг мамлакатимиз, иккинчи томонида эса сен яшаётган мамлакат жойлашган.

Бизнинг мамлакатимиз «СССР»деб аталади, ёши олтмиш еттида. Лекин шу олтмиш етти йил ичида унинг бошига кўп оғир кунлар тушди. Босқинчилар бир эмас, бир неча марта юртимизга бостириб кириб шаҳарларимизни вайрон қилишди, қишлоқларимизни ёндиришди. Одамларни, болаларни дорга осиди. Гитлер деган бир аблаҳ бошлаган урушда биз 20 миллион кишимиздан ажралдик. [Миллионни ёзиш учун неча ноль кетишини ҳали билмасанг керак].

Сизларнинг юртингизда эса, Пат, уруш бўлмаган. Аммо, бинийидек урушқоқсизлар. Бундай деяётганимдан жаҳлинг чиқмасин. Мен ҳаммасини тушунтириб бераман.

Америка Қўшма Штатлари ташкил топганига икки юз саккиз йил бўлди. Шу йиллар ичида Оқ уй раҳбарлари бошқа қитъа, бошқа мамлакатларда жуда кўп бор уруш чиқардилар. Уларнинг ҳаммасини санаб учун иккаламизнинг бармоқларимиз ҳам камлик қилади. Ана шу урушлар пайтида кўплаб бомбалар портлади, милтиқлар отилди, уйлар, боғчалар, касалхоналар вайрон бўлди, снарядлар шаҳарларни, завод-фабрикаларни тўтдай тўкиб ташлади.

Одамларни айтгин. Ҳаммадан кўп одамлар ҳалок бўлди. Вьетнам деган жойда, Сальвадор деган мамлакатда, яна бошқа ерларда сенинг урушқоқ ватандошларинг бутун-бутун қишлоқларни мутлақо йўқ қилиб ташлашди. Баъзи бебош болалар қўғирчоқни бузиб, оёқ-қўлларини синдириб ташлаганидай, америкалик «амакиларинг» одамларни, аёллар ва болаларни аёвсиз қириб ташлашди, заҳарлашди. Болалар етим қолди, катталар фарзандларидан айрилди.

Катта океanning қоқ ўртасида жойлашган миттигина Гренадада одамнинг раҳми келади. Ёшинг улғайиб, мактабда географиядан сабоқ олаётганингда, дунё харитасидан бу оролни зўрға топсанг керак. Чунки у жуда кичкина. Шунга қарамай, уни сен мактуб ёзган президентнинг шахсий буйруғи билан пайхонлаб, кулини кўкка совурдилар. Битта бомба Гренада марказидаги касалхонага тушибди. Даволанаётган беморларнинг ҳаммаси ҳалок бўлган. Қанчалик даҳшат, а, Пат!

Сен президентдан уруш бошламаслигини илтимос қилгансан. Агар билсанг, дунёдаги ҳамма болаларнинг нияти шу. Уларнинг кўплари сенга ўхшаб АҚШ президентиға мактуб ёзишмоқда. Мана, улардан бири нима дейди: «Мистер президент, биз урушни хоҳламаймиз. Буни билишингиз керак». Сан-францискода яшайдиган мактаб ўқувчиси Кэролин Флоресканинг хати бу. Яна бир мактуб. Уни Совет Иттифоқида яшайдиган ўқувчи қиз Татьяна Фомина ёзган. Татьяна ҳам худди сенга, ватандошинг Кэролинаға ўхшаб, президентдан уруш кўзгамаслигини илтимос қилган. Аммо, афсус-надоматлар бўлсинки, Таянчинг хати Америкаға етиб боргану, президент Рейгани... топа олмай оқсига қайтган.

Ҳа, ҳа, ишонавер Пат, худди шундай бўлган. Америка почтабонлари Оқ уйнинг қаердалигини, президент қаерда яшашини наҳотки билишмаса! Албатта билишади. Аммо улар мактуб устига «Топширадиган одамимиз номъалум бўлганлиги учун қайтариб юбормоқдамиз», деб ёзиб қўйишган.

Биласанми, нега шундай бўлган! Президент болаларнинг ҳамма хатларини ҳам очиб ўқишдан қўрқаётган бўлса керак. Мурғак қалбларинг бундай исёни мистер Рейганга хуш келмапти. Чунки у уруш, куролланиш, дўқ-пўписа, зўравонлик сиёсатини олиб бормоқда. «Биз кучли бўлишимиз керак, жуда ҳам кучли бўлишимиз керак. Дунёнинг ишлари бизнинг ихтиёримизда бўлмоғи лозим», дея бомбалар, ракеталар, қирувчи самолётларни янада кўпайтиришга буйруқ бермоқда.

Сен ҳали атом бомбаси, нейтрон қуроли, заҳарли бинар газлари каби ажал воситаларни нима эканлигини билмайсан. Қанийди, мутлақо билмасанг, қанийди катта бўлганинча бу ёвуз қуроллар оқиборлардан чиқмай қириб битса...

Бизнинг ниятимиз шу. Бутун жаҳондаги тинчликсевар халқларнинг талаби шу. Чунки бу қуроллар нақадар даҳшатли кучга эга эканлигини ҳаёлингга ҳам келтира олмайсан. Бутун бир шаҳарни, бутун бир мамлакатни бир зумда йўқ қилиб ташлаши, дарё, денгизларни қуритиб, тоғларни тапқондай майдалаб, ёғдай эритиб юбориши мумкин.

Хиросима, Нагасаки деган шаҳарларни эшкитганмисан! Бу бахтсиз шаҳарларнинг аламли фарқиди ота-онаси тўсатдан ўлиб қолган гўдакнинг чинқириғига ўхшайди.

Ватандошларинг улар устида атом бомбасини портлатишган. Юз мингдан ортиқ кишининг ёстигини қуритишган. Бу қотиллик юз берганидан бери орадан салкам қирқ йил вақт ўтса-да, фожиа ҳамон давом этмоқда, одамлар, болалар ҳамон нобуд бўлишмоқда.

Дарвоқе, президент Рейган 1983 йили шу шаҳарлар жойлашган Японияда бўлди. Аммо у Хиросимани, у ердаги музейга қўйилган машҳур суратларни бориб кўрмади. Куйиб, чириб, ириб ётган ўликларга, уюлиб ётган, кимлигини таниб бўлмайдиган мурдаларга, қон қақшаган норасидаларнинг даҳшатдан қотиб қолган кўзларига тикилмади. Эҳтимол кўриқандир. Эҳтимол, ўзи ҳам ўша бомбадан бешбаттар қурол-ароғ ишлаб чиқаришни қувватлаётгани учун жиндак номус қилгандир.

Хиросима ҳамон инграб турибди. Нагасаки ҳамон азобда. Ядро қуроллари эса сизларда кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Атом сув ости кемалари, авианосецлар денгиз ва океанларда йиртқиш ақулалардай изғиб юришибди. Мактабларга, боғчаларга, озиқ-овқатга, болалар ва кексаларга, кўп болали оналарга, беморлар ва ишсизларга сарф қилиниши лозим бўлган маблағлар қуролланишга, қурол сотиб олишга ажратилмоқда. Рейган космосни ҳам уруш майдонига айлантириш пайнда.

Энди ўзинг ўйлаб кўр, Дунё фақатгина мен ва сен яшаётган мамлакатлардан иборат эмас. Дунёда мамлакатлар ҳам, халқлар ҳам жуда кўп. Аммо, аҳвол ҳамма жойда бир хил эмас. Биров оч, биров тўқ. Биров башанг кийинган, биров эса яланғоч. Бир жойда бойваччалар тўқликка шўхлик қилишади, бошқа бир жойда эса бир тишлам нон, бир хўплам ёвғон — кўзга тўтиб. Шундай мамлакатлар борки, у ердаги миллион-миллион болалар қачон тўйиб овқат еганини, янги кийим кийганини билмайди. Катталарнинг ҳисоблашларича, ҳар кун 100 миллион тенгдошинг қорни оч уйқуга ётади, сендан атиги 4-5 ёш катта бўлган 150 миллион бола қорни тўйгазиш, бир амаллаб кун кечириш учун эрта саҳардан то кеч оқшомгача меҳнат қилишади, хўжайинларнинг кирларини ювиб, туфлиларини тозалашади, ташландиқлар орасидан егулик қидиришади. Ҳар кун 40 минг бола асосан тўйиб овқат емасликдан, турли хил юқумли касалликлардан нобуд бўлаёпти.

Мактубингдан кўриниб турибдики, сен ҳар қалай саводлисан,

мактабга борасан. Аммо, «дунёдаги болаларнинг ҳаммаси ҳам мен каби ҳар тонг мактаб томон йўл олади», деб ўйлаётган бўлсанг, янглишасан. Миллион-миллион болалар мактаб, боғча нималигини билишмайди. Улар эртаки китобларнинг суратларини томоша қиладилару китобининг ўзини ўқий олмайдилар, бир-бирларига мактуб ёза олмайдилар, байрамларда бир-бирларини муборакбод эта олмайдилар.

Сингилгинам Пат! Ҳозирча бу гапларининг ҳаммасига ҳам ақлинг етмаслиги мумкин. Хафа бўлма. Мен сенинг улғайиб воёга етишингга, тинч-омон даёт кечиришингга жуда-жуда ишонгим келади ва ишонман ҳам. Ана ўшанда бугун тушуниб етмаётган, жумбоқ бўлиб туялаётган нарсаларнинг ҳаммасини тушуниб, билиб олсан. Тарих саҳифаларига қараб ким кимни кўриқгани, ким кимга дўқ ургани, мўъжазгина Еримизни кимлар йўқ қилмоқчи бўлганлигини англайсан.

Ушанда, Америкадаёки улкан бир мамлакатнинг сен мактуб ёзган ҳозирги президенти тинчликнинг ашаддий душмани эканлигига, ўзининг бир-бирдан ёвуз режалари билан бутун дунёни бир мунча вақт таҳликага солиб турганлигига ишонч ҳосил қиласан. Оқ ўйнинг ҳозирги ва кўпгина аввалги хўжайинлари ҳам ёлғон-яшиқ тўқишда ўстаси фаранг бўлишганини ҳис этиб, киприқларинг пирпираб кетса ажаб эмас.

Президент Рейганнинг яна бир ёлғони шуки, у Америка халқини «Руслар уруш бошламоқчи, улар жоң-жаҳдлари билан урушга тайёргарлик кўрмоқдалар, эрта-индиан юртимизга бостириб келишлари ҳам мумкин», деб ишонтиришга, Совет кишиларига нисбатан қаҳр-ғазаб уйғотишга интилямоқда.

Бу сўзлар нечоғли ўстомонлик билан айтилаётган бўлмасин, дунёдаги жуда кўп холис ниятли кишилар Рональд Рейганга, унинг узундан-узоқ сафсаталарига ишонаётганлари йўқ. Чунки биз ҳеч қачон уруш бўлишини, қон тўкилишини истаган эмасмиз, истамаймиз ҳам! Биз ҳеч қачон бировларнинг ерига, мулкига кўз олайтирган эмасмиз, бундан бўён ҳам шундай бўлиб қоламиз. Биз жаҳондаги барча одамларнинг тепасидаги осмон ҳамиша мусоффо бўлишини, бутун дунёдаги одамлар дўст-биродар бўлиб, аҳилликда яшашини истаймиз.

Бунинг учун эса, Пат, ҳамма-ҳамма — мен, сен, кичиклару катталар, оталар ва болалар бир ёқадан бош чиқариб курашни давом эттиришимиз, империалистларнинг, Тинчлик душманларининг ёвуз режаларини барбод қилишимиз керак. Сен ўз қўшиқларингга, расм дафтаринг саҳифаларига чизган суратларингга, мен эса ёзган китобларимда Тинчликни куйлашимиз, яхшилик, эзгуликни улўглаб, ёмонликка қарши ўт очишимиз, ёвузликни лаянлашимиз позим.

Тинчлик истаган ҳар бир киши шундай қилиши керак. Чунки биз, ҳаммамиз бир Сайёрада, бир заминда яшаймиз.

Синглим Пат! Сен тушкун ҳаёлларга бориб, ўз умрининг ўзинг қисқартирма. Тарихдан маълум: ҳамиша ёмонлик устидан Яхшилик голиб келган. Жаҳонда адолатли, нисофли, тинчликпарвар одамлар бор экан, бу сафар ҳам шундай бўлади. Тинчлик урушни енгади! Сен орзуларингга эришасан. Дунёдаги ҳамма болалар бадбўй порох ҳидини эмас, ҳаёт ва бахт гулларини ҳидлаб, муродларига етадилар. Менга ишонавер, албатта шундай бўлажак, синглим!

Шавкат
Каримов

Эътироф ва ЭЪТИҚОД

Китоблар борки, вақт уларга ўз ҳукмини ўтказолмайди. Гарчи бундай асарлар муайян халқнинг маълум бир даври ҳаётини акс эттирсалар ҳам, улар ҳамма даврлар учун эъзозли, ардоқлидир. Улар неча-неча авлодларга мансуб китобхонларни эзгулик, поклик, севгига садоқат, қабиҳликка нафрат руҳида тарбиялашга хизмат этадилар.

Ўзбек совет реалистик насрининг ажойиб намуналари бўлган Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари ана шундай асарлар сирасига қиради.

Кекса авлод китобхонлари билан мулоқатда бўлсангиз, Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини нечоғлик сўйиб ўқилганликларини, тенгқурлари орасида бутун бошли романчи ёд билганлар ҳам бўлганини фахр билан хотирлайдилар.

Дибримиз шаҳар ва қишлоқларида, корхонаю аудиториларида йигит-қизларнинг бир-бирларига «Кумуш», «Отабек», «Раъно», «Анвар» дея мурожаат этишлари тез-тез қўлоғимизга чалинади. Бу ҳодисани адиб романлари шууридан баҳраманд бўлган ота-оналарнинг ўз фарзандларида севимли қаҳрамонларига хос фазилатларни кўриш истагининг оқибати десак, муболага бўлмас.

Абдулла Қодирий романларининг ўзбек совет прозасини шакллантиришдаги мавқеи адабиётшунос олимларимизнинг муносиб баҳосига сазовор бўлган.

Машҳур немис адиби Томас Манн библиографларидан бири унинг «Будденброклар» романи 1200 марта нашр этилганлигини ёзган эди.

Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ҳам ана шундай бахтли тақдирга муяссар бўладиган умрибоқий асарлар деса арзийди. Адибнинг ҳаётлигидаёқ барча туркий тилда сўзлашувчи республикаларда машҳур бўлиб, уларнинг «ўз китоблари»га айланган мазкур романлар ҳозирги кунда ҳам иттифоқдош республикалар тилларига таржима қилиниб, уларнинг маънавий бисотига айланмоқда.

1933 йили Бокуда чоп этилган «Утган кунлар» 1958 йили Л. Бать ва В. Смирнова томонидан рус тилига ўгирилгандан сўнг уни бошқа тилларга ҳам таржима қилиш имкони яратилди. «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» асарлари Москва ва Киев, Вильнюс ва Рига, Қозон ва Олма-ота, Душанбе ва Ашхобод, Берлин ва Карочи ва яна кўплаб шаҳарларда турли тилларда ўз «юриниш»ларини давом эттирмоқдалар.

Адиб романларининг рус, украин, татар, қозоқ, озарбойжон, литва, латиш, туркман, тожик, уйғур, қорақалпоқ ва немис тилларида чоп этилиши, табиийки, ўзбек ёзувчисининг ижодига қизиқишни кучайтирди. Турли тиллардаги адабий нашрларда, қомусларда Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мақолалар, тақризлар, китобхонларнинг мактублари эълон қилинмоқда. Шунингдек, романлар таассуротлари оғушида айрим китобхонлар ўз мулоҳазаларини автор билан ўртоқлашиш ниятида Абдулла Қодирий [авторни ҳаёт деб ўйлаб] номига ҳам мактублар йўллайдилар. Шу жиҳатдан львовлик Л. Неломнаше битган нома характерли: [Фақат айрим парчалар келтирамиз].

«Абдулла Қодирий! Биласизми, китобингизнинг севимли қаҳрамонлари билан жудоланиш менга нақадар оғир! Воқеа ўтмишидир, шундай эса-да, у менинг юрагимда сира-сира унутилмас таассурот қолдирди ва ишонтира оламанки, бу таассурот ҳамма китобхонларда ҳам бирдайдир... Шу кунгача менга номингиз таниш эмас эди. Энди «Утган кунлар»нинг ҳар бир сатрини, умуман, асарларингизнинг ҳаммасини қайта-қайта ўқишга тайёрман. Китобингизнинг муқаддимасида ўзингизнинг ҳали тажрибасизлигингизни айтиб узр сўрайсиз, камтарлик қиласиз... Эҳтимол, Сиз йигирманчи йилларда ўз истеъдод кучингизга ишонмай қарагандирсиз. Бироқ унинг ўша пайтлардаёқ кучлилигини китобингиздан сезасан, қадрлайсан киши. Мен умримда ёзувчига биринчи марта мактуб ёзишим. Бинобарин, эҳтимол, кўнглимдаги туйғуларни тўла ифодалай олмасман. Лекин Сиз ёзувчисиз, мени тушунасиз. Мен, Сиз яратган қаҳрамонларни Сиз севган қаби [бунга ишончим комил, чунки ҳар бир етук, чиройли образ муаллифнинг қаҳрамонга бўлган муносабатидан келиб чиқади] севиб қолдим. Ахир, Отабекни севмаслик мумкинми! Отабек қаби ажойиб йигитлар ҳозирги кунимизда ҳам жуда кўп бўлишини истардим. Кумуш ва унинг ота-оналари-чи! Жуда яхши тасвирланган. Аммо у ерда ҳукм сурган баъзи одатлар менга жуда қизиқ, ғалати туюлди. Отабекнинг ота-онаси томонидан иккинчи уйланишга мажбур этилиш ерларини ўқирканман, чиндан-да аччиқландим, ғазабландим. Ахир, бу қандай зўрлик, адолатсизлик! Ахир, бу зўрлик оқибати нима билан тугади?! Бундай ҳам бемаъни қонун-одатлар бўларкан-ку. Отабек тақдир шундай фожиа билан тугалланиши жуда оғир, қайғули, аламли...

... Мен энди Сизнинг ҳамма асарларингизни ўқиб боришга ҳаракат қиламан. Чунки улар менга фақат қувонч, севги бағишлайдилар. Қизиқ, энди Сиз «Ҳозирги кунлар»ни қандай тасвирларкансиз-а! Уйлайманки, буниси ундан ҳам маҳоратлироқ бўлса керак. Негаки, «Утган кунлар»дан кейин хийла вақт кечган. Вақтингиз етмиша, жавоб қиларсиз, деб умид этаман. Ушбу хатни ёзишга Сиз ва Сизнинг китобингиз мажбур қилди. Кўпдан-кўп раҳмат. Менинг севикли қаҳрамоним Отабек ҳақида яна бирон асар ёзиб беришингизни қандай исташимни, билсангиз эди...» [Мактуб Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобидан олинди.]

Кўриняптики, халқимиз ўтмиши ҳақидаги воқеаларни ифодалаган, Қодирий томонидан «янги замон романчилиги» билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавас» деб баҳоланган ўзбек романининг тўнғич намунаси ҳозирги кун ўқувчисини ҳам ҳайратга солмоқда. Қаҳрамонлар тақдирини 80-йиллар китобхонини ҳам лоқайд қолдирмайди. Тасвирланмиш воқеаларнинг «инштирокчисини» бўлишга ундайди. Роман ҳозирги кунимиз муаммоларини ҳал этишда ҳам камарбаста.

«Утган кунлар» Ватанимиз сарҳадлари оша хайрли сафарини бошлади: 1968 йилда Берлинда «Культур унд Фартшритт» нашриёти томонидан Арпо Шнехт таржимасида немис тилида босилиб чиқди. Китобга илова қилинган «Сўнги сўз» адабиётимиз тарақиёти билан яхши таниш олима Ниота Туннинг қаламига мансуб бўлиб, Абдулла Қодирий ижодида бағишлангандир. Н. Тун «Сўнги сўз»да Октябрь инқилобидан олдинги давр, инқилобнинг дастлабки йиллари ва ўзбек совет адабиётининг тарақиётини, Абдулла Қодирийнинг ҳаёт ва ижод йўлини, «Утган кунлар» романининг таҳлили, адибнинг

адабиётга қўшган ҳиссаси каби масалаларни батафсил ёритишга интилган. Мақола авторининг республикаимиз тарихи, адабий жараён билан яхши танишлиги, ўзбек совет адабиёти ҳақидаги адабиётларни синчиклаб ўргангани унинг фикрларида яққол намоён бўлган. 20-йиллар ўзбек совет адабиёти ҳақида ёзар экан, мунаққид, бу йиллар ўзбек адабиёти учун санъатда янги йўللار излаш, реалистик проза учун кураш йиллари бўлди, деб уқтиради. А. Қодирий ижодий йўлини ёритишда эса немис тадқиқотчиси кўп материалларга мурожаат этади: А. Қодирий ижоди айрим ўринларда Садриддин Айний ижоди билан қиёсий таҳлил этилган. Ёзувчининг «Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди!» каби ҳажвий асарларини тадқиқотчи юқори баҳолаб, «ўзбек халқи насрчилигида ҳажвия услубида ёзилган бу асарлар катта аҳамиятга эга бўлди. Бу асарлар халқ ўртасида ўқилибгина қолмасдан, машҳур бўлиб кетди...», деб ёзади.

Маълумки Қодирийнинг Москвада ўқиб юрган йиллари унинг ижодига катта ижобий таъсир кўрсатган. Н. Тун бу ҳақда шундай деб ёзади: «1924-25 йиллар Қодирий Москвада В. Брюсов номидаги институтда ўқиди ва ўша даврда қизгин муҳокама қилинаётган ёш рус совет адабиёти билан яқиндан алоқада бўлди. Москва даври тажрибаси, ўзбек днёридаги ижтимоий-сиёсий муҳит, унга ўз мафкуравий ва эстетик қарашларини қайта кўриб чиқишга ёрдам берди».

Танқидчи Н. Тун ёзувчининг «Утган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» асарларининг энг характерли хусусиятларини таҳлил этиб кўрсатади. Абдулла Қодирий романларининг аҳамиятига тўхталиб, Н. Тун «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ёш ўзбек прозасининг реализмга томон тараққиётида жуда катта таъсир кўрсатди», деган хулосага келган.

«Абдулла Қодирий учун муҳитни тасвирлашда ташқи таъсирчанлик, гарчи ўқувчи кўз олдида экзотик бўёққа эга бўлса ҳам, муҳим восита эмас,— деб таъкидлайди Н. Тун,— унинг учун энг аҳамиятли, ҳал қилувчи восита ҳаётнинг реалистик тасвиридир». Н. Тун романдаги Отабек, Кумуш, Ҳасанали ва бошқа образларга тўғри таъриф беради. Н. Туннинг аниқлашича, асар фабуласини қуришда Абдулла Қодирий Вальтер Скотт романлари композицияси йўлидан борган. «Муҳаббат можаролари ҳаракат, воқеанинг мағзини ташкил этади, унинг ривожига саргузашт ҳодисалар киритилиб, секинлаштирилади. Тарихий шахслар — Худоёрхон, Азизбек,— Скотт асарларидагига ўхшаб фақат эпизодик фигуралар бўлиб қолади». Дарҳақиқат, романи ёзишдан ёзувчининг асосий мақсади конкрет тарихий шахслар образини чизиб бериш эмас, балки «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги хон замонлари» даври манзарасини кўрсатиш эди. Н. Тун ишонарли мисоллар билан далилламаган бўлса ҳам,

машҳур инглиз ёзувчиси Вальтер Скоттнинг Абдулла Қодирийга таъсири устида тўхтаган. Ўзбек классик адабиётининг ёзувчи ижодига кўрсатган таъсирини биринчи ўринга қўйган ҳолда, Н. Тун, Вальтер Скоттнинг тарихий роман ёзишдаги принциплари, маълум романтик бўёқлар Қодирийга араб ёзувчиси Ж. Зайдон ижоди орқали таъсир этган бўлиши ҳам мумкин, деган тахминни айтади. Янги араб адабиётида тарихий романинг асосчиси Ж. Зайдон [1861—1914] ижоди билан Қодирий анча қизиққанлиги маълум.

Жаҳон адабиётида юқоридagi каби [В. Скотт — Зайдон — Қодирий] ўхшашликлар кўп учрайди. Н. Тун Қодирий ижодига хос бўлган хусусиятларни, «Утган кунлар»нинг бадий юксаклигини алоҳида қайд этади. Унинг [Қодирийнинг] ютуғи — ўзбек адабиётида янги бадий метод — реалистик услубнинг ривожига яққол кўзга ташланади. Бу бадий ютуқнинг ўзига хос хусусияти Қодирийнинг тарихий материални бера билишида, тасвирлашда, композициясида яққол очилди.

«Ҳенрих Ҳейне Аким фон Арнимнинг тарихий ҳикояларини таҳлил этиб, уларда тарихий ҳақиқат, ҳаёт нотўғри ёритилганлигини, ёзувчининг ҳаётдан узилиб қолганини танқид қилиб ёзган эди: «Бу ёзувчига нимадир етишмайди. Бу «нимадир» китоблардан халқ қидирадиган нарса — ҳаётдир. Халқ ёзувчидан ўзи билан биргаликда ҳис қилишни, улар чеккан азобларни биргаликда чекишни талаб қилади».

Н. Туннинг фикрича, Абдулла Қодирий тарихий ҳақиқатни яхши билади, у ўз романини Октябрь инқилоби тажрибасидан келиб чиқиб ёзган, шунинг учун ҳам унга тарихий мавзунинг ёритишда тўсиқ бўладиган масофа ҳалақит беролмаган. Танқидчи хулоса қилиб, қуйидаги қатъий фикрга келади: Унинг [Қодирийнинг] ўзи «кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавас» деб атаган роман ўзбек адабиёти тарихида мустаҳкам ўрин эгаллайди.» Н. Тун ўзбек адабиёти маҳоратини В. Скотт услуби билан муқояса қилиши тасодифий эмас. Бошқа бир немис адабиётшуноси П. Кирхнер ҳам А. Қодирий романи ҳақида гапирганда, А. Қодирий ва В. Скотт услубларидаги муштаракликларини қайд этиб ёзади: «Қодирий тарихий материални асар руҳига сингдиришда ҳикоя қилишнинг шарқона усули билан В. Скотт мактаби услубини санъаткорона синтез қилган. Роман бу тахлит асарлардан турмушни ҳаққоний тасвирлаши билан, бўёқлар ранг-баранглиги, психологик характеристиканинг нозиклиги, тил оҳангдорлиги, ифодавий-тасвирий воситаларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. «Утган кунлар» романини таҳлил этишда Н. Тун ва П. Кирхнер ўртага ташлаган ижодий таъсир проблемаси шундан далолат берадики, танқидчи Абдулла Қодирий ижодини жуда кенг миқёсда — жаҳон миқёсида текширган. Абдулла Қодирий ижоди эса бунга лойиқдир.

Замира
Рўзиева

Қодирийнинг Кумушга мактуби

*Яхши кўрар эдим сени, Кумушой,
Сурат, сийратингга сизгиниб, қизим.
Нетай қабиҳликка бериб қўйдим бой,
Мозийнинг кир, қора кунда ўзим.
Кунларни-ку ювди инқилоб суви,
Эркисизлик қаърига чўкди заминнинг.
Отаннинг алами, онанг кўрқуви,*

*Ҳамон тирнар дилимни менинг.
Отабек тағнаси қийнайди кейин,
Чирқираган гўдак ундан ҳам баттар...
Тушун, қутқармоғим эди кўп қийин,
Ҳақ тарих Зайнабга тутқазгач заҳар.*

Яхши кўрар эдим сени, Кумушой...

Тарбия- ўз-ўзини англаш

Кейинги йилларда матбуотда одоб-ахлоқ мавзунда кўп мақолалар эълон қилинмоқда. Бу, шубҳасиз керак. Лекин уларнинг аксарияти куруқ насихатдан иборат бўлиб қолаёпти, шунинг учун уларни одамнинг ўқигиси келмайди. Мен тажриба тариқасида ана шундай мақолаларни йиғиб, ўқувчиларга ўқишга бердим. Уларнинг кўпчилиги, муаллим, зерикарли экан, деб бир хил фикр билдиришди. «Ешлик» журналидаги «Камолотнинг чегараси йўқ» деб номланган суҳбат менимча бундан мустасно. Унда кўтарилган ҳаётий муаммолар бизни ҳаяжонга солди. Хусусан, суҳбатда барча халқларга муштарак анъанавий одоб қондаси ва ҳар бир халққа хос ички маданият ҳақида айтилган фикрлар диққатга сазовор. Бир педагог сифатида мен ҳам баъзи мулоҳазаларимни айтмоқчиман.

«Бола бошидан» деган гап бор. Шунинг учун ҳам мактаб ёшидаги болаларнинг одоби ҳақида ўйлаш ўта долзарб масала. Маълумки, бола учун ўй тарбияси, кўча тарбияси ва мактаб тарбияси мавжуд. Аслида бу тарбиялар муштарак ҳолда маълум бир яхлит одоб нормаларига асосланиши керак. Мактаб тарбияси бола онгининг шаклланишида улкан аҳамиятга эга. Менимча, умумий таълим мактабларида биринчи синфдан бошлаб «Этика» фани ўтилиши лозим. Бу фан бўйича дарсликларни, дейлик, Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулiston», Жомий ҳикоятлари, Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Восифийнинг «Бадое ул вақое» асарларидан тортиб, Сукрот, Плутон сингари антик файласуфлар ҳамда А. Макаренко ҳамда В. Сухомлинский сингари замонавий совет педагоглари асарларидан тузиш мумкин. Бундан ташқари, барча халқлар учун муштарак бўлган одоб нормаларини ўз ичига оладиган немис файласуфи Карл Смолканинг машҳур «Ширин муомала қондалари» сингари китобидан ҳам унумли фойдаланиш мумкин. Барча халқлар учун умум қондалар, масалан театрда, ресторанда, рақс майдончасида, вокзал ёки самолётда киши ўзини қандай тутмоғи сингари расм-русумларни барча билмоғи шарт. Чунки, тараққиёт шуни талаб қилади. Бу китобларни «Ўқитувчи» наشريети чоп этса яхши бўларди. Афсуски, бундай қонун-қондаларни на фақат ўқувчи, балки, кўпгина педагогларимиз ҳам билишмайди. Мен шу ўринда Термиз ва Қарши пединститутлари коллективларига баъзи эътирозларим борлигини айтиб ўтмоқчиман. Кейинги йилларда бу олий мактабларни битириб келган ёшлар бизнинг мактабимизда ишлашади. Аммо уларнинг билими юзаки эканлиги ҳатто ўқувчиларга ҳам сезилиб қолганлиги жуда уятли. Утган йили бир гуруҳ ўқувчи-

ларимиз пединститутга ҳужжат топшириб, йиқилиб қайтишди. Бундан хабардор бўлган пединститутнинг бир ҳурматли домласи бизнинг мактаб ҳақида гапириб, фанлар бўш ўқитилишини айтиб қолди. Энг қизиғи шундаки, болалар топширолмаган фандан худди ўша домланинг шоғирди дарс беради. Битта саводсиз ўқитувчи юзлаб саводсиз ўқувчиларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Биз бу иллатдан қутулмоғимиз керак. Боланинг одоби бўлишида ўқитувчининг сабоғи катта аҳамиятга эга.

Кўча тарбияси ҳақида ҳам чуқур, атрофлича ўйлаб кўрмоқ керак. Маълумки, республикамизнинг етмиш фонд аҳолиси қишлоқларда истиқомат қилади. Қишлоқларда гузар аҳли, маҳалла комитетлари, замонавий усулдаги чойхоналар ёшлар тарбиясига катта ижобий таъсир кўрсатади. Мен Фарғона водийси қишлоқларида бу ишларнинг яхши йўлга қўйилганлигини кўриб хурсанд бўлдим. Аммо, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро қишлоқларида бундай анъана кенг расм бўлмаёпти. Бизнинг Пошхурт қишлоғимизда урушгача ўнлаб қизил чойхоналар, бозорлар бўлган, жамоат жойларида дostonхонлик қилинган. Эндиликда бу анъаналар унут бўлиб кетди.

Яна бир масала. «Тартиб-интизомнинг энг зўр мактаби — оила» деган ҳикматли гап бор. Дарҳақиқат, оиладаги мавжуд қонун-қондалар бола онгининг шаклланишида катта таъсир кўрсатади. Лев Толстой ўз оиласида ҳар вақт қироат билан китоб ўқишни, яъни ўй сабоғини бежиз ташкил қилмаган эди. Тўғри, айрим оилаларда дostonхонлик, шеърхонлик анъаналари ҳозир ҳам бор. Лекин кўп оилаларда бу анъаналар нари турсин, ҳаттоки мактаб ўқувчиси учун алоҳида дарсхона ҳам ажратилмаган. Менга, ҳамманинг ўида бола учун алоҳида хона ажратишга имконият бўлармиди, деган эътироз билдиришлари мумкин. Хоҳиш бўлса, имкон топилади. Ҳозир одамларимиз иқтисодий, маиший жиҳатдан яхши яшамоқда. Баъзи ота-оналар болаларига фақат иш буюриб, дарс қилишларига монелик қилишади. «Институтга барибир киролмайди, ўқиб нима қилади», дейишади улар. Наҳотки, ўқувчи фақат институтга кириш учунгина билим олса! Бундай дашном боланинг юрагидан ўтти орзуларни сундиради, холос. Ю. Гагарин «Ҳақиқий инсон бўлиш учун олий маълумотли бўлиш шарт эмас, аммо олий даражада тасаввур қила олишдек хислатга эга бўлмоқ лозим» деган эди. Ана шундай олий тасаввурга эга бўлмоқ учун ҳам киши ўз устида қўнт билан ишлаши лозим.

Мен қўшни қишлоқлик бир ўқитувчини биламан. У уруш туфайли фақатгина техникумни битира олган. Лекин билими олий маълумотли ўқитувчидан қолишмайди. Ортиқ бўлса ортиқки, кам эмас. Чунки у тинмай муролаа қилади. Фақат ўқиб қолмай, ўқиганларининг мағзини чақади. Айни пайтда ҳаётдан ҳам кўп сабоқ олган.

Ота-онанинг талабчанлиги ҳам фарзанд учун яхши бир мактабдир. Афсуски, айрим ота-оналар ўз фарзандларининг барча инжиқликларига қулоқ солиб, эрка-тантиқ қилиб ўстиришади. Ота-онанинг мавқеидан фойдаланган бола маншатпарастликка берилади. Уларнинг ҳисобига кийиниб-ясанишади, «елкасига миниб олади». Бундай мешчанлик психологияси ўзгаларга ҳам тез «юқади». Кейин ким-кимдан ошар экан, деган антиқа, хунук пойга бошланади. Менимча пойга ясаниб бўйича эмас, илм-фани эгаллаш бўйича бўлиши лозим.

Болаларни насихатгўилик билан яхшиликка олиб келиш мушкул, ўрнак кўрсатиш билан тарбиялаш осон дейдилар. Шунинг учун ҳам ўрнак кўрсатиш йўллари ҳақида ўйлашимиз, изланишимиз лозим.

Шундагина болада ўз-ўзини англаш хислатлари пайдо бўлади.

Мамараҳим БОЙҚУЛОВ,

Сурхондарё область Шеробод районидаги Жданов номили 33-ўрта мактаб директори, республика халқ маорифи аълочиси.

Одамий эрсанг...

Камолотнинг чегараси йўқ» сарлавҳали баҳсни ўқидиму, кўп нарсалар ҳақида ўйланиб қолдим. Мақола муаллифлари худди бизнинг бирлашмаимизда бўлгандай, ишчиларимиз ҳаётини, уларнинг ўзаро муносабатларини кўргандай туюлди менга.

Баҳсда коллективда яхши маънавий муҳит вужудга келтириш тўғрисида сўз юритилади. Шу сатрларни ўқир эканман, беҳос тўқимачилик фабрикасидаги аҳвол кўз ўнгимга келди. Бу ерда яқин-яқингача ишчилар қўнимсизлиги авж олган эди. Планлар муттасил бажарилмас, прогулчилик кўп бўларди. Бирлашма маъмурияти ва партия комитети фабрикага директор қилиб тажрибали ташкилотчи Қосимжон Каримовни юбордилар. Янги директор коллектив ҳаётини ўзининг олдиндаги мушкулотларни ўрганишдан бошлади. Ишчиларга қулай меҳнат ва маиший шароитлар яратишни бош вазифа қилиб қўйди. Мана орадан йиллар ўтгач, бу фабрикани биз энг иноқ коллектив сифатида ибрат қилиб кўрсатамиз, Қўнимсизликка, прогулчиликка, меҳнат интизомини бузиш ҳолларига бутунлай чек қўйилди.

Бизда ғамхўрлик, инсоний оқибат ҳақида кўп гапирилади. Ишчиларни, бутун коллективни жипслаштирган нарсалар ҳам аслида мана шулардир. Яқинда икки ишчимизнинг суҳбатини эшитиб қолдим.

— Мен бу фабрикадан ҳеч қаёққа кетмайман, — деди улардан бири, — коллективимиз яхши. Одамнинг қадрига етишади. Яхши кўнингда ҳам, ёмон кўнингда ҳам ёнингга киради.

Уларнинг гапи бир воқеани ёдимга солди. Юк транспорти ҳайдовчиси Комилжон Мамажоновнинг бошига иш тўшди. Узи

оғир аҳволда касалхонада ётибди. Шу кўнлари хотини оламдан ўтди. Уида ўнтача фарзанди қаровсиз қолди. Шундай пайтда комбинатимиз коллективи меҳр-оқибат кўрсатди. Болаларнинг катталарини ўзимизга ишга жойладик. Кичикларини эса, ишчиларимиз ўз бағрига олдилар. Мана шу биргина факт баҳонасида кўп нарсаларни ўйлаб кетдим. Менимча, бегона бир кишига қайиша билиш, ўз ҳаловатингдан кечиб, бировнинг дардига шерик бўлиш ҳам ҳақиқий инсоний фазилат саналса керак. Сизларга бир воқеани айтиб берай. Бир неча йил аввал пишитув-тўқув фабрикасида ишлашадиган кўёв-қаллиқнинг турмуши дарз кетди. Сабаби — ёшлар билан кудалар ўртасидаги майда-чуйда гаплар, эрзимас баҳоналар... Ўртада эса икки фарзанд бор. Фабрика директори, корхона фаоллари келин-кўёвнинг уйига қатнайвериш, нарчашди. У деб кўришди, бу деб кўришди, бўлмади. Охири масалани кўндаланг қўйишди:

— Хўш, фарзандларингизни-ку ўйламаяпсизлар. Бу ўзларингизнинг ишингиз. Аммо фабрикаимизда ҳали-вери қўйди-чиқдидек иснодни бизга биров олиб келмаган эди. Сизлар бошлаб берасизлар чоғи.

Хуллас, уялтиришди, изза қилишди... Кўёв-қаллиқ ярашиб кетди. Ҳозир уларнинг тўртта боласи бор. Эр-хотин эса ўшанда оқилона маслаҳат берганлари учун фабрикадаги касбдошларидан хурсанд.

Мен шу воқеалар баҳонасида улуғ шоиримиз Навоийнинг халқ орасидаги машҳур шеърини эсладим:

Одамий эрсанг, демагил одами

Аниким, йўқ халқ ғамидин ғами...

Гулчехра ТУРҒУНОВА,

Марғилон шаҳридаги Халқлар дўстлиги орденли «Атлас» абрли газламалар ишлаб чиқариш бирлашмасининг тўқувчиси, шаҳар партия комитетининг аъзоси.

Абдуллоҳ
Аш-Шабровий

УНВОН АЛ-БАЁН

«Ешлик» саҳифаларида давом этаётган баҳсга қатнашмоқ ниятида қўлимга қалам олдим, бир нарса ёдимга тушди. Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» китоби сизга яхши таниш.

Бу китоб дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган.

Аждодларимиз уни ўқибгина қолмай, бу рисолага назира тарзида янги асарлар ҳам ёзишган.

Жомийнинг «Баҳористон», Жувайнийнинг «Низористон», Хавофийнинг

«Хористон», Термизийнинг «Дастур ал-мулк» каби асарлари шулар жумласидандир. Бу китоблар инсонни камолга етказувчи ҳикмат ва ҳикоятларни ўз ичига олади.

Араб тилида тузилган бундай асарлардан Абдуллоҳ аш-Шабровийнинг «Унвон ал-баён» («Сўзлар дебчаси») асари айниқса диққатга сазовор. Бу асар

Шарқ оламига кенг тарқалган ва кўп марта нашр этилган бўлишига қарамай, муаллифи ҳақида ҳозирча маълумот йўқ. «Унвон ал-баён» марҳум олим Хасанжон Иброҳимов (Махсум Восилий) томонидан форс-тожик тилига таржима қилинган эди. Мазкур қўлёзма бизнинг қўлимизда сақлашмоқда. Қуйида ана шу таржимадан сайлаб олинган обратли ҳикоятлар билан танишасиз.

Маҳмуд ХАСАНОВ,
шарқшунос

Камолга етказувчи одатлар

даб инсон учун тугамас мол, ундан фойдаланиш эса фазлу камол. Ақлдан ҳар қандай иш ўсади, мулойимлик эса, ёмонликнинг томирини кесади. Нодон одам мол-дунё, оқил киши фазлу камол қидиради.

Ҳикоя қилишларича, Хорун ар-Рашид бир куни шоир Асмаъийдан, «Энг гўзал хулқларни ўзида мужассамлаштирган, жумласи қисқа, ёдланиши осон, тушунилиши жўн, фаҳмланиши енгил ҳикматларни биласанми!»— деб сўради. «Биламан,— деди Асмаъий,— ҳақимлардан Аксам ибн Сайфий иттифоқо араб подшосининг ҳузурига кириб қолди. Подшо, «Юрагимга ўрнашиб олиб, мени шубҳага солаётган баъзи нарсаларни сўрамоқчиман, шунга жавоб айтсанг, эй ҳақим!»— деди. Ибн Сайфий «Сен ҳамма нарсадан бохабар, барча нарсаларни кўриб турувчи кишига мурожаат қилдинг, саволларингга албатта жавоб оласан», деди. Подшо сўради: «Раҳбарлик нима!» Ҳақим айтди: «Одамларга яхшилик қилиш ва халқ юкини кўтариш». Подшо сўради: «Шон-шарафга эга бўлиш нима!» Сайфий деди: «Озор етказишдан қочиш, яхшилик йўлида мол сарфлаш». Подшо яна сўради: «Олижаноблик нима!» Ҳақим айтди: «Ўзига зиён етсада, бошқаларга мурувват кўрсатиш.» Подшо савол берди: «Мурувват нима!» «Шодликда ҳам, галда ҳам ўзгаларга ёрдам кўрсатиш», деди ҳақим. Савол тушди: «Бойлик нима!» Жавоб қайтди: «Қаноат қилиш ва ортиқча молга интилмаслик.» Подшо тагин савол берди: «Ақлу-идрок нима!» Сайфий деди: «Тажриба орқали ҳосил қилинган ҳар қандай фикр.»

Тилни эҳтиётлаш ҳақида

Амр ибн ал-Ос айтади: «Сўз дорига ўхшаиди, озайтирсанг фойда, кўпайтирсанг зарар». Луқмони ҳақим фарзандига деди: «Эй ўғлим, забонингда шундай сўзлар борки, тошдан қаттиқроқ, чаён нишидан ўткирроқ, қалампирдан аччиқроқ, чўгдан куйдирувчиروқдир. Инсон кўнгли экинзорга ўхшайди, сен унга энг ёқимли сўз уруғларини эк, зеро барчаси бўлмасда, баъзилари албатта кўкаргуцидир.»

Аш-Шабъий айтади: «Тўғри гапир, тўғри сўзинг сенга дастлаб зарар қилсада, бир куни фойда келтирғай, ёлғон гапиришдан сақлан, у аввалига фойда бўлиб кўринса ҳам, бир куни зарари тегади.»

Луқмони ҳақим ўғлига деди: «Эй ўғлим, ёлғон гапиришдан қоч, ёлғон сўз одамлар ичида қадрингни кеткизади, обрўйингни пастлатади, ҳурматингни зое қилади, бора-бора одамлар сўзингга қулоқ солмайдиган бўлишади, сен билан ўтиришдан ор қилишади ва сендан сирларини яширишади.»

Буюкликка ундовчи насиҳатлар баёнида

Кимки сенга насиҳат қилса, демак у сени гафлатдан огоҳ этибди. Бир ҳақим айтади: «Насиҳатнинг аввали аччиқ, охири ширин». Насиҳат бамисли аччиқ доридирки, қабул қилиниши қийин, аммо оқибати тотлидир. Ҳақимлардан бири дебди: «Наф етказиш муҳаббатга, зиён етказиш адоватга, ростгўйлик ишончга, одиллик дилларни ром этишга, жафо айрилиққа, хушхулқлик меҳрга, очиқ юзлилик дўстликка, тор феълликка одамларни бездиришга, манманлик душманликка, камтарлик улўғликка, саҳийлик буюкликка, бахиллик адоватга олиб боради.»

Искандардан: «Етти иқлим шоҳлигига қандай етишдинг!»— деб сўрадилар: «Душманларимнинг кўнглини олиш ва дўстларимга кўпроқ яхшилик қилиш билан!»— деб жавоб берди.

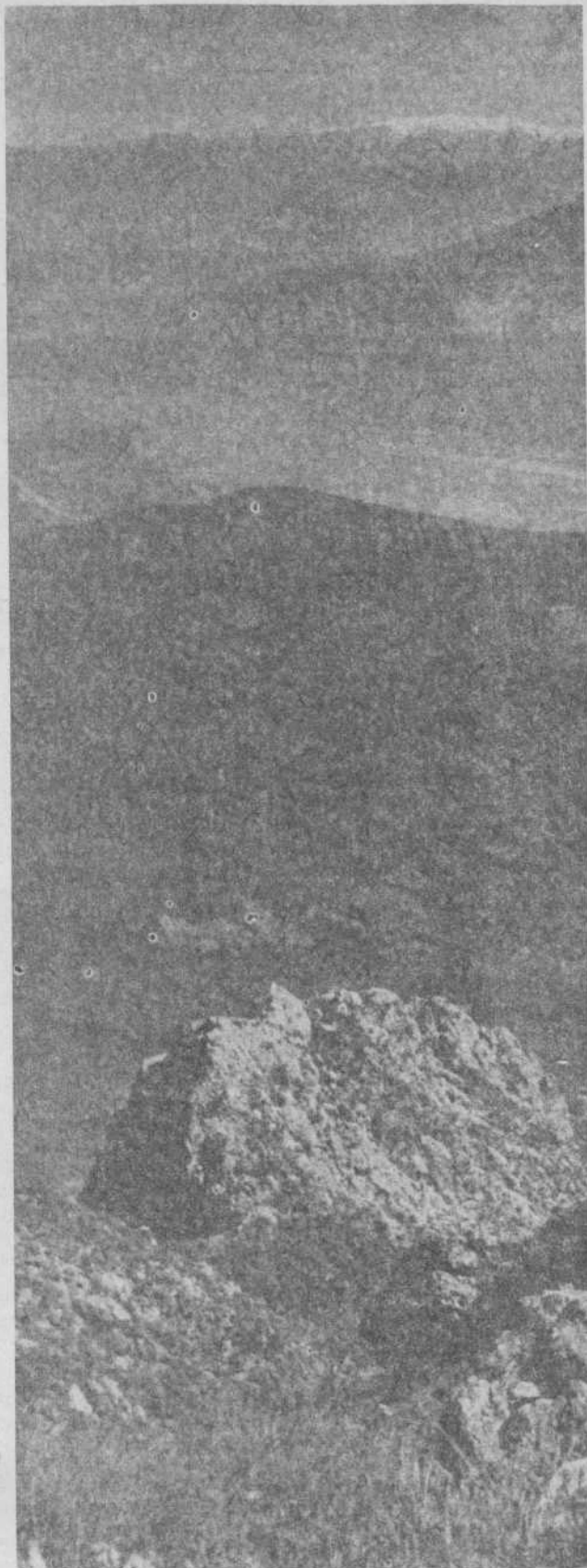
Хушёрликка интилиш хусусида

Бир араб ҳақимидан: «Хушёрлик нима!»— деб сўрадилар. У: «Узингга зарур нарсани эҳтиётлаб сақлаш ва бировнинг миннатини пайдо қиладиган нарсалардан қочиш!»— деб жавоб берди.

Ҳикоя қилишларича, бир киши ҳақимлардан бирининг хузурига келди ва ўз дўсти устидан шикоят қилиб, ундан алоқасини ўзмоқчи ва шу орқали ўч олмоқчи эканини айтди. Ҳақим унга: «Сенга бир насиҳат қилмоқчиман, эшитишни хоҳлайсанми!»— деди. «Айтган сўзларингга қулоқ соламан!»— деди ҳалиги киши. Ҳақим: «У билан бўлган дўстликдан етишган шоҳлигинг кўп бўлганмиди ёки айби туфайли тортган гаминг кўп бўлганмиди!»— деб сўради. «Шоҳлиги кўп бўлган»— деб жавоб берди у. Ҳақим: «Сен учун унинг яхшилиги кўп бўлганмиди ёки ёмонлиги!»— деб сўради. «Яхшилиги кўп эди»— деди у киши. «Ундай бўлса,— деди ҳақим,— у билан ўтган хуш айёмларинг ҳурмати учун гуноҳидан кеч, у билан кечган шоду хуррамликларинг туфайли айбидан ўт, ўртангизда узоқ давом этган дўстлик ҳаққи-ҳурмати учун ғазаб ва ўч ҳиссини йўқот! Сен гина ва ғазабинг билан узоқ вақт бирга юришинг мумкин, бироқ орзу қилган нарсаларингга у билан етолмайсан, аксинча ўзинг ёмон кўрган нарсага ўзинг гирифтор бўласан!»

Зарарли нарсадан ҳазар қилиш тўғрисида

Бузургмеҳр айтди: Насиҳатгўйлар менга насиҳатлар қилишди, аммо оқарган сочларимчалик ҳеч ким менга ўғит беролмади. Душманларим менга душманлик қилишди, аммо балои нафсимчалик ҳеч ким менга қаттиқ душманлик қилганини кўрмадим. Танглик ва торликлар мени ҳибсга олишди, аммо бадфеъллик каби ҳеч нарсанинг қаттиқ ҳибсга олганини кўрмадим. Узоққа тушганлардан узоқроққа тушдим, олисга кетганлардан олисга кетдим, аммо тилдан келган зарарчалик зиён топмадим. Чўғларнинг устидан босиб ўтдим, қизиган қўмларнинг устидан юрдим, аммо ғазаб ўтидан куйдирувчи оловни кўрмадим. Нафсимдан роҳатлар изладим, аммо нафсим хоҳлаган нарсани тарк этишдан кўра лаззатлироқ нарса кўрмадим. Денгиздаги кемаларда юрдим, даҳшатли ҳодисаларни кўрдим, аммо золим подшо қаршида туришдан даҳшатлироқ нарсани кўрмадим. Чўл ва биёбонларда ёлғизлик хавфини тортдим, аммо ёмон улфатдан кўра хавфлироқ нарсани кўрмадим. Лаззатли таомларни тановул қилдим, ширин шаробларни ичдим, хушрўй гўзаллар сўхбатда бўлдим, аммо хотиржамлик ва тинчликдан кўра лаззатлироқ нарсани кўрмадим. Ваҳший ҳайвонлар ва бўрилар билан тил тополдим, улар билан ёнма-ён яшадим, баъзан енгдим, баъзан енгилдим, аммо бадхулқ киши ҳамиша мендан голиб келди. Тахир сабр дорисини ичдим, аччиқ нарсаларни едим, аммо камбағалликчелик аччиқ нарсани кўрмадим. Темирларни эғолдим, харсангтошларни кўтаролдим, аммо қарзчалик оғир нарсани кўрмадим. Азиз кишиларни хор қиладиган, бақувват кишиларни ожиз қиладиган, улўғ кишиларни пастлатадиган нарсаларни кўрдим, аммо эҳтиёж каби одамни хор қиладиган нарсани кўрмадим. Бойликлар сарфладим, аммо адашган кишини тўғри йўлга солиб юборишдек фойдали бойликни кўрмадим. Элда азиз бўлиш ва тилларда дoston бўлиш учун улўғ иморатлар тикладим, аммо одамларга яхшилик қилишдан кўра улўғроқ нарсани кўрмадим. Одамлар ичида юриб, энг чиройли нарсаларни қидирдим, аммо чиройли хулқчалик чиройли нарсани кўрмадим!»

Саъдулла
Сиёев

Раиснинг ақли шошди

(Муаллимлар ҳақида янги ҳикоя)

Ҳали чилла чиққани йўқ. Бу аҳволда кўкламгача омбор бўшаб, уруғлик сув бўлиб оқиб кетади-ку?

Ҳали чилла чиққани йўқ. Бу аҳволда кўкламгача омбор бўшаб, уруғлик сув бўлиб оқиб кетади-ку?

Раис омбор мудирини чақириб, ярим соатча тузлади. Кейин қозонхона бош операторига телефон қилиб, унинг ҳам пўстагини қоқди. «Энди бир кило картошка нобуд бўлса сени судга бераман!» деб пўписа қилди.

Шу пайт эшик ланг очилиб, тўртинчида ўқийдиган кенжатай ўғли Олимжон кирди. Усти-боши лой, ёқавайрон, қовоқлари шишиб кетган. Олимжон отасини кўрдию товушини барала қўйиб йиғлаб юборди. Ота ўрнидан туриб кетди.

— Ие, ие, тойбола нима бўлди! — деди унинг бошини силаб, — раиснинг ўғли ҳам йиғлайдими? Ким хафа қилди, айтчи, нақ қулোগини узиб олай.

— Уҳ... ўқитувчимиз... — ҳиқиллади Олимжон, — анува, янги келган-чи? Мирзаев... миззатерак, ўша... дарсга қўймади. Отангни олиб ке, дейди...

Раис чўнтагидан дастурмол олиб ўғлининг афт-башарасини артди, овулган бўлди:

— Қандай ҳақи борки, бизни ўғилни дарсга қўймайди! Хафа бўлманг, тойбола, ҳозир мен директорига телефон қиламан, зинғиллаб келиб ўзи олиб кетади. Сен анетга ўтириб тургин-чи, биз ҳо-зир...

Комилов мактабга телефон қилди. Директор йўқ экан, бир ўқитувчи орқали Мирзаевни топирди.

— Ким бу, Мирзаевмисан? Менга қара, Мирзаев, ўзингку, кеча келган бир темирқанот бўлсанг. Нега эл-юртни ичида шарманда қилиб... бизни ўғилни дарсга қўймайсан, а? Биласанми, мен кимман! Миллионер колхознинг раисиман!

— Тўғри, раиссиз, — деди Мирзаев, — бироқ биз учун ўқувчимизнинг отасисиз, холос. Аввал ўғлингиз билан гаплашинг, нимага дарсга қўймабман.

— Ҳўш, нима қипти у? Одам ўлдирибдимми ё ўғирлик қилибдимми?

— Шу аҳволда кетаверса бир куни ҳар нарса қиладиган бўлади. Аввало, муттасил дарс тайёрламай келади. Унинг устига хулқи ёмон. Уқитувчиларга лақаб қўяди. Кеча доскага уят сўз ёзиб кетибди.

— Бола-да, бола бўлгандан кейин шўх бўлади. Нима, сен ўзинг бола вақтингда париштамидинг? Ҳозир шопирим олиб боради, келган жойидан дарсини олсин.

— Кечирасиз, мен бунақа болани ўқитолмайман.

— Уқитаса-ан! — деди чўзиб Комилов, — жарақ-жарақ пул олиб турганидан кейин жон деб ўқитасан! Менинг совушимга кир ювмабсан ҳали, шошмай тур, бола!

Раис трубкани тарақлатиб ташлади. Шофёрни чақирди.

— Сотимбой, гириллаб бориб директорни олиб кел! Ернинг тагидан бўлса ҳам топ! Раис буванг кутиб ўтирибди де!

Шофёр шипиллаб жўнади. Раис даст ўрнидан турди. Асабийлашиб, кенг хонада у ёқдан-бу ёққа юрди. Фиғони чиқиб ичида Мирзаевни сўқди. «Ҳали сен менга гап қайтарадиган бўлдингми? Менинг ўғлимни дарсдан қувиб чиқарадиган бўлдингми? Е тавба!»

Мактаб яқин эди. Сотимбой дарров қайтиб келди. Унинг ранги оқариб кетган эди.

— Хужайин, директор... келмади, — деди кўрқа-писа. Раиснинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Келмади? Нега келмас экан?! — деб ўшқирди, — раис кутиб ўтирибди, ҳозир борар экансиз, демадингми? Узини кўрддингми?

— Кўрдим. Шундоқ-шундоқ, хўжайин сизни чақиряптилар, десам, менинг раисда ишим йўқ, керак бўлса ўзи телефон қилар дейди...

— Вой, падарингга лаънат-ей! — Раис бўшашиб креслога шилқ этиб ўтирди. Анчадан кейин Сотимбойга ўгирилди, — майли, сен Олимжонни уйга олиб бориб қайта кийинтириб кел.

Шофёр болани етаклаб чиқиб кетди. Раис бошини чангаллаб хаёлга толди: «Нима бўляпти ўзи! Анави Мирзаевку, ғур, ҳали мўйчинак кўрмаган. Директорни қайси жин урди? Ёлгондан йўталсам етти думалаб келарди. Олдимда «раис бува»лаб ўларди. Димоғига қурт тушибди-да. Мени кетади деб эшитдимикан? Йў-ўқ, йигирма йилдан бери мана шу креслода қоққан қозикдай қилт этмай ўтирибман. Улмасам, ҳали кўп йил ўтираман. «Керак бўлса ўзи телефон қилсин» эмиш... Майли, ўзимиз сим қоқамиз. Тоғ Муҳаммаднинг олдига келмаса, Муҳаммад тоғнинг олдига боради, акаси. Аммо бу сенга қимматга тушади, Мўминов, билиб қўй!»

Раис шошмай телефон қилди.

— Ассалому алайкум, директор бува, — деди масхараомуз, — тан-жонингиз соғми? Чарчамай-нетмай болаларимизга хат-савод ўргатиб ётибсизми?

— Раҳмат, — деди директор қуруққина, — мен укангиз қаториман, пичинг қилмай, тўғриликча гапираверинг.

— Йў-ў, кечирасиз, сизни ўка деб бўладими? Сиз отамизсиз, бизнинг пушти ланоҳимизсиз! Жанобларининг ширин суҳбатини соғиниб одам юборсак, келолмабдилар? Е бизнинг шалақ аравамизни менсимадиларми? «Чайка» юборайликми? Кўнгиллари тусаса, вертолёт топтиришимиз ҳам мумкин...

— Менга қаранг, ўртоқ Комилов! — деди кескинроқ товушда директор, — мен омбор мудури эмасман, минг кишилиқ мактаб директориман! Бачканалик қилмай, муддвога ўтинг. Нима демоқчисиз?

Раиснинг жон-пони қолмади. Мўминовнинг мактабга директор бўлганига тўққиз йил бўлди. Шунча йил бадалига у Комиловни жеркиш нари турсин, ақалли юзига ҳам келмаган эди. Нима бўляпти? Бу юмшоқсупургининг тилини ким чиқарди?

Раиснинг оғзидан ёмон гап чиқиб кетай деди, лекин хушини йиғиб, пастроқ тушди.

— Ҳўв, ўпкангни бос! Анави Мирзаевга айтиб қўй. Менинг қитиқ патимга тегмасин. Яхшиликча болани дарсга қўйса — қўйди, бўлмаса энасини кўрсатаман!

— Узр, мен айтолмайман. Мирзаевнинг ихтиёри ўзида. Аввал ўғлигини олиб келасиз, қилиғини эшитасиз, кечирим сўрайсиз. Кейин дарға қўямиз.

Раис трубкани ёриб юборгудек бўлиб қичқирди:

— Хўв, нима деб ўтляяпсан, тирранча?! Мен аллақандай бир мишиқидан кечирим сўрайманми?! Мен-а? Расул Комилов-а? «Галаба» деган миллионер колхознинг йиғирма йиллик раиси-я! Ҳамманг нонқур экансанлар! Мен сенлар учун дангиллама мактаб солиб бердим! Уй-жой қилинглар деб ўн сотихлаб ер бердим! Тағларингга машина олиб бердим! Сенлардан келадиган оқибат шуми? Суф-е сенларга!..

Мўминов аста гап қўшди:

— Уртоқ Комилов, ҳалиги нарсаларни ўз ёнингиздан бермагансиз шекилли.

— Бас! Бас!! Овозингни ўчир!

Раис трубкани отиб юборди. Чаккаларига оғриқ кирди. Қафасдаги бетоқат шердек нари-бери юрди. Чойнақдан устма-уст чой қўйиб ичди. Украйиб телефонга қаради. Трубка «пи-пи»лаб масхара қилаётгандек эди. Уни чангаллаб аппаратга тўқ эткизиб қўйди. Уф тортиди. Тез-тез юриб эшик томонга кетди. Сўнг шаҳдам яна телефонга яқинлашди. Район халқ маориф бўлимига кўнғироқ қилди.

— Ало, ким бу? Ҳм, секретармисиз? Мен Комиловман. Хусанов ўзидами? Мени улаб қўйинг. «Галаба»нинг раиси денг.

Секретарь қиз «Ҳозир» дедию анча жим бўлиб кетди. Кейин «Ун минутдан кейин телефон қилар экансиз, у киши бандлар», деди. Комиловнинг ақли шошди. Ҳафсаласи пир бўлиб трубкани аста жойига қўйди. «Тавба! Тушимми-ўнгимми? Ҳаммаларига бир бало бўлган шекилли. Буниси ҳам одам танимайдиган бўлиб қолибди. Илгари унақа эмасди. Узоқдан кўрса кучоқ очиб келарди. Расулжон ака, деб тилидан қўймавди. Энди банд эмиш...

У ўн минутча хаёл суриб ўтирди. Юрагини ҳадиқ чертиб ўтди. «Наҳотки қаридим? Наҳотки иссиқ ўрнимдан... Йўғ-ей, тунов кунни биринчи секретарнинг ўзи мактади-ку? Ҳали сиз билан кўп ишлашамиз, Расул ака, деди-ку?»

Комилов яна районга телефон қилди.

— Синглим, Хусанов бўшадими? Мен Комиловман.

Сал ўтиб трубкада мудирнинг босиқ товуши эшитилди.

— Эшитаман.

— Ало, бу менман, Расул акангиз... Яхшимсиз, Ботиржон? Ишлар билан чарчамай...

— Раҳмат, уртоқ Комилов. Хўш, хизмат?

«Уртоқ Комиловни эшитиб раиснинг кўнғлига муз кирди. У андак довдираб, ҳасратнамо гап очди:

— Укам... уртоқ Хусанов, бу болаларингиз жа-а анақа бўлиб кетишдию... Одамни назарларига илмайди. Бугун бизни ўғилча жиндай шўхлик қилган экан, ўқитувчиси дардан ҳайдаб чиқарибди. Ҳа, энди бола бўлгандан кейин гоҳо-гоҳо шўхлик ҳам қилади-да, тўғримми?

— Нима қилибди?

— Шу, битта домласига лақаб қўйганмиш. Ҳазиллашган-да. Кегин, доскага ҳалиги, китобда йўқ сўзлардан ёзган дейишади.

— Яъни уят сўз, деяверинг.

— Аммо одам ўлдирмабди-ку! — деди раис кесатиб, — шунгаям ота гўри қозихонами?

— Шошманг, сиз қизишманг, — деди мудир, — демак, ўқитувчига лақаб қўйиш мумкин, доскага уят сўз ёзса майли, ишқилиб одам ўлдирмаса бўлди, демоқчимисиз?

Раис тилидан илинганига пушаймон еди.

— Йў-ў, мен унақа демоқчи эмасман, лекин кичкина бир ўқитувчига гапимиз ўтмаса, раис бўлиб қаерга бордик, ўртоқ Хусанов? Уша Мирзаевга айтсам, мактабга келиб кечирим сўрайсиз дейди. Мўминовга телефон қилсам, ўқитувчининг ёнини олди. Бу қанақа бедодлик, а?

— Мактаб ҳақ. Демак, фарзандингизни ёмон тарбиялагансиз. Менимча, борганингиз маъқул.

Раиснинг хуноби чиқди;

— Қандай бораман ахир? Ун йилдан буён мактабнинг остонасини хатламаган бўлсам!

— Жуда чакки қилган экансиз, — деди мудир совуққина, — сизнинг хатоингиз ҳам шу. Хайр, саломат бўлинг.

Комилов кўлида трубкани айлантириб, бир пас ўйланиб ўтирди. Кейин иргиб туриб ташқарига чиқди.

Ҳадемай Сотимбой Олимжонни чўғдай қилиб ясангириб келди. Раис машинага чиқиб ўтирди. Тўғри мактабга боришди. Дарвоза олдида раис машинадан тушди.

— Бора қол, ўғлим, — деди, Олимжоннинг елкасига қоқиб, — отам олиб келди, ўзлари кўчада турибди де. Гапи бўлса олдимга чиқсин, уқдингми?

Бола орқасига қараб-қараб ҳовлига кириб кетди. Салдан кейин хиқиллаб қайтиб чиқди. Отанинг энсаси қотиб сўради:

— Ҳм, подадан қолган бузоқдай нега изингга қайтинг?

Бола калласини осилтириб ер чизди:

— Қўймадилар...

— Отам хув ана, кўчада турибди демадингми, соқов?! — дедим. Муаллим, бизга отангни бўйи эмас, ўзи керак,

чақириб кир, дедилар.

— Тфу! — Раис чап ёнбошига ўгирилиб жаҳл билан тупурди. — Э, худо, қандоқ кунларга қолдик-а? Уғлим тенги бола олдига чақириб, тиз чўкасан, кечирим сўрайсан, деб пўписа қилади! Додингни кимга айтишни билмасан!

Раис мактаб тарафга ўқрайиб қараб қўйдию Сотимбойга ўгирилди.

— Сотимбой, нима қилдик, а? Булар қачондан бери... бунақа... ҳақини танийдиган бўлиб қолди, а?

Сотимбой елка қисди.

— Билмадим, раис бува. Бизнинг қайин ҳам ўқитувчи. Тунов кунни ҳаллослаб келибди. «Почча, суюнчи беринг, бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади энди» дейди. Гапига тушунмадим.

— Э, байрамингга куйдирги чиқсин! — деди алам билан раис ва ўғлини судраб машина томон бир-икки қадам юрди. Сўнг тўхтаб, изига қайтди. У ўғлини уйига олиб кетишни ҳам, синфга олиб кириб, узр сўраб топширишни ҳам билмай, ора йўлда гарангсиб қолди.

— Вой, нима бўлди, оёсинжон?
— Уғлимиз булган келинни кўриб ҳушдан кетиб қолди!

Рисми М. УНГАРОВ чизган

«ХАЙМАҒ»НИНГ КАШҒ ЭТИЛИШИ

Ёки шеърлий тақриз намунаси

Редакциядаги хурматли ўртоқлар! Менким — Беназир Якоев бўламан. Узим колхозда зоотехникман. Лекин театр-рассомлик институтини битирганим учунми, адабиётга ихлосим анча баланд. Ҳар йили учтадан бештагача китоб ўқийман, район редакциясига хабарлар ёзиб тураман.

Яқинда ҳамкишлоғим Марайим Пислоқийнинг илк тўплами босмадан чиқди. Автор аввал мени яхшилаб меҳмон қилди, кейин китобимни ўқиб чиқасан, деб туриб олди. Энди бўлса, тақриз ёзасан деб хиралик қилляпти.

Мана, охири тақриз ёздим. Уни босиб чиқармасанлар, бошим балога қолиши мумкин...

дабиётимиз кун сайин иқтидорли кимсалар билан бойиб бормоқда. Ана шундайлардан бири — Бешракат қишлоғида макон тутмиш бизнинг ошна Марайим Пислоқийдир...

Марайимнинг келажаги ҳақида бир нима дея олмайман (тақдир пешонасига нима ёзган бўлса, шунини кўради), лекин унинг илк шеърлий тўплами ёш шоир назм ҳиссидан бебахра эмаслигини, шеърга сарф бўлаётган сиёҳ ва қоғозлар бекор кетмаётганини кўрсатади. Энди бевосита Марайимнинг китобини таҳлил қилишга ўтар эканми, аввало ҳаймағ¹ жанрида ёзилган битта шеър устида тўхталамиз.

Ҳаймағ жанри ҳақида озми-кўпми тасаввурга эга бўлишини учун Марайим ўз ҳаётига ибрат кўзи билан қараб, юрак қонилари битган сўз жавҳарларидан бирини тўлиқ келтирамиз:

Туя ва каламуш ҳақида

{ ХАЙМАҒ }

Утлаб юрарди,
Бўйинида арқон,
Адашган туя.
Уша саҳрода
Тутмишди макон
Битта каламуш:
Кўзи тушди-ю
Ушбу туяга
Етаклади уни...
Итоаткор эмасми
Азалдан туя,
Финг демай эргашди
Янги хўжайинга;
Лекин кўрдикки,
Каламуш уни
Киритмоқчи тор инга...
Каламушга боқди у ҳайрон:
«— Эсинг жойидами, эй нодон?
Тўғим сизмаган жойга
Кирмоққа менда не имкон?!...»
Рост фаҳмлаб кўрасаки каламуш,
Уйлабди у бўлмағур юмуш...

¹ Камина бу терминни ҳеч қайси адабиёт дарслиги, луғату энциклопедиядан тополмай, ноиллож Марайимнинг олдига боришга мажбур бўлдим. Автор камтарона илжайиб дедикки, «ҳай» — ҳайкириқ шеър, «ма» — масел, «ғ» — ғазал дегани экан, яъни «ҳаймағ» — ҳайкириқ шеър, масел ва ғазални ўзида бирлаштирган янги жанр.

Баъзилар бор (номлари сизга маълум!),
Очкўз каламушдан олгандек таълим,

Ёғлиқ жойга қуришиб уя,
Умум мулкин қилишар туя...

Каламуш-ку эди онгсиз бир ҳайвон,
Аммо қилмишидан чекди пушаймон;
Қара, нафсинг бунча қарнай отибди,
Сенга нима бўлди, эй, гофил инсон?!
Бу ҳаймағни битди зор йиғлаб Марайим Пислоқ,
Дунёга келиб не кўрди у, эвоҳ!..

Азиз ўқувчи, эътибор қилинг-а, Марайим гадни жуда узоқдан — саҳродаги адашган туядан бошлайди. Сўнгра ўша саҳродаги каламуш тасвирига ўтади ва тақдир тақозосига кўра бу икки махлуқотнинг учрашиб қолганини кўрсатади. Охир оқибат бу учрашув туянинг каламушнингига меҳмондорчиликка жўнашига олиб келади. Аммо кейинчалик маълум бўладики, каламушнинг ини қозик ўрнидек жажжигина экан. Табиийки, бу жойга туя у ёқда турсин, унинг туёғи (узр, товони) ҳам сизмас эди. Лекин, қизиги шундаки, гўё ини кичкина бўлгани учун каламуш айбдордек, туя ўкириб уни ҳақорат қила бошлайди, жумладан каламушга «эй, нодон!» дея бақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ҳақоратдан каламуш инига кириб яширилади, туя эса сўкина-сўкина изига қайтиб кетади... Очофат туянинг бу қилмишини қоралаб, Марайим ғазаб билан дейди: Эй одамизод, саҳродаги адашган туядек баднафс бўлма, каламушдек ғарибу ғураболарни ҳақорат қилма! Туя-ку, каламушнинг инидаги янтоқлардан бенаф қолдим, деб жазавасти тўтиб, каламушни ҳақорат қилди, лекин бундай қилишга сенда не асос бор?.. Гофил бўлма, нафсингни тий, эй, инсон!

Эътироф этиш керакки, фақат мазмун бобида эмас, балки шакл борасида ҳам Марайим катта маҳорат кўрсатган. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун юқорида тўла келтирган ва таҳлилдан ўтказган ҳаймағга тикилиброқ қарашингизни сўраймиз. Қарадингизми? У нимани эслатяпти сизга? Ташқи кўриниши бешотар милтиққа ўхшаб кетмайдими? Ҳа, балли! Шундай экан, унинг ичига солиб отилган назм дурдоналаридан омон қолишимизга кафолат бера оласизми? Энг муҳими, бу нарсани Марайимнинг шакл ва мазмун бирлигини таъминлашга муваффақ бўлганини кўрсатмайдими?

Тўғри, адолат юзасидан айтиш керакки, Марайимнинг ҳаймағлари айрим жузъий камчиликлардан ҳам холи эмас. Чунончи, боя биз таҳлилдан ўтказган «Туя ва каламуш ҳақидаги ҳаймағида муаллиф адашган туя ҳақида маълумот беради-ю, воқеа қайси саҳрода содир бўлганини айтмайди. Ваҳоланки, саҳро номи ва туянинг адреси аниқ кўрсатилганда эди, ўша адашган туя эгаси ўз молини топиши осон кечган бўларди. Худди шундай, Марайим ёғлиқ жойга уя қуриб, умум мулкини туя қилаётган кимсалар ҳақида сўз юритадими, негадир «номлари сизга маълум» дейиш билан чекланади. Бизнингча, муаллиф мазкур шахслар номини дангал келтириб ўтса, суд орган-

лари ҳалиги нопок кимсаларни топиб, тегишли жазо беришига кенг имкониятлар туғилармиди. Бинобарин, ҳаймағнинг таъсир кучи янада ошган бўларди.

Ва яна: бир ўринда муаллиф туяни одам тилида гапиртиради, иккинчи бир ўринда эса, «фаҳмлаб кўрсаки каламуш, ўйлади у бўлмағур юмуш», деган гапни айтади. Шу муносабат билан савол туғилади: қачондан бери саҳро туяси одам тилида гапирадиган бўлди? Қачондан бери каламуш фаҳмлайдиган, ўйлайдиган бўлди? Энг муҳими, нега биз шу чоққача бундан беҳабармиз?

Афсуски, шунга ўхшаш ноаниқликлар, мавҳумликлар «Ревизор укамга», «Кимсан ўзинг?», «Қарияларга насиҳат», «Турмадаги дўстимга», «Қовун-тарвузларни селитра билан семиртираётган гектарчига», «Комиссия келармиш», «Суюксиз гўшт талаб қилган харидорга», «Чучварани хом санаманг», «Ҳаёт

дарси»; «Ўзим ҳақимда» ва бошқа айрим ҳаймағларда ҳам учрайди.

Сўзимиз охирида Марайимнинг илк тўплами билан бизни хурсанд қилган нашриёт ходимларига битта маслаҳатимиз бор: нашриёт бошлаган бу хайрли иш давом эттирилиб, сомсапаз, холвачи, нишолдачи ва хоқазо касб эгалари битган назм дурдоналари ҳам алоҳида тўплам ҳолида нашр қилинса, адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси янада кучайган бўларди. Марайим ҳаймағ жанрини кашф қилганидек, балки қайси бир ошпаз аллақачон янги адабий бир масаллиғ кашф этгандир...

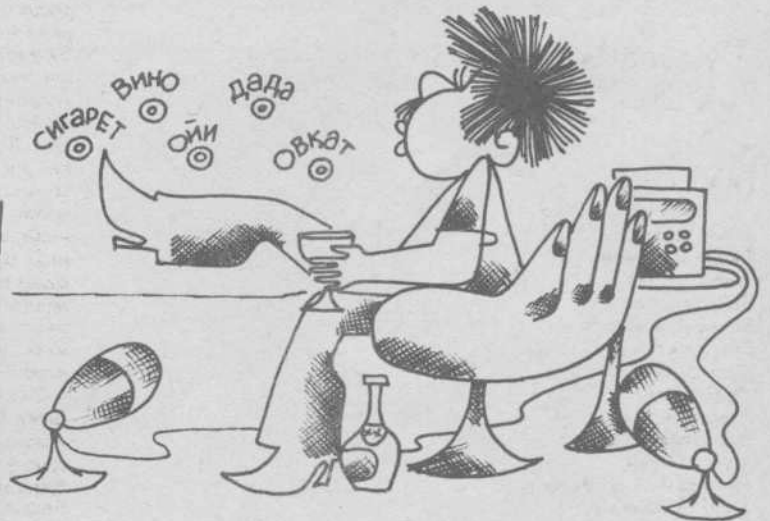
Беназир Якоевнинг тақризини таҳрир қилиб, редакцияга жўнатган:

Шермат АЛЛОМОВ

Сўзсиз сурат.

Расми Р. РАЖАБОВ чизган

Изоҳнинг ҳожати йўқ.

Расми Ш. СУБҲОНОВ чизган

АВТОРЛАРИМИЗ

Хуршид ДУСТМУҲАМЕДОВ. Тошкент шаҳрида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган. Ҳикоя ва очерклари билан матбуотда мунтазам қатнашиб келади. «Фан ва турмуш» журналида хизмат қилади.

Ашурали ЖУРАЕВ. 1956 йили Навоий областида туғилган. Тошкент Давлат маданият институтини тугатган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида бўлим мудир.

Нелли ЗИГАНШИНА. Тошкент шаҳрида туғилган. Санъатшунослик кандидати. «Ўзбекистоннинг китоб графикаси» деган монографияси нашр этилган. Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтида ишлайди.

Мирза КАРИМ. Андижон областида туғилган. Тошкент Давлат Университетининг журналистика факультетини тугатган. Бир неча пуб-

лицистик тўпламлари нашр этилган. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати.

Шавкат КАРИМОВ. Филология фанлари кандидати. Ф. Энгельс номидаги Тошкент Чет тиллар педагогика институтида ишлайди.

Аҳмад МЕЛИБОЕВ. Уш шаҳрида туғилган. В. И. Ленин номидаги ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган. Бир неча публицистик китоблар муаллифи. ЎзЛКСМ Марказий Комитетининг «Еш гвардия» нашриётида ишлайди.

Мурод МУҲАММАД ДУСТ. 1949 йили Самарқанд областида туғилган. ТошДУда ва М. Горький номидаги Адабиёт институтида ўқиган. «Қайдасан, қувонч садоси!», «Чоллардан бири», «Ғалатепага қайтиш» сингари асарлари нашр этилган. «Ўзбекфильм» киностудиясида ишлайди.

АВТОРЛАРИМИЗ

«Ешлик» («Молодость») — ежемесячный литературно-художественный, общественно-политический журнал

На узбекском языке

Орган Союза писателей
Узбекской ССР

Рассом: **Ҳ. СОЛИҲОВ**
Техник редактор: **В. УРУСОВА**
Корректор: **Ф. ФАЙЗИЕВ**
Журнал макетини
М. ОВСЯННИКОВ тузган

Адресимиз: 700000, Тошкент-П
Ленин кўчаси, 41
Телефонлар:
Бош редактор ўринбосари —
32-54-73
Масъул секретарь — 32-56-27
Проза бўлими — 32-57-34
Шеърят, адабий танқид ва санъат
бўлимлари — 32-56-41
Ижтимоий-сиёсий бўлим —
32-54-73

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди. Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмаларини қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда, «Ешлик»дан олинди» деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 22.02.84 й. да туширилди. Босишга 23.03.84 й. да рўхсат берилди. Р-11130. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆. Қоғоз ҳажми 5,25 лист. Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб листи 12,6. Тиражи 148933. нусха. Буюртма № 2881. Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси, Тошкент, 700029. «Правда Востока» кўчаси, 26.

Расми Р. РАЖАБОВ чизган

© «ЕШЛИК» № 4, 1984.
«Еш гвардия» нашриёти.